

2207

Гайнріх Гайне

БІБЛІОТЕКА
БУДИНКУ ЛІТЕРАТУРИ
Н. К. К. В.

Твори

4

література і мистецтво

ГАЙНРІХ ГАЙНЕ

ВИБРАНІ ТВОРИ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
Дм. ЗАГУЛА

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
Харків * 1933 * Київ

ГАЙНРІХ ГАЙНЕ

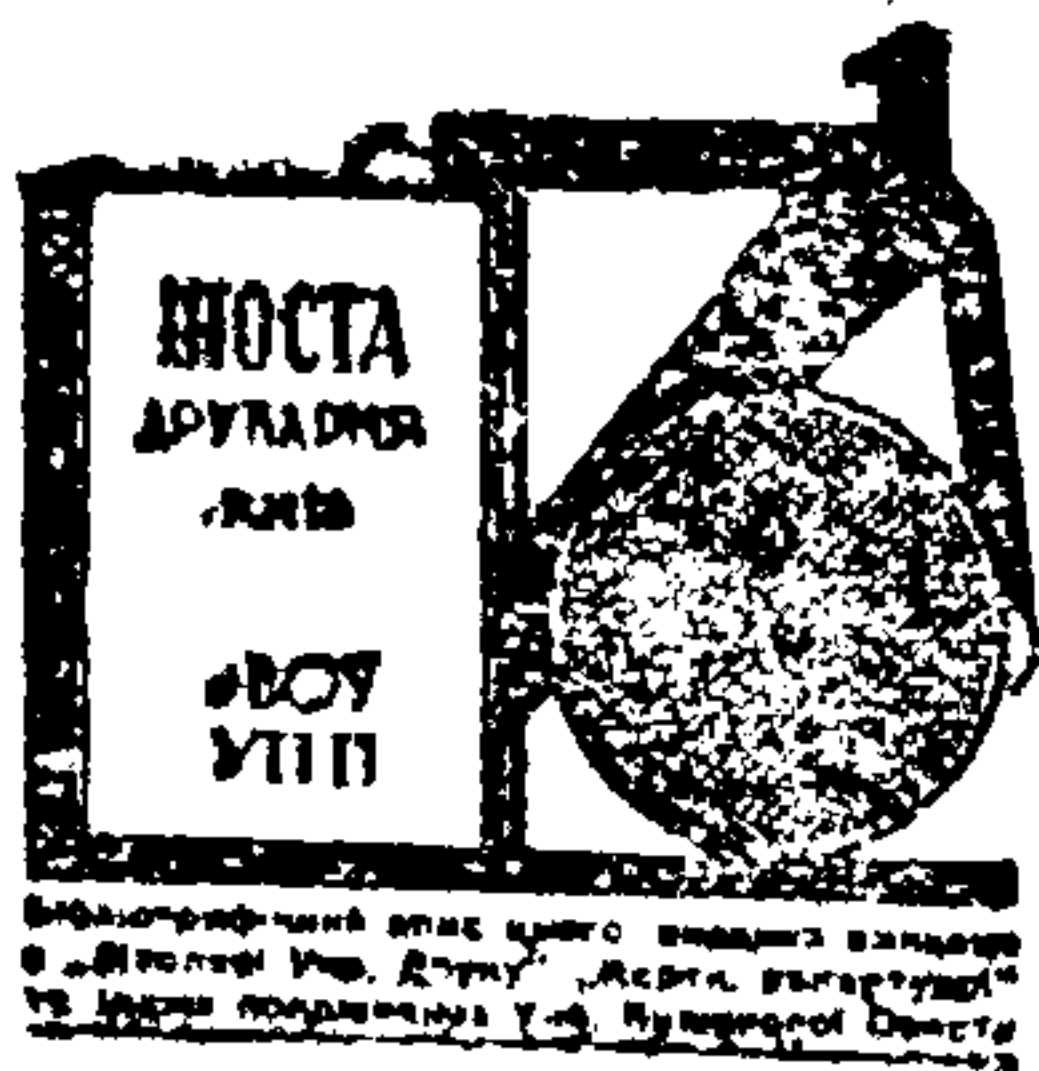
КАРТИНИ З ПОДОРОЖЕЙ

ВИБІР

ПОДОРОЖ НА ГАРЦ. — КНИГА ЛЕ-ГРАН. —
ЛУККСЬКІ ВОДИ. — МІСТО ЛУККА

Переклад з німецького
Д. ЗАГУЛА і ВІРИ КАЛЕН

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
Харків * 1933 * Київ

Відп. редактор *Клименко*
Ред. видання *Загум*
Техкер *Іванов*
Обкладинка худ. *Б. Крюкова*

КАРТИНИ З ПОДОРОЖЕЙ

П Е Р Ш А Ч А С Т И Н А

ПОДОРОЖ НА ГАРЦ

(1824)

«Ніщо не тривале, як вічна зміна;
ніщо не постійне, як смерть. Кожний
удар серця завдає нам рану, і життя
було б вічним стіканням кров'ю, якби
не було псезії. Вона дає нам те
в чому природа нам відмовляє: золо-
тий час, що не ржавіє, весну, що не
одцвігає, безхмарне щастя й вічну
молодість».

Верне.

*Промова в пам'ять Жана Поля, сказана
в Франкфуртському музеї 1825 р. („Зібран.
твори“, 3-є видання Штутгарт, 1840 р., том II,
стор. 260 і далі).*

Чорні фраки, білі блюзки,
комірці й тонкі панчохи,
ніжні речі, жарти й сміхи —
якби й серця ім хоч трішки!

Серця в грудях, а в тім серц.
хоч крихітку співчування.
Ах, мене вбивають брехні
про брехливий біль кохання

Я од них подамся в гори,
де стоять малі хатини,
де вільніше дишуть груди,
гам де вільний вітер лине.

Я подамся десь у гори, —
там стирчать ялиці темні,
спів пташок та шум потоків, —
гордо хмари мчать надземні.

Прощавайте, гладкі залі,
гладкі хвати, гладкі дами!
Я від вас подамся в гори,
щоб сміятись там над вами.

Місто Геттінген, славне своїми ковбасами та університетом, належить ганноверському королеві і має 999 димарів, різні церкви, породільний заклад, обсерваторію, карцер, бібліотеку і магістратський льох, де пиво дуже добре. Струмок, що тут протікає, зветься «Ляйне» і влітку служить до купання; вода в ньому дуже холодна і в деяких місцях така широка, що Людерові треба було справді добре розігнатись, щоб переплигнути на той бік. Саме місто красиве і подобається найбільше, коли дивитись на його спиною. Стоїть воно, мабуть, вже дуже здавна, бо пригадую собі, що коли я п'ять років тому записувався там у матрикул, після чого мене хутко було й виключено, то вже тоді мало воно такий самий сіренький, старечо-мудрий вигляд і цілком було вже встатковане та вмебльоване муркоталами, пудлями, дисертаціями, théedansant'ами, прачками, компендіями, голуб'ячими печеннями, гвельфськими орденами, промоційними каретами, люльковими головками, гофратами, юстицратами, релегаціонсратами, профаксами та всякими іншими факсами. Дехто навіть запевняє, що збудовано його ще в часи великого переселення народів і що кожне німецьке плем'я залишило ще тоді в ньому по одному розтріпаному примірникові своїх

членів, і що звідсіля, мовляв, і походять усі ті вандали, фрізи, шваби, сакси, тевтони, тюрінги і т. д., що й понині ще вештаються по геттінгенській Вендерській вулиці, цілими ордами й нарізно, відрізняючись барвами своїх шапочок та китиць на люльках, вічно чубляться одні з одними на кривавих бойовищах Разенмюля, Рітченкруга та Бовдена, живуть собі тим самим побутом і тими самими звичаями, як за часів великого переселення народів, і керуються почасти ватажками, що називаються головними півнями, а почасти своєю стародавньою книгою, що зветься «Коммент» і заслуговує собі на певне місце в *legibus barbarorum*.

Взагалі, мешканці Геттінгену поділяються на студентів, професорів, філістрів та худобу, але ці чотири стани майже зовсім не різняться поміж собою. Худобинний стан найчисленніший. Перелічувати тут імена всіх студентів і всіх ординарних та неординарних професорів було б занадто довго, до того ж я під цю хвилину і не пам'ятаю всіх студентських імен, а між професорами є чимало таких, що ще й досі імени не мають.

Число філістрів у Геттінгені мабуть дуже велике, їх як піску, чи то, краще сказати, як болота над морем; справді, коли бачу їх вранці понасаджуваних перед брамою академічного суду з їх брудними обличчями й білими рахунками, то ледве можу збагнути, як господь міг натворити стільки сволоти.

Докладніше про Геттінген можна дуже легко вичитати в його топографії, що її склав К. Ф. Г. Маркс. Хоч цьому авторові, що був моїм лікарем і стільки приємного мені зробив, я почуваю себе зобов'язаним до якнайсвятішої вдячності, проте не можу рекомендувати його твір без застережень, а мушу висловити йому докір за те, що він не досить рішуче відкидає той фалшивий погляд, буцім то у геттінгенок

занадто великі ноги. Так, я навіть від кілька років і днів пильно займаюсь тим, щоб рішуче спростувати той погляд; для цього слухав я й порівняльну анатомію, робив витяги із щонайрідкіших творів у бібліотеці, цілими годинами на Вендерштрассе студював ноги перехожих дам і в глибоковченому трактаті, який міститиме всі висновки цих студій, я говорю: 1) про ноги взагалі, 2) про ноги в стародавніх, 3) про ноги слонів, 4) про ноги геттінгенок, 5) зводжу докупи все, що про ці ноги говорилося в садку Ульріха, 6) розглядаю ці ноги в їх взаємному зв'язку і при цій нагоді проваджу далі ще й про литки, коліна і т. п., і нарешті, 7) якщо мені тільки вдасться роздобути десь такого великого паперу, я додам до цього ще й декілька вигравірованих на мідних таблицях подобири геттінгенських жіночих ніг.

Було ще дуже рано, як я покинув Геттінген, а вчений*** лежав ще, напевне, в ліжку, і снилось йому, як звичайно, ніби він ходить собі прекрасним огородом, де на грядочках ростуть самі білі папірці, записані цитатами, що любо блищать на сонці, а він зриває то один, то другий і бережно пересаджує їх на нову грядочку, а в той час соловейки втішають його старече серце щонайсолодшими звуками.

Перед Вендерською брамою зустрів я двох тубільних малих школярів, з яких один казав другому: «З Теодором я й знатись більше не хочу; він голодранець, бо вчора він не знав навіть як буде родовий відмінок від mensa». Хоч як ці слова й незначно згучать, а я все таки мушу їх раз-у-раз переказувати; більше того, я звелів би їх зараз надписати на брамі як епіграф до всього міста; бож малі пишуть так, як старі свищуть, а ці слова чудово характеризують вузьку, суху пиху знання цієї вельми-ученої Георгії Августі.

На шосе продував свіжий ранковий вітрець, а пташки спі-

вали так радісно, що й у мене на серці помалу знову робилось так свіжо й радісно. Такого освіження мені було конче треба. Останніми часами я не виходив зі стайні пандектів; римські казуїсти обснували мого духа наче якимось сірим павутинням, моє серце було опинилось наче в лещатах залізних параграфів еґоїстичної правової системи, і мені безперервно бриніли ще в ухах: «Трібоніян, Юстініян, Гермогеніян, Дурень-Ян», а ніжна пара закоханих, що сиділа під деревом, видалась мені примірником «*Congrus juris*» із переплетеними руками... На шляху почало ставати людніше. Проходили молочниці, а також погоничі ослів із своїми сірими вихованцями. За Вендою зустрілись мені Шефер та Доріс. Це не ідилічна пара, що про неї співав Геснер, а два добре вгодовані університетські педелі, які мали сторожко наглядати, щоб ніякі студенти не поєдинкували в Бовдені, і щоб якийнебудь спекулянт—приватдоцент не перепачкував до Геттінґену нових ідей, які мусять ще й тепер по кількадесять років відбувати перед Геттінґеном карантин. Шефер поклонився мені дуже по-товариськи; він теж письменник і часто згадував про мене в своїх піврічних писаннях, а до того ще й цитував мене, і коли не заставляв мене вдома, то завжди був такий добрий, що надписував крейдою цитацію на дверях моєї кімнати. Часами проїздив візок, добре навантажений студентами, що покидали місто, одні — на вакації, інші — назавжди. В такому університетському місті раз у-раз в'їжджають та виїжджають; що три роки бачимо там нову генерацію студентів. Це вічна течія людська, де одна семестрова хвиля випирає другу і тільки старі професори стоять серед загального руху непорушно наче піраміди Єгипту, — тільки що в цих університетських пірамідах не заховано жодної мудрости.

Я побачив, як із миртової алеї біля Равшенвассеру виїхала

пара багатонадійних юнаків. Жінка, що займалася там своїм горизонтальним ремеслом, провела їх аж на шлях, вправною рукою ляснула по сухорлявому стегні коняку і голосно зареготала, коли один із верхівців уліпив їй декілька компліментів нагаєм по широкій «основі»; потім потяглась вона до Бовдена, а юнаки поїхали до Нертена, надхненно вигукуючи россініївську пісню: «Пий пиво, люба, люба Лізо!» Я довго ще чув здалека ці звуки, але самих любих співаків я швидко потім утратив з очей, понеже вони дуже підганяли острогами та нагаями своїх коней, які, здавалось, мали справжнє-німецьку мляву вдачу. Ніде цю скотину не мучать так, як у Геттінгені, і не раз, коли я бачив, як ту спітнілу, криву шкапу наші лицарі з Равшенвассеру мучать за торбину оброку, або ще гірше, коли примушують її тягти цілу гарбу студентів, думав я: «Бідна тварино, певне твої прадіди покуштували десь у раю забороненого вівса!»

В нертенському заїзді зустрів я обох юнаків знову. Один з них уплітав салату з оселедцем, а другий розмовляв із жовтошкірою служницею, Фузією Каніною, що її називали ще й «Trittvogel». Він сказав їй кілька чемнощів, і нарешті вони вдарили собі по руках, договорившись. Щоб полегшити свою торбу, я вийняв з неї свої блакитні, дуже знаменні з історичного погляду штани, і подарував їх малому кельнерові, що звався Колібрі. А тим часом Бусенія, стара господиня, принесла мені хліб з маслом і жалувалась, що я її тепер рідко відвідую; бож вона мене, як каже, дуже любить.

За Нертеном сонце на небі стояло високо й осяйно. Воно обійшлося зо мною справді по-чесному і так зіграло мені голову, що всі мої зелені думки в ній цілком дозріли. Я не зневажив і любого Сонечка в заїзді Нордгайму, завернув

сюди і застав обід уже готовим. Уся страва була дуже смачна й далеко більше мені до смаку, ніж недотепна академічна «страва», та недосолена, шкуратяна тріска зі старою капустою, якою годували мене в Геттінгені. Заспокоївши трохи свій шлунок, я завважив у тій самій кімнаті в шинку одного пана з двома дамами, що збиралися від'їздити. Цей пан був одягнений у все зелене, навіть окуляри у його були зелені й кидали на його мідяно-червоний ніс відтінок зеленого купоросу. Мав він вигляд царя Навуходоносора в останні роки його життя, коли він жив як тварина і нічого не їв крім зелені. Зелений хотів, щоб я йому порекомендував готель у Геттінгені; я ж пораяв йому спитати в першого-ліпшого студента, де готель «Кишачий». Одна з жінок була його пані-дружина, дуже огрядна, розпливчаста дама з червоним лицем у квадратову милю, з ямками на щоках, що виглядали наче плювальниці для богів кохання, з товстим м'ясистим обвислим підборіддям, що виглядало мов незугарне продовження обличчя; її високі груди, що були оточені міцно накрохмаленою коронкою та зубчастими комірцями з фестонами, неначе баштами й бастіонами, виглядали мов фортеця, яка, без сумніву, так само як і всі інші фортеці, що про них говорив Філіп Македонський, не встояла б і проти одного осла, навантаженого золотом. Друга дама, пані-сестриця, — цілковита протилежність до щойно описаної. Коли та походила від ситих фараонових корів, то ця друга від худих. Обличчя її складалося з самого тільки рота між двома ушами, а груди були так само безнадійно порожні як Люнебурзький степ; уся її виварена постать нагадувала безплатний обід для вбогих богословців. Обидві дами спитали мене рівночасно: чи в готелі «Кишачий» зупиняються і статечні люди? Я з чистим сумлінням сказав: так, і коли та гарна трієчка виїхала,

я поклонився їм з вікна ще раз. Хазяїн «Сонця» хитро собі посміхнувся, бо знав мабуть, що геттінгенські студенти називають карцер готелем «Кишачим».

За Нордгаймом стає вже гористо і там то тут показуються гарненькі пагорки. По дорозі зустрів я здебільшого крамарів, що поспішали на Бравншвайгський ярмарок, та ще гурт жінок, і кожна з них несла на спині клітку, обтягнену білим полотном, завбільшки майже з хату. Там сиділо в полоні всяке співоче птаство, що без угаву пищало та цвіркотіло, тоді як ті, що несли його, весело підстрибували та цокотіли. Мені це показалось надто безглуздим, що такі гави несуть на ярмарок інших.

Темної мов смола ночі прийшов я до Остероде. До їди не мав я апетиту, тож зараз же поклався спати. Я був стомлений як собака, і спав як бог. Уві сні я вернувся назад до Геттінгену, і саме до тамошньої бібліотеки. Я стояв у кутку правничої залі і нишпорив у старих дисертаціях, заглибився в читання, а як зупинився, то здивувався, що надворі вже ніч, а залю освічують висячі канделябри. Недалекий церковний дзвін пробив саме дванадцять, двері залі помалу одчинились і ввійшла горда жінка-велетень, яку шанобливо супроводили члени та асистенти юридичного факультету. Велетень-жінка, хоч була вже в роках, мала ще на обличчі риси класичної краси; її кожен погляд виявляв високу дочку Титанів, потужну Теміду. В одній руці тримала вона недбало вагу та меч, а в другій пергаменовий сувій. Два молоді *doctores juris* несли шлейфа її до сірого вилялої шати; біля неї праворуч жваво підстрибував то туди, то сюди тонкий придворний радник Рустікус, ганноверський Лікурґ, і деклямував із свого нового законопроєкту; ліворуч шкутильгав у доброму настрої її *cavalier servente*, таємний судовий радник Куяціус, сипав правничими

дотепами і так щиро сам з їх сміявся, що навіть поважна богиня декілька разів нахилилася всміхаючись до його, поплескувала його по плечі великим пергаменовим сувоєм і ласкаво шепотіла. «Ах, ти ж мій лукавий пустунчику, що робиш деревам обрізання зверху до низу!» Підходили так само до неї й інші пани, і кожен з них щось завважував до цього та посміхаючись і собі тягнув якунебудь нововигадану системочку, гіпотезочку, чи подібний якийсь викидень із своєї голівки.

В одчинені двері залі ввійшло безліч незнайомих панів, що видавали себе за інших великих мужів славетного ордену здебільшого вуглуваті, чигаючі парубійки, що з великим самозадоволенням сипали зразу про все дефініціями й висновками та дискутували про кожную титлочку в кожному титульному заголовку пандектів. Та й далі входили все нові й нові постаті, старі вчені правники в позабутій одежі, в білих перуках, з давно-забутими обличчями,—і дуже дивувалися, що їх, славетних величів минулого століття, не дуже відсувають назад, і по-своєму прилучалися до загального базікання, пискотні та галасування, що, неначе морський прибій, шуміло навколо високої богині все голосніше та дикіше, доки цій увірвався терпець, так що вона з нестерпуче велетенським болем раптом скрикнула: «Мовчіть! мовчіть! я чую голос дорогого Прометея; глумлива сила та німе насильство приковують безневинного до скелі катування і весь ваш гомін та сварка не зможуть ран його відволодити та розбити його кайданів!» Так закричала богиня, і річки сліз полились їй з очей; уся громада заревіла мов од смертельного жаху, стеля в залі затріщала, книжки сторчака почали падати з полицок, і даремне старий Мюнхгавзен вистрибнув з рами, щоб утихомирити їх, зібрання все дикіше скаженіло та скрипіло,—і я втік од цього

галасу з дому божевільних в історичну залю, в те свято-бливе місце, де одна поруч одної стоять святі статуї бельведерського Аполлона та Медіцейської Венери, я кинувся до ніг богині краси і в обличчі її забув про той дикий шарварок, із якого щойно вирвався; очі мої зачаровано впивалися гармонією і вічною принадою її благословенного тіла, грецький спокій увійшов мені в душу, а над моєю головою, неначе небесні благословення проливав щонайсолодші звуки своєї ліри Феб-Аполлон.

Прокинувшись, я все ще чув приятний бренькіт: череди виходили на пашу, і ось дзвонили їх дзвіночки. Любе, золоте сонце світило крізь вікно й осяяло малювання на стінах кімнати. Були це образки з часів визвольної війни і на них було вірно зображено, як ми всі були героями, далі сцени вішання з революційного часу, Людовік XVI на гільйотині і тому подібні безголов'я, що, дивлячись на них, не можеш не дякувати богам, що лежиш собі спокійно в ліжку, п'єш добру каву, а голова твоя ще досить вигідно сидить собі у тебе на в'язах.

Напившись кави, вдягнувшись, прочитавши всі написи на шибках і справившись у заїзді зі всім, покинув я Остероде.

Це місто має стільки то будинків, стільки то усяких мешканців, між ними також і чимало душ, як це можна докладніше вчитати в Готшальковім «Підручнику для мандрівців на Гарц». Перше ніж вийти на шлях, я виліз на руїни стародавнього остеродського замку. Вони складаються вже лише з половини великої, грубо мурованої, наче гангреною роз'їденої башти. Дорога на Клявсталь повела мене знову нагору, і з першої височини я поглянув ще раз у долину, де Остероде зі своїми червоними дахами визирало з-поміж зелені ялових лісів мов мохната рожа. Сонце тут давало таке миле

дитяче освітлення. Од зацілілої половини башти видно тут імпазантний задній бік.

В цих околицях трапляється ще багато й інших замчищ. Гаденберг біля Нартену найкращий з них. Коли серце у вас, як і повинно бути, на лівому боці, себто на ліберальному, то й то не можна позбутися елегійного настрою, дивлячись на кам'яні гнізда тих упривілейованих хижаків, що своїм безсилим нащадкам залишили тільки великий апетит. Так само було й зо мною цього ранку. Що далі відходив я від Геттінгену, тим більше танула моя душа і тим дужче охоплював мене романтичний настрій; під час мандрівки склав я вірші:

Виринайте, давні мрії!
Брамо серця, одчинись!
Пісня втіхи й сльози смутку
З серця дивно полились.

Поблукаю між ялинок,
Де джерельце виграва,
Де олені ходять гордо,
Де мій любий дрозд співа.

На високі гори вийду,
Я на скелі хочу стать,
Де старі руїни замку
В світлі ранку мерехтять.

Буду тихо там сидіти,
Спом'яну старі часи,
Славні, давні покоління,
Вік минулої краси.

Під травою пляц турнірів, —
Гордий лицар там стояв,
Що, найкращих подолавши,
Нагороду кращу взяв.

Плющ повився на бальконі,
Де красуня та була,
Що очима переможця —
Юнака перемогла.

Переможця й переможцю
Лицар смерти переміг,
Він і нас колись косою
У пісок простягне всіх.

Потім, пройшовши трохи далі, я здибався з мандрівним ремісничим челядником, що йшов із Бравншвайгу і розповів мені, як тамтешню новину, що молодий герцог по дорозі до обітованої країни потрапив у турецьку неволю і визволити його можна тільки за великий викуп. Викликала ж цю байку князева велика мандрівка. Нарід ще й досі має свій традиційний казковий хід думок, що його він так мило висловив у своїм «Герцогові Ернстові». Оповідач цієї новини був кравецький челядник, приємна молода людина, така тонка, що крізь неї, наче крізь Оссіянові примари, могли просвічувати зорі, а в цілому був він народньо-бароккова міщанина веселости й суму. Цей останній виявлявся особливо чудно та чуло, коли він заспівав чудову народню пісню: «Сидів жучок на паркані, зум, зум!». Гарно ж у нас, у німців: немає нікого в нас такого вже божевільного, що не знайшов би другого, ще більш божевільного, який би його не зрозумів. Тільки німець може від-

чувати й переживати таку пісню і при тому сміятися та плакати до смерти. Тут так само спостеріг я, як глибоко увійшло слово Гете в життя народу. Мій тонкий товариш мандрівки від часу до часу пускав собі під носом трелі: «Freudvoll und leidvoll, Gedanken sind frei». В народі таке псування тексту — звичайна річ. Він співав ще й ту пісню, де: «Льотхен на могилі свого Вертера» сумує. Кравчик розпливався в сантиментальності при словах: «Сам ридаю на рожевім місці, де нас часто місяць підслухав; сумно ходжу над струмочком срібним, що про любі втіхи нам співав», Але хутко після цього він перейшов у гарний настрій і розказував мені: «У касельському ремісничому клубі є в нас прусак, що сам складає саме такі пісні; правда, він не може й проши путящої зробити; коли має одного шага в кишені, то спраги в нього на два шаги, а коли на підхоті, то вважає небо за синю камізельку, плаче як капель зі стріхи і співає пісні з подвійною поезією». Останнього вислову я не зрозумів і попросив пояснити, але мій кравчик на козлиних ніжках стрибав сюди-туди і все вигукував: «Подвійна поезія є подвійна поезія!» Нарешті я якось збагнув, що під подвійною поезією він розуміє вірші з подвійною римою, а саме станси.

Між тим од великого руху та супротивного вітру лицар від голки дуже стомився. Щоправда, він зробив ще декілька великих натуг, щоб іти далі, та все нахвалявся: «А тепер я візьму дорогу між ноги!» та хутко почав уже скаржитись, що находив собі пухирів на ногах, та що цей світ занадто широкий і довгий; нарешті він помалу завалився під стовбуром якогось дерева, похитав своєю делікатною голівкою, наче змотеличена овечка хвостиком і, гірко посміхнувшись, вигукнув: «Ох, я нещасне дохле шкапеня, вже знову нездужаю!»

Гори тут стали ще стрімкіші, ялові ліси хвилювалися внизу наче зелене море, а вгорі блакитним небом плавали білі хмарини. Всю дикість околиці зм'якшувала простота й одноманітність. Як гарний поет, природа не любить різких переходів. Хмари, хоч і мають іноді такі чудернацькі обриси, дають білий, або все таки м'який відтінок, цілком відповідний кольорит, який гармоніює з блакитним небом, та що всі барви якогонебудь краєвиду неначе тиха музика зливаються одна в одну, і кожен вид природи втихомирює та заспокоює духа.

Небіжчик Гофман був би намалював ці хмари строкато-пестрявими барвами.

Природа, так само як і великий поет, досягає найбільших ефектів найменшими засобами. У неї одне тільки сонце, дерева, квіти, вода та кохання. Правда, якщо в серці бракує останнього, то вся решта може давати поганий вигляд: сонце тоді матиме лише стільки й стільки миль у діаметрі, дерева будуть здаватись придатними лише на паливо, квіти класифікуватимуться відповідно до пилячків, а вода буде тільки мокрою.

Малий хлопець, що шукав у лісі для свого слабого дядька хмизу, показав мені село Лербак, що його хатини з сірими дахами тягнуться долиною довше як на півмілі. «Там — сказав він, — живуть дурні, власті люди та білі мурини;» цим іменем нарід прозвав альбіносів. Хлопчик, здавалося, був у своєрідному порозумінні з деревами; він вітав їх як добрих знайомих, а вони, здавалося, шелестом відповідали йому на привіт. Він свистав як чиж, а навкруги пташки відповідали йому теж свистом, і не встиг я оглянутись, як він, стрибаючи своїми голими ніжками, зі своєю в'язкою хмизу зник у гущавині ліса. Я подумав: «Діти молодші за нас, тому то й пригадують собі, як були й вони колись

деревами чи пташками; а ми вже надто старі для цього і носимо в головах забагато турботи, юриспруденції та поганих віршів». Той час, коли все було інакше, яскраво уявився мені, коли я увійшов до Клявсталю. До цього охайного гірського містечка, що його не побачиш раніше, доки не опинишся в ньому, прибув я, коли дзвін бив 12 і діти радісно верталися зі школи. Любі діти, майже всі з червоними щічками, блакитними оченятами, з волоссям як льон, стрибали та гомоніли, і збудили в мені журналістські спогади, коли я сам, маленький хлопчик, не смів устати цілий любий ранок із-за дерев'яної лавки в темній католицькій монастирській школі в Дюссельдорфі і мусів витерпіти так багато латині, різок та географії, а потім так само без міри галасував та радів, коли нарешті старий французький дзвін бив 12. Мій ранець довів дітям, що я чужинець, і вони сердешно привіталися до мене. Один з них розказав, що в них тільки не була лекція закону божого і показав мені королівський ганноверський катехізис, з якого питають їх про християнську віру. Ця книжечка була дуже погано надрукована, і я боюсь, щоб через те й релігійні догмати не зробили на дитячі уми такого ж невтішного бібульного вражіння. Та й те мені дуже не сподобалося, що таблицю множення, хоч як вона любо суперечить дб'їмі про святу трійцю, було надруковано тут же, правда, аж на останньому листочку; це ж може дітей задалегідь наводити на гріховні сумніви. Ми в Пруссії набагато розумніші, і навертаючи ревно на свою віру людей, що так добре розуміються на рахунках, вистерігаємось друкувати наприкінці катехізису таблицю множення.

Я пообідав у клявстальському трактирі «Корона». Мені дали весняно-зелений петрушковий суп, фіялково-блакитну капусту і телячу печеню завбільшки з Чімборасо в мінья-

тюрі, та ще бужених оселедців, що називаються бікінгами, по імені Вільгельма Бікінга, що видумав цю буженину; помер він р. 1447, а за свій винахід діждався такої чести від Карла V, що цей року божого 1556 поїхав із Міддільбурга до Біфліду в Зеландію, щоб тільки подивитись на могилу славетного мужа. О, як чудово смакує така страва, коли відомі тобі про неї такі історичні примітки, а до того й сам їси її. Тільки каву після обіду зіпсували мені: до мене з балачкою підсів молодий юнак і так жахливо теревенив, що аж молоко на столі скисло. Це був молодий комівояжер з 25 строкатими камізельками, такою ж кількістю печаток, перстенів, брошок і т. п. Він виглядав малпою, що надягла на себе червону куртку й сказала сама до себе: одежа робить людиною. Він знав напам'ять безліч шарад та анекдотів і розказував їх завжди там, де вони найменше були до речі. Він розпитував мене, що нового в Геттінгені; я відповів, що перед моїм відходом академічний сенат видав декрета, яким під штрафом трьох талярів заборонено відтинати собакам хвости, бо скажені собаки в собачу літню днину носять хвости між ногами, відрізняючись цим од нескажених, а за відсутністю хвостів не можна буде відрізнити одних від других.

По обіді я подався далі, щоб побачити копальні, плавильні срібла та монетню.

В плавильні срібла, як і часто в своєму житті, я не натрапляв на срібло. В монетні мені більш пощастило і я бачив, як роблять гроші. Правду сказати, я завжди тільки те й робив, що дивився, і гадаю, що коли б талярі навіть падали з неба, то й тоді я дістав би лише діри в голові, а інші весело збирали б цю срібну манну. З почуттям, у якому комічно перепліталась побожність і зворушення, розглядав я новонароджені, блискучі таляри, взяв одного,

який вискочив із чекана, на руку і сказав: «Молодий талярє! яка доля чекає тебе! Скільки добра і скільки лиха накоїш ти! Скільки ти захистиш пороків, скільки чеснот полатаєш! як тебе будуть любити, а потім знову проклинати! як ти служитимеш розкошам, лихварству, брехні й душегубству! як ти без упину блукатимеш, доки гріхами натовлений, з'єднаєшся зі своїми братами на лоні Авраама, яке тебе розтопить, очистить і перетворить до нового кращого життя — а може навіть оберне тебе на невинну ложечку до чаю, якою мій пра-правнук мішатиме собі кашку».

Огляд двох найкращих клявстальських копалень, «Доротеї» та «Кароліни», був для мене дуже цікавий. Тож мушу розповісти про це докладно.

За півгодини від міста можна дійти до двох великих чорнуватих будинків. Тут вас зустрічають гірники. Вони звичайно носять крицево-сині широкі куртки, що звисають аж до живота, такого ж кольору штани, що до них ззаду пришито шматок ременю; на головах мають малі зелені повстяні капелюшки, цілком без крис, наче обчухрані кеглі. В таку ж одежу, тільки без шматка ременю, одягають і гостя, і рудокоп-штайгер, засвітивши свого ліхтаря, підводить його до темної дірки, схожої на димар, спускається туди по пояс, розказує, як треба триматися за щаблі драбини, і запрошує йти без страху за ним. Тут нема жадної небезпеки, але спочатку цьому не віриш, коли не розумієшся на влаштуванню копалень. Це особливе почуття, коли муσιш роздягатися й надягати темну одежу, наче засуджений на смерть. До того мусиш рачки лізти вниз, а яма така темна і бог знає яка завдовжки та драбина. Але скоро спостерігаєш, що в чорну вічність спускається не одна драбина, а більше їх, і кожна має по п'ятнадцять або двадцять щаблів; кожна з них провадить на маленьку дошку, де

можна спочити, а звідтіль починається нова діра з новою драбиною.

Я спершу спускався в «Кароліну» і, поправді, це найбрудніша й найнепривітніша Кароліна, яку я колинебудь знав. Щаблі в драбинах тут мокрі від болота. А ти спускаєшся все нижче й нижче; попереду йде штайгер і все запевняє, що небезпеки нема ніякої, треба тільки міцно триматися за щаблі, не дивитися під ноги, то й голова не запаморочиться, особливо ж не можна ставати на бічну дошку, що по ній підіймається канат для бочок: з неї тижнів зо два тому полетів один необережний роззява і скрутив собі в'язи. Там внизу змішаний гуркіт та приглушений грім, раз-у-раз хтось штовхається об балки та стовпи, що на їх підіймається викопана руда та вода, що протікає крізь стіни копалень. Часом попадаєте ви в видовбані галерії-штольні, де видно, як росте руда і де самотній забойщик сидить цілісінький день та з великим зусиллям вибиває зі стіни шматки руди. В саму ж найнижчу глибіню, де, кажуть, уже чути, як в Америці кричать: «Hurrah Lafayette!» — я не спускався. Треба признатися, що з мене було вже досить і тієї глибини, на яку я спустився.

Тут було раз-у-раз чути гуркіт та гудіння, таємний рух машин, рокіт підземних джерел; з усіх боків просочується вода та підіймається пара, а ліхтар рудокопа мигтить усе блідіше посеред самотньої ночі. Справді, це могло людину оглушити, дихати стало важко і я ледве тримався за слизькі щаблі. Я не почував того, що звуть страхом; але чудна річ: там у глибині я згадав, що я рік тому, десь так об цім саме часі, пережив на Північному морі. Мені здалось, що дуже приємно, коли хвилі кидають корабель неначе м'ячика, а вітер дме в свої гучні сурми і серед загального гомону весело лунають вигуки матросів, а над усім цим

радісно повіває свіже, вільне повітря... так, повітря! Щоб знову почути його, я піднявся знову угору на кількадесят драбин, і рудокоп повів мене через вузьку, довгу, видовбану в скелі галерію до копальні «Доротея». Тут уже свіжіше та вільніше, драбини частіші, але довші та крутіші, ніж у «Кароліні».

Тут мені стало легше, особливо коли я зустрів слід живих людей. В глибині з'явилися рухливі огні; рудокопи зі своїми ліхтарями підіймалися вгору з привітанням: «Щасливо!» і, діставши таку саму відповідь од нас, зникали. І неначе привітно спокійний, а разом з тим боляче-таємний спогад зустрічали мене замислено-ясні погляди й поважно врочисті, трохи бліді, таємно освітлені світлом копалень, обличчя цих молодих і старих людей, що цілий день працювали в своїх темних, самотніх гірських шахтах, а тепер простують угору, щоб поглянути на привітне соняшне сяйво та на очі своїх жінок і дітей.

Мій чічероне сам був аж надто чесний, по-собачому вірний німець. З глибокою радістю показував мені місце, де обідав герцог Кембріджський з усім своїм почтом, коли одвідував копальні, і де стоїть ще й досі довгий, дерев'яний стіл, а також здоровенний стілець із руди, що на йому сидів герцог. «Це залишиться тут на вічну пам'ятку» — сказав добрий рудокоп і з запалом оповідав, яке то було свято, коли вся штольня була обвішана ліхтарями, квітками й зеленню, як один молодий рудокоп грав на цитру й співав, і як задоволений, гладенький, любий герцог багато випив за добре здоров'я, і як усі рудокопи, а він тим паче, радо дали б себе навіть повбивати за доброго, гладенького герцога і за весь ганноверський дім.— Мене завжди до дна душі зворушує, коли бачу, як це почуття щиро-підданчої вірності висловлюють простими, безпосередніми словами. Це

таке прекрасне почуття! І таке щиро-німецьке почуття! Інші народи може зручніші, дотепніші, забавніші, але жоден не має такої вірності, як вірний німецький народ. Коли б я не знав, що вірність така стара, як світ, я подумав би, що її вигадало німецьке серце. Німецька вірність! Вона не те, що реторична фраза модерних адрес. При ваших дворах, німецькі князі, безугавно треба було б співати пісню про вірного Еккарта та злого Бургунда, що звелів повбивати його дітей, а проте й далі користуватися з його вірності. У вас найвірніший нарід і ви помиляєтесь, коли гадаєте, що стара, розумна, вірна собака раптом сказала і хоче вкусити вас за ваші освячені литки.

Наче німецька вірність, ліхтар рудокопа, без особливого палахкотіння, спокійно та певно попровадив нас лабіринтами шахт і штолень; ми вийшли з душної підземної ночі, нам сонце світило... Щасливо!

Більшість гірників живе в Клявсталі і в сусідньому гірському містечку Целлерфельді. Я був у багатьох із цих гарних людей, бачив їх невеличке хазяйство, слухав їх пісень, що їх вони так гарно й залюбки співають під акомпанімент цитри, свого улюбленого інструменту, просив розказувати старі гірницькі казки та ще почитати мені молитви, що їх вони говорять усі разом перед спуском у темні шахти, і не одну гарну молитву проказав я разом з ними. Один старий штайгер сказав навіть, що я повинен був би залишитися назавжди з ними й зробитися гірником; але коли я все таки попрощався з ним, він дав мені доручення до свого брата, що живе під Гослярром, а також просив передати безліч поцілунків своїй дорогенькій небозі.

Хоч життя цих людей і здається таким нерухомо-спокійним, проте це таки справжнє живе життя. Стара-старезна тремтяча жінка, що сиділа навпроти великої шахви у за-

пічку, сиділа там певне вже з чверть століття і певне всі її думки й почуття зрослися щільно з кутками цієї печі, з візерунками цієї шахви. І шахва, і піч живуть, бо людина влила в них частину своєї душі.

Тільки з цього глибокого споглядального життя, тільки з цієї «безпосередности» й повстали німецькі казки, властивість яких у тому, що тут говорять та діють не тільки звіри та рослини, а й зовсім, здавалося б, неживі речі. Змисловому добродушному народові в тихомирній привітливості його низеньких гірських та лісових хаток об'явилася вся внутрішня суть цих речей. Вони набрали потрібного, послідовного характеру, приємної сумішки з мрійливого настрою та щиролюдського почуття. І от через те ми й бачимо в казках дивовижні речі, але вони ніби само собою зрозумілі: голка і шпилька виходять із кравецької домівки і блукають собі поночі; соломинка та вуглинка хочуть перейти струмок і гинуть; лопата та мітла стоять на сходах, сваряться та б'ються; запитане дзеркало показує образ найкращої в світі жінки; навіть краплі крові починають говорити жалісливі, понурі слова якнайтурботнішого співчуття. — Через те наше життя в дитинстві таке неосяжно значиме; для нас тоді все однаково важливе; ми чуємо все, бачимо все, всі вражіння для нас рівнозначні, а зате згодом ми робимо все більше з наміром, займаємось виключно одною якоюсь справою, з труднощами розмінюємо чисте золото споглядання на паперові гроші книжкових визначень і надолужуємо на широті життя те, що тратимо на глибині його. Тепер ми вже дорослі, поважні люди; ми часто міняємо помешкання, покоївка щодня прибирає їх, переставляє по-своєму меблі, які дуже мало нас цікавлять, бо вони й не нові та й належать сьогодні Гансові, а завтра Ісаакові; навіть наша одіж нам чужа, ледве чи ми знаємо,

скільки гудзиків на тому сурдуті, що ми його зараз на власному тілі носимо; ми ж так часто як тільки можна міняємо одягу, і ніщо з неї не залишається в зв'язку з нашою внутрішньою й зовнішньою історією; — навряд чи ми зможемо собі пригадати, як виглядала та бура жилетка, що через неї з нас колись так усі сміялися, і що на її широких смугах все таки так приємно лежала рука коханої!

Стара жінка проти великої шахви в запічку мала на собі квітчасту сукню зі старомодної матерії, шлюбну сукню своєї небіжчиці матері. Її правнук, білявий, ясноокий хлопчик, одягнений за рудокопа, сидів у неї в ногах і рахував квітки на її сукні, а вона певне нарозповідала вже йому багато історій про цю сукню, безліч поважних гарних пригод, що їх хлопчик, мабуть, не так швидко забуде, і ще часто вони витатимуть йому перед очима, коли він небавом, вирісши, працюватиме самотній в темряві штолень «Кароліни», а може й сам буде переказувати їх, коли люба бабуса вже давно лежатиме в домовині, а він сам, срібноволосий, підтоптаний дід, сидітиме, оточений внуками, проти великої шахви в запічку.

Я переночував у готелі «Корона», куди в той час приїхав з Геттінгену і гофрат Б. Я мав приємність засвідчити тому старому добродієві свою пошану. Коли я підписався в книзі для приїжджих і став переглядати в ній місяць липень, то зустрів там дуже дороге мені ім'я Адальберга Шаміссо, біографа невмирущого Шлеміля. Хазяїн розказав мені: цей добродій приїхав сюди в невимовно погану погоду і в таку ж погану погоду знову відїхав.

Другого ранку мусів я ще раз облегшити свою торбинку, викинув з неї ще пару чобіт за борт і, підстьобнувши свої ноги, подався на Госляр. Я й сам не збагнув, як опинився там. Лише стільки собі пригадую, що я то підіймався вгору,

то спускався вниз, дивився на прегарні долини-луки; срібні води шуміли, любі пташки щебетали, дзвінки черід дзвонили, різноманітні зелені дерева освічувало золотом сонце, а вгорі ясніла блакитно-шовкова запона небес, така прозора, що можна було зазирнути глибоко, в саме святе святих, де янголи стоять у стіп у господніх і з рис його обличчя вивчають генеральний бас світової гармонії. А я ще жив сном минулої ночі і ніяк не міг його позбутися. Це була стара казка про те, як лицар спускався в глибоку криницю, де внизу заклято щонайкращу принцесу на довгий, чарівний, мертвий сон. Я сам був той лицар, а таємниця — темна клявстальська шахта, і ось запалала безліч світел, з усіх бокових щілинок повискакували моторні карлики, кривили гнівні обличчя, замахувалися на мене коротенькими мечами, сурмили зично в ріжки, так що їх збігалось сюди все більше й більше, і так жахливо хиталися їхні широкі голови. Та коли я вдарив по них і кров полилась, аж тоді спостеріг я, що це були червоні, довгобороді голівки будяків, що я їх за день до того на шляху позбивав ціпком. Карлики всі позникали, і я дійшов до ясної розкішної залі; посередині, закутана в білий серпанок, нерухома й німа мов статуя, стояла моя кохана: я поцілував її в уста і — богом свідчуся — я почув блаженний подих її душі і солодке тремтіння любих уст! Мені здавалося, що я почув, як бог гукнув: «хай буде світло!» — Сліпучий промінь вічного світла стрелив згори, але в ту саму мить потемніло знову і все хаотично злилося в якесь дике, бурхливе море. Над його кипучою безоднею боязко мчали примари мерців, їх савани білі лопотіли на вітрі, а за ними, ляскаючи гарапником, летів навздогін у строкато-перистому вбранні блазень і цей блазень — я сам — і раптом з темних і понурих хвиль вирнули морські потвори з огидними

головами і почали простягувати до мене свої розкарячені пазурі — і я од жаху прокинувся.

Як же часом псуються щонайкращі казки! Властиво, лицар, знайшовши сонну принцесу, мусить вирізати шматок з її коштовного серпанку; і коли його відвагою чари розбито, і вона знову сяде в своєму палаці на золотий стілець, лицар повинен підійти до неї й сказати: «Моя щонайкраща принцесо, ти знаєш мене?» А вона відповість: «Мій найхоробріший лицарю, не знаю тебе». А лицар тоді покаже їй шматок, вирізаний з її серпанку, і він якраз прийдеться до вирізаного місця; тоді вони ніжно обіймуть одне одного — сурми засурмлять і відсвяткують весілля.

Це справді якесь безталання, що мрійні сні мого кохання так рідко мають гарний кінець.

Назва Госляр звучить так утішно, а з нею в'яжеться так багато давніх імператорських спогадів, що я сподівався побачити поважне, величне місто. Але так воно завжди буває, коли зблизька придивитися до чогось славетного. Я побачив якесь гніздо з вузенькими, крутими, мов лабіринт, вуличками, а серед його тече маленька річечка, здається Гоза, запущена й каламутна, а брук такий нерівний як берлінські гекзаметри. Тільки старовинність облямівки, а саме — рештки мурів башт та бійниць — надають містові чогось пікантного. Одну з тих башт звуть Фортецею, і вона має такі грубі стіни, що в них висічено цілі кімнати. Площа перед містом, де відбуваються славетні стрілецькі змагання, це гарна велика лука, а довколо неї високі гори. Базар невеличкий, посередині стоїть водограй, що з його вода спадає в великий металевий басейн. Коли трапиться в місті пожежа, тоді б'ють у неї кілька разів і той брязкіт розходить ся далеко. Ніхто не знає, звідкіля взявся той басейн. Дехто каже, що одної ночі його поставив посеред

базару чорт. Тоді люди були ще дурні, а чорт був так само дурний, отож вони й обдаровували одне одного.

Ратуша в Гослярі скидається на побілену вартівню. Будинок гільдії, що стоїть поруч, має вже кращий вигляд. Більш-менш на однаковому віддаленні від землі й від даху стоять статуї німецьких цісарів, чорні од чаду й почасти позолочені, в одній руці берло, а в другій держава; виглядають вони як печені університетські педелі. Один із цих цісарів держить меча замість берла. Я не міг угадати, яке значіння має ця відміна, а щось повинна ж вона визначати, бо ж німці мають таку чудернацьку звичку, що при всьому, що вони роблять, щось собі й думають.

У «Готшальковім підручнику» я прочитав багато дечого про стародавній собор та про уславлений цісарський стілець у Гослярі. Але коли я хотів поглянути на одне й на друге, то мені відповіли, що собор розвалено, а цісарський стілець одвезено до Берліну. Ми живемо в дуже знаменні часи. Тисячолітні собори руйнуються, а цісарські престоли скидають у комори до мотлоху.

Деякі гідні уваги речі з небіжчика собору виставлено тепер у церкві св. Стефана. Є чудові малювання на склі, кілька поганих образів, між ними має бути й один Луки Кранаха, дерев'яний Христос на хресті і поганський жертовник з невідомого металю; має він вигляд чотирикутньої скрині, а її підтримують чотири каріятиди, що, зігнувши спину, держать над головами руки мов підпори і кривлять невеселі гидотні міни. Та ще невтішніш виглядає згадане вже велике дерев'яне розп'яття. Ота Христова голова з природним волоссям і терном, з обличчям, вимазаним кров'ю, показує, правда дуже майстерно, смертельну муку людини, але не богорожденного Спаса. В цьому обличчі вирізьблено тільки матеріальну муку, а не поезію страждання. Такому

образові належніше місце в анатомічному театрі, ніж у божому домі. Знавець мистецтва, паламарева жінка, що водила мене по церкві, показала мені, як особливу рідкість, чотирикутній, вигибльований, чорний, покритий білими цифрами шматок дерева, що висів як лампа серед церкви. О, як яскраво виявився тут дух вигадливості протестантської церкви! Хто б це подумав! Числа на цьому шматку — це нумери псалмів, що звичайно пишуться крейдою на чорній дощці, а це трохи вражає естетичне чуття. Але тепер цей винахід може навіть служити як оздоба церкви й цілком може замінити малюнки Рафаеля, що їх так часто виганяють із протестантських церков. Такий поступ дуже радує мене як протестанта й лютеранина, бо мені завжди робиться прикро, коли католицькі супротивники насміхаються над порожніми, богом забутими, протестантськими церквами.

Я зупинився в заїзді, біля ринку, де обід смакував би мені ще більше, якби був до мене не підсів добродій хазяїн зі своїм довгуватим, заплившим обличчям та зі своїми нудними запитами. На щастя, мене врятувало од нього те, що до заїзду прибув другий мандрівець, який мусів витримати ті самі запити, і в тому самому порядку: *quis? quid? Ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando?* Цей чужинець був старий, змучений, підтоптаний чоловік, що, як виявилось з його розмови, переміряв цілий світ, а особливо довго жив у Батавії, надбав чимало грошей і знову все втратив, а тепер, по тридцятилітній відсутності, повертався до свого рідного міста Кведлінбургу, бо, додав він, там «наша родина має предківський могильний склеп». Добродій хазяїн зробив тут досить освічене зауваження, що для душі все таки байдуже, де буде поховано наше тіло. «А маєте це на письмі?» — сказав на це чужинець

і при тому якісь, моторошно-хитрі зморшки зібралися круг його мізерних губ і збляклих оченят. «Але», додав він злякано задобрююче: «я цим не хотів нічого поганого сказати про чужі кладовища: турки ховають своїх мерців ще набагато краще ніж ми, їх цвинтарі — це справжні садки, і сидять вони там на своїх білих, отурбанених нагробниках, у затінку кипарису, погладжують собі поважні бороди і спокійно курять собі свій турецький тютюн із своїх довгих турецьких люльок; — а на китайців просто таки любо дивитись, як вони манірно тупцюють собі по гробовищах своїх небіжчиків, і моляться, і чай п'ють, і грають на скрипку, і гарненько прикрашують любі могилки різними позолоченими решіточками, порцеляновими фігурками, ганчірочками з різнобарвної шовкової матерії, штучними квітками й кольоровими лихтариками — все це дуже мило, — а скільки ще буде звідси до Кведлінбургу?»

Гослярське кладовище не дуже припало мені до вподоби. Зате тим більше вражіння зробила на мене чудова кучерява голівка, що з усміхом показала із одного високого вікна в партері, коли я входив до міста. По обіді я знову відшукав любе віконце, але тепер там стояла шклянка з букетом білих конвалій. Я миттю видряпався вгору, вийняв чемні квіточки з шклянки, приколов їх собі супокійно до капелюха і зовсім не звертав уваги на роззявлені роти, закам'янілі носи та витріщені очі, з якими люди на вулиці, особливо старі баби, дивилися на цю кваліфіковану крадіжку. Коли я через годину проходив повз той самий будинок, то красуня стояла в вікні, і як тільки побачила конвалії в мене на капелюсі, то зашарілась до крові й зіскочила назад. Тепер я ще докладніше роздивився її гарненьке обличчя; було це чудове, прозоре втілення подиху літнього вечора, сяйва місяця, соловейкового співу й аромату троянди. — Пізніше,

коли вже геть стемніло, вона вийшла на ганок... Я підійшов — я став ближче — вона відступала помалу далі в темні сінці — я схопив її за руку й сказав: я дуже люблю гарні квіти й поцілунки, а коли їх мені не дають добровільно, то я краду — і тут я хутко поцілував її — а коли вона хотіла втікати, я заспокоююче прошепотів: «Завтра я поїду звідсіля і мабуть ніколи вже не повернусь», — сказав, і чую таємну відповідь любих губ і маленьких рученят — і сміючись тікаю звідгіля. Як мені було не сміятися, — коли я несвідомо вимовив ту чарівну формулу, що нею наші червоні та сині мундири, частіше ніж своїми вусатими чемностями, перемагають жіночі серця: «Я завтра їду геть і мабуть ніколи не повернусь!»

З мого помешкання одкривався розкішний вигляд на Раммельсберг. Був чудовий вечір. Ніч мчала на своєму чорному коні, а довга грива його розвівалася по вітру. Я стояв коло вікна і дивився на місяць. Чи справді єсть на місяці людина? Слов'яни кажуть, що вона зветься Хлотар і поливає місяць водою, щоб він ріс. Як я ще був хлопчиком, мені розказували, що місяць — це овоч, і коли він достигне, — то боженька зриває його й складає разом з іншими повними місяцями до великої скрині, що стоїть на кінці світа, там де світ забито дошками. Коли я підріс, то покмітив, що світ не такий вже обмежений і що людський дух розбив дерев'яні паркани і велетенським Петровим ключем — ідеєю безсмертя—одімкнув усі сім небес. Безсмертя! гарна думко! Хто тебе перший вигадав? Чи був це поміркований нюренберзький міщух, що з білим ковпачком на голові і з білою глиняною люлькою в зубах сидів собі одного гожого літнього вечора у себе на призьбі і в досить гарному настрої міркував собі: а добре було б, якби він отак животів собі по віки-вічні, щоб його люлечка не гасла і його диханнячко не припиня-

лося! Чи може то був молодий коханець, що в обіймах своєї коханої леліав думку про безсмертя, думав про його, бо почував його, а почував через те, що нічого іншого не міг почувати, ні про що інше думати! — Кохання! безсмертя! — У мене в грудях раптом зробилося так гаряче, що, здавалось, географи пересунули екватора і він тепер проходить просто через моє серце. А з мого серця лились почуття кохання і линули тужно в незміряну ніч. Квіти в садку перед моїм вікном пахли ще дужче. Пахощі — це почуття квіток, і так само як і людське серце, що дужче відчуває себе вночі, коли вважає себе в самоті та без свідків, так само й квіти в своїй сором'язливості дожидають, здається, ночі, щоб цілком віддатися своїм почуттям і вилити їх чудовими пахощами. — О, розливайтесь, пахощі серця! і шукайте за горами тими кохану мрій моїх! Вона десь тепер уже спить; у ногах у неї стоять навколішках янголи, а як вона усміхнеться крізь сон, то кожна її усмішка — молитва, яку потім проказують янголи; у грудях її ціле небо з усіма своїми блаженствами, а коли вона дихає, то серце моє тремтить вдалені; за шовковими віями очей її сонце зайшло, а як вона знову розплющить повіки, то буде день; пташки заспівають, задзвонять дзвіночки отар, гори заблищать у своїх смарагдових шатах, а я зав'яжу свою торбинку і помандрую далі.

Серед цих філософських роздумувань та особистих почувань несподівано мене одвідав гофрат Б., що кілька днів до того приїхав теж до Госляру. Ніколи доброзичливість цієї людини не впливала на мене глибше, як зараз. Я дуже поважаю його за його знамениту та вдалу дотепність, а ще більше — за скромність. Я знайшов його надзвичайно веселим, свіжим та жвавим. Останнє довів він своїм новим твором «Релігія розуму» — книжкою, яка раціоналістів так захоплює, містиків дратує, а ширшу публіку хвилює. Я сам

тепер, правда, містик, ради стану мого здоров'я, бо лікар мені наказував уникати всього, що приводить до думання. Проте я визнаю неоціненну вартість за раціоналістичними працями Павлюса, Гурлітта, Круга, Айхгорна, Бутервека, Вегшайдера та інших. Мені й самому навіть дуже вигідно, що ці люди хочуть знищити стільки старих зол, особливо старе сміття наших церковних руїн, серед якого так багато отрутих випарів і гадюк. Повітря в Німеччині занадто густе та душне і я часто боюся, що задущусь, або задущать мене мої дорогі брати-містики в своєму любовному запалі. Через те я не можу гніватися на добрих раціоналістів за те, що вони іноді аж надто відсвіжують та прохолоджують те повітря. Бож у суті сама природа поклала раціоналізмові певну межу: під повітряним вихорем та поблизу північного бігуна людина жити не може.

Тієї ночі, як я ночував у Гослярі, зо мною трапилося щось надзвичайне. Ще й досі я не можу згадувати про це без страху. Я зроду не страхополох і присягаюся, мене не хапає за серце, коли, наприклад, гостре лезо хоче познайомитися з моїм носом, або коли я вночі блукаю заклятим лісом, чи коли якийсь поручник на концерті, позіхаючи, загрожує мене проковтнути. Проте духів я боюсь не менш як «Австрійського Споглядача». Що таке страх? Чи він походить від розуму, чи від почуття? Над цим питанням я часто сперечався з доктором Савлем Ашером, коли ми сходилися з ним у Берліні в «Кафе-Рояль», де я довгий час обідав. Він завжди доводив, що ми чогось боїмося тільки тому, що наш розум визнає його за страшне. Тільки розум — сила, а не почуття. І поки я смачно їв та пив, він доводив мені перевагу розуму. Наприкінці розмови він звичайно дивився на свого годинника й виголошував: «Розум, це найвищий принцип». — Розум! Зараз, коли чую це слово, то завжди перед

моїми очима встає доктор Савль Ашер зі своїми абстрактними ногами, у своїм вузькім трансцендентально-сірім сурдуті, з замерзло-холодним, вуглуватим обличчям, яке могло б придатися на таблицю для підручника геометрії. Було йому вже геть за п'ятдесят, і виглядав він як втілення простої лінії. Прямуючи завжди до позитивного, цей бідака ви-філософував із свого життя все прекрасне, все соняшне проміння, всі вірування, всі квіти, і йому нічого не залишилося опріч холодної позитивної могили. Особливо ненавидів він Аполлона Бельведерського та християнство. Проти останнього він навіть написав брошуру, в якій доводив його нерозумність та безпідставність. Взагалі написав він безліч книжок і в кожній з них розум пишається своєю власною перевагою, при чому бідний доктор справді всьому тому йняв віри, і з цього погляду заслуговує на всяку пошану. Та найсмішніше було те, що він завжди робив поважно-дуррацьку міну, коли не міг зрозуміти чогось такого, що кожна дитина розуміє, саме тому, що вона дитина. Кілька разів я відвідав доктора розуму в його власному помешканні і заставав з ним гарненьких дівчат, бож розум не забороняє вживати тілесних утіх. Коли я одного разу так само до його навідався, слуга сказав мені: «Пан доктор тількищо помер». При цьому відчув я не більше, ніж коли б він сказав: пан доктор вибрався звідси.

Але назад до Госляру. «Найвищий принцип — це розум!» — сказав я, щоб заспокоїти себе самого, коли лягав спати. Та це не допомогло. Я саме прочитав у «Німецьких оповіданнях» Варнгагена фон-Ензе, що взяв їх із собою з Клявсталю, ту жахливу історію, де дух померлої матері вночі остерігає сина, якого хотів убити його рідний батько. Чудне оповідання цієї пригоди справило на мене таке вражіння, що під час читання мені пробігав мороз по серці.

Оповідання про всяку мару особливо лякають, коли читаєш їх під час подорожі, вночі, в місті, в будинку, в кімнаті, де ти оце вперше. Скільки жахливих подій вже сталося може на цьому місці, де ти лежиш? — так думається несамохіть. До того ж місяць так якось двозначно світив у кімнату, а по стінах рухались різні некликані тіні, і коли я підвівся на ліжку, щоб придивитись, то побачив — — —

Нема нічого страшнішого, як випадково побачити при місячному сяйві своє обличчя в дзеркалі. Саме в ту мить почав бити важкий, заспаний годинник, та так довго, марудно й поволі, що по дванадцятому ударі я був певен, що тимчасом минуло цілих дванадцять годин і він знову почне бити дванадцять. Між передостаннім та останнім ударом почав дзвонити другий годинник дуже хутко, майже проразливо дзвінко, мов гніваючись на повільність свого кума. Коли обидва залізні язика замовкли і в цілому домі запанувала смертельна тиша, мені раптом здалося, що в коридорі перед моєю кімнатою щось шуркає та шугає, мов непевна хода старої людини. Коли це двері розчинилися і повагом до моєї кімнати увійшов небіжчик доктор Савль Ашер. Холодний піт пройняв мене, мороз пішов по хребті й по ногах, я затрусився як осиковий лист і ледве зважився поглянути на примару. Виглядав він як завжди: той самий трансцендентально-сірий сурдут, ті самі абстрактні ноги й те саме математичне обличчя; тільки було воно трохи жовтіше, ніж звичайно, та й рот, що звичайно творив кут на 22,5 ступні, був тепер зішнурований і радіуси очей стали більші. Хитаючись і спираючись як завжди на свою еспанську тростину, наблизився він до мене і своїм звичайним гнилоротим діалектом сказав він приязно: «Не лякайтесь і не гадайте, що я примара. Якщо ви мене маєте за мару, то це омана вашої уяви. Що таке мара? Дайте мені визначення! Виведіть мені дедук-

тивно умови можливості існування мари! В якому розумному зв'язку стояло б таке явище з розумом? Розум, я кажу розум»... І примара приступила до аналізу розуму, цитувала Кантову «Критику чистого розуму», другу частину, перший розділ, другу книгу, третій уступ, про різницю між феноменами та нуменами, далі збудувала проблематичну віру в привиди, нагромаджувала один силогізм на другий і закінчила логічним доказом, що взагалі жодних примар немає. Проте мені спиною котився холодний піт, зуби цокотіли мов кастаньєти, і я зо страху мовчки кивав головою, безумовно погоджуючись із кожною тезою, якою примарний доктор доводив абсурдність усякого страху перед примарами, і з таким запалом це доводив, що якимось у розсіяності, замість свого золотого годинника, витяг з кишені цілу жменю червяків, і покмітивши свою помилку, з комічно-боязкою квапливістю засунув їх знов до кишені. «Розум — це найвищий...», — тут годинник ударив першу і примара зникла.

З Госляру подався я другого ранку далі, почасти — куди очі поведуть, почасти — в намірі відвідати брата клявстальського гірника. Знову ясний, погожий, недільний день. Я підіймався на гори й горбочки, дивився, як сонце намагалось розігнати імлу, весело мандрував тінистими лісами, а круг моєї мрійної голови відзвонювали гослярські квітидзвіночки. В своїх білих нічних покривалах стояли гори, ялиці з галуззя свого струшували сон, свіжий ранковий вітерець фрізирував їм звисле, зелене волосся, пташки гомоніли свої молитви, луки в долині блищали неначе золотий покровець, обсипаний діамантами, а пастух ступав собі ним зі своєю дзвінкою чередою. Я мабуть таки заблудився. Бо завжди береш бічні доріжки та стежки, гадаючи швидше дійти до мети. Як взагалі у житті, так воно буває й на Гарці. Але завжди є добрі душі, що виведуть тебе на правдиву дорогу.

Роблять вони це дуже охоче, та ще й особливу втіху знаходять у тому, коли з'ясовують нам з самозадоволеним виразом та ласкавим голосом, який важкий гак ми зробили, в які провалля та болота ми могли впасти і яке то щастя, що ми ще завчасу натрапили на таких знавців дороги, як вони. Такого дорадника зустрів я недалеко до Гарцбургу. Це був відгодований гослярський міщанин, з лоснявим, опукло напухлим обличчям йолопа. Дивлячись на нього, можна було подумати, що він вигадав худіб'ячу чуму. Ми пройшли трохи разом і він розповідав мені всякі страховинні історії, що могли б гарно згучати, якби всі вони не скеровані були на те, що справді тут ніякої мари не було, що біла постать була браконьєр, що жалібні голоси походили від поросят, що щойно народилися від дикої льохи, а гуркіт на горищі зняла хатня кішка. Тільки, коли людина хора, додав він, то гадає, що бачить примари; щождо його дрібною особи, то він не часто буває хорий, хібащо часом страждає на хворобу шкіри, і тоді він лікується тим, що ковтає натщесерце свою слину. Потім він почав говорити про доречність та пожиточність усього в природі. Дерева зелені, бо зелений колір добрий для очей. Я погодився з ним і додав, що бог сотворив скотину, бо юшка з м'яса зміцнює людину, що він створив ще й ослів, щоб вони служили людям для порівняння, і що бог навіть людей створив, щоб вони їли юшку з м'яса і не були ослами. Мій товариш був у захопленні, що знайшов однодумця, обличчя його почало вилискувати ще радісніше, і під час розстання був він зворушений.

Поки він ішов поруч мене, то рівночасно вся природа втрачала свої чари, та скоро він тільки зник, дерева заговорили знову, соняшне проміння знов задзвонило, квіти на лугах затанцювали, і блакитне небо взяло в обійми зелену землю. Так, я добре знаю, що бог сотворив людину, щоби вона

подивляла пишноту світа. Кожний автор, будь він хоч який великий, хоче, щоб його твір хвалили. Та й у біблії, в тих божих мемуарах, цілком виразно сказано, що бог сотворив людину для своєї слави та хвали.

По довгих переходах я потрапив нарешті до оселі брата мого клявстальського приятеля, переночував там і пережив отаку прекрасну поему:

1

На горі стоїть хатина,
Де живе старий гірник.
Там шумить сосна зелена,
Сяє злотом молодик.

В тій хатині єсть крісельце,
Все в узорах різьбаря,
Хто сидить на нім — щасливий,
І щасливець той — це я.

На ослінчику дівчатко
Прилягло до ніг мені,
Оченята — сині зорі,
Губки — рожі багряні.

В тих блакитних любих зорях
Я небесний бачу світ;
Хитро пальчики лілейні
Впали на рожевий цвіт.

Ні, матуся нас не бачить,
Пряжу приязно пряде,

Батько гра собі на цитру,
Давню пісеньку веде.

А дівча шепоче нишком
Дивні речі потайні, —
Не одну важливу справу
Вже довірила мені.

«А як тіточка померла, —
Не ходити більше нам
На стрілецький двір у Госляр,
Хоч і як чарівно там.

«Тут у горах так самотно;
На холодних цих верхах
Цілу зиму ми щороку
Мов поховані в снігах.

«З мене ж дівчина ляклива,
Мов дитина боязка,
Я боюсь гірського духа,
Що вночі людей ляка».

Враз замовкнуло дівчатко,
Страшно їй своїх речей.
Білі ручки затулили
Сині зіроньки очей.

Голосніш сосна шепоче,
Веретено знов шумить,
А між тим лунає цитра,
Давня пісенька бринить.

«Не лякайсь, дитинко люба,
Влади демонів лихих;
День і ніч тебе вартує
Варта янголів святих».

2

А сосна зеленим пальцем
У низькє віконце б'є;
Молодик, підслухач тихий,
Золоте проміння лє.

В близькій спальні батько й мати
Сплять спокійно вже давно.
Тільки ми не хочем спати,
Сидимо, гуторимо.

«Щоб частенько ти молився,
Щось не віриться мені;
Уст твоїх чудне тремтіння —
Не молитва це, о ні!

«Те лихе тремтіння зимне
Так ляка мене весь час;
Тільки твій побожний погляд
Гонить страх мій раз-у-раз.

«Сумніваюсь я, чи віриш
В те, що вірить христ'янин,
Що на небі бог-отець єсть,
Дух святий і божий син».

«Ах, дитинко, ще хлоп'ятком,
Ще на матірніх руках,
Я вже вірив в бога-батька,
«Яко велій он і благ».*

Тисяч лицарів у зброї
Дух святий собі обрав;
Щоб його сповняли волю,
В груди мужність їм поклав.

Гордо їх знамена мають,
Сяє блиск мечів ясних;
Чи хотіла б ти, дитинко,
Бачить лицарів таких?

То поглянь на мене краще
І цілуй в щасливу мить!
Я один з таких завзятців, —
Лицар Духа тут сидить.

3

Нишком місяць заховався
За зелений ялівець,
Ледве блимає безсило
У кімнаті каганець.

А мої блакитні зорі
Ще ясніш тепер горять,
Губки дівчини червоні
Так і сяють, гуторять.

* і т. д. (дивись I том, стор. 86—87)

«Хатні духи, люд маленький,
Крадуть сало й хліб у нас,
Покладемо в скриню наніч,
А на ранок зникне враз.

«З молока зберуть сметанку,
Здіймуть покришку з горшка,
А нарешті наша кицька
Вип'є решту молока.

«Ну, а кішка наша — відьма:
Ніч і буря надворі,
А вона біжить до духів
В давню башту на горі.

«Там стояв колись то замок,
Блиск і втіха сяли там,
В світлих залях танцювали
Сотні лицарів і дам.

«Але замок той прокляли
Чарівниці злі слова,
Там zostались лиш руїни
І гніздо звила сова.

«Тільки ж тіточка казала:
Якби слово певне знать
І його на певнім місці
В певну мить вночі сказать,

То повстане знову замок
Із руїн оброслих там.

Знов закрутяться в таночку
Сотні лицарів і дам.

Хто ж промовить тее слово,
Той дістане скарби всі,
І засурмлять сурми славу
Молодій його красі».

Так цвітуть казкові мрії
З уст, що мов рожевий цвіт,
А з очей на казку лється
Зоряний, блакитний світ.

Золотим волоссям пальці
На руці моїй спліта,
Промовля до них, цілує, —
Усміхнулась і змовка.

Все так дивиться привітно
У покоїку на нас;
Шафу й стіл, мені здається,
Я вже бачив десь не раз.

Гомонить стінний годинник,
Бренькнуть струни голосні
На гітарі час од часу...
І сиджу я наче в сні.

Ось, це й єсть догідна хвилька,
Найпевніше й місце це,
З уст моїх, здається, зрине
Те чарівнее слівце.

Глянь, дитинко, мов світає,
Затремтіла ніч стара,
Голосніш струмки та сосни,
Прокидається гора.

Цитри дзвін і співи гномів
З-межи скель лунають скрізь,
Мов прийшла весна шалена,
І в квітках пахучий ліс.

Квіти сміливі, чудесні, —
Їх широкий лист шумить,
Пахне, в'ється, мить хапає,
Мов од пристрасти тремтить

Полумінні, буйні рожі
Жаром вибухли в рою,
А лілеї пнуться вгору
Мов пілястри з кришталю.

З неба зорі, наче сонця,
Тужний зір на землю шлють,
В велетенські чаші лілій
Променисті струмні ллють.

Але й нас, дитинко люба,
Вже змінив чарівний час,
Шовк і золото й смолоскипи
Скрізь горять навколо нас.

Ти в принцесу обернулась
Замком став оцей куток,

Пані, лицарі та джури
Тут гучний ведуть танок.

Все моє: і ти, і замок,
Всі багатства й люди всі;
Бубни й сурми славу дзвонять
Молодій моїй красі!

Сонце зійшло. Тумани розвіялись наче примари за третім вигуком півня. Я знов підіймався й спускався вниз, а поперед мене пливло красне сонце, освітлюючи все нову красу. Дух гір, очевидячки, сприяв мені; — він гаразд розумів, що поет може потім розказати багато гарного, і через це показав мені цього ранку свій Гарц так, як мабуть не кожному показує. Але й мене бачив Гарц таким, яким мало хто мене бачив: на віях моїх тремтіли такі ж коштовні перли, як і на травах долини.

Ранкова роса кохання зросила щоки мені, шумливі ялиці мене розуміли; їх галузки одділялись одна від одної, рухались угору і вниз, наче німі люди, що руками виказують свої радощі а зда́лека лунало щось чарівно-таємниче, мов дзвони забутої лісової капліці. Кажуть, це дзвінки черід, що мають на Гарці такі приємні, чисті та дзвінкі голоски.

Як дивитись по сонцю, було вже опівдні, коли я натрапив на таку отару. Пастух — приязний, русявий юнак — сказав мені: велика гора, що на її підшві я стояв, це старий, на цілий світ славний Брокен. На кілька годин ходи навколо немає жодної хати, і я був радий, коли юнак-пастух запросив мене пообідати з ним. Ми сіли за *Déjeuner dinatoire*, що складався з хліба та сиру. Ягнятка збирали кришки: чистенькі, милі телятка стрибали круг нас, лукаво бряжчали своїми дзвінками і весело дивилися на нас своїми великими

задоволеними очима. Поснідали ми чисто по-королівському;
взагалі, хазяїн мій здався мені справжнім королем, а що
з усіх королів досі тільки він один дав мені хліба, то хочу
його по-королівськи й прославити:

Ти — король, пастушку бідний,
В тебе трон — оцей горбок,
Сонце ген, над головою —
Щирозлότηй твій вінок.

Овечки в червоних стрічках
Коло ніг твоїх лягли,
А дорадники — телята —
Гордо голови звели.

А в кізлят придворній трупі
Кожний майстер — не актор,
А корів дзвіночки любі
І пташки — придворний хор.

Має спів свою принаду —
Так і вабить під сосну,
Шум ялиць і водоспаду
Хилить голову до сну.

А між тим приймає владу
Пан міністер — вірний пес,
Він на все вже має раду:
«Гав» та «гав» на край увесь.

А король крізь сон лепече:
«Влада — це не легкий дар!»

Відпочити б дома! — легший
При царівні цей тягар.

«Я би голову державну
Похилив на груди їй,
Бо в очах її все царство,
В них і скарб державний мій!»

Ми попрощались як друзі, і я знову пішов блукати горами. Хутко прийняв мене ліс із ялиць, що сягали до неба; до них я у всякому разі маю шанобу й повагу. Цим деревам рости не так то й легко і молодий вік їх досить таки гіркий. Гора тут засіяна великим гранітовим камінням і більшості дерев треба їх повивертати, абож обхопити своїм корінням, щоб дістатися до ґрунту, звідкіль можна годуватися. То тут то там лежить одне на однім каміння, з якого утворено ніби ворота, а вгорі на них стоять дерева, спускають голе коріння почерез ці кам'яні ворота і вже тільки коло п'яти їх досягають ґрунту, так що здається, наче вони ростуть у повітрі. А проте ці дерева, що знялись на таку велетенську височінь, наче зрослися з оплутаним камінням і стоять міцніше, ніж їх вигідні товариші в податливому лісовому ґрунті рівнини. Так само стоять і в житті ті великі мужі, що зміцніли й окріпли в боротьбі з перешкодами й перепонами з ранніх літ. По гілках ялиць лазили вивірки, а під ними шпацирували собі жовті олені. Коли бачу отаку милу шляхетну тварину, то ніяк не можу зрозуміти, як освічені люди знаходять утіху в тому, щоб на неї полювати та вбивати її. Ця тварина була милосердніша за людей, вона напувала своїм молоком голодного й спраглого, багаторстраждущого сина святої Геновефи.

Золотаві промені сонця так любо просочувались крізь

густу зелень ялини. Коріння дерев творило природні сходи. Скрізь м'які ослони з моріжком, бо каміння на п'ядь обросло, наче яснозеленими оксамитними подушками, різноманітним, прекрасним мохом.

Люба прохолодь і мрійне дзюрчання струмків. То тут, то там бачиш, як вода попід камінням, мов ясне срібло струменить і обливає голе коріння дерев та корінці стебелін... Нахилишся до неї, то почувеш одразу і таємну історію утворення рослин і супокійний стук гірського серця. На деяких місцях вода б'є з-під каміння та коріння дужче і творить маленькі каскади. Тут добре посидіти. Навколо вода бринить та шумить так чарівно, пташки наспівують уривчастими звуками туги, дерева шепочуть, мов тисячі дівочих язиків; мов тисячі дівочих очей, дивляться на вас дивні гірські квітки, простягають до вас напрочуд широке, чудно вирізане листя, химерно блимає ^{веселе} проміння сонця, замислені зіллячка розповідають собі зелені казки — все мов зачароване, все робиться таємніше й таємніше, стародавній сон оживає, з'являється кохана — ах, чому вона зникає знов так швидко!

Чим вище підіймаєшся вгору, тим нижчі, карлуватіші стають ялиці: вони наче все більше й більше нидіють, доки не залишаться лише кущі чорниць, г'югодзів та гірських зел. Тут стає вже значно холодніше. Чудні групи гранітових плит аж тут виявляються вповні; вони часом дуже великі. Хто зна, може це м'ячі, якими кидають один в одного злі духи вальпурґієвої ночі, коли сюди злітаються відьми на мітлах та суховилах і починається їх осоружна, безпутня гульня, як це розказувала стара, легковірна нянька і як це можна бачити на гарних малюнках до Фавста майстра Рецша. Так, одному молодому поетові, що проїздом з Берліну до Геттінгену побував першотравневої ночі на Брокені,

довелося бачити навіть, як декілька белетристичних дам за чайним столиком на одному з виступів гори відбували своє естетичне засідання; вони спокійно почитували собі «Вечірню Газету», визнавали за всесвітніх геніїв лише своїх поетичних козликів, що з меканням вистрибували навкруг стола, і виносили свої остаточні вирокі про всі явища німецької літератури; але як тільки зайшла розмова за «Раткліфа» й «Альманзора», і вони почали відмовляти авторів цих творів усякої побожності й християнського почуття, то в молодого чоловіка волосся встало на голові дубом, жах охопив його — я вдарив коня острогами і поскакав далі.

Справді, коли вилізеш на верхню половину Брокену, то не витримаєш, щоб не згадати розкішні історії Бльоксбергу, особливо ж величну, містичну національно-німецьку трагедію доктора Фавста. Мені ввесь час причувалося, наче десь тут поблизу мене тупотить кінське копито і ніби хтось гумористично хекає. Я гадаю, що й Мефістофель мусить важко дихати, коли вилазить на свою улюблену гору; дорога тут дуже важка, і я аж зрадів, коли нарешті таки добився до давнобажаної домівки на Брокені.

Цю домівку, що, як це відомо з багатьох її малюнків, має лише партер і стоїть на самому вершечку гори, побудував 1800 року граф Штольберг-Вернігероди, що його коштом її тут і утримують як готель. Стіни будинку надиво грубі з огляду на зимові вітри та холод; дах низький, а серед нього стирчить угору вартівня мов башта; біля дому стоять два службові будинки; один із них раніше служив для нічлігу подорожнім, що відвідували Брокен.

Коли я ввійшов до Брокенської домівки, то в мені прокинулося раптом якесь незвичайне, казкове почуття. Після довгого самотнього блукання серед ялиць та скель ти несподівано переносишся в будинок під хмарами; міста, села, гори

й ліса залишилися десь далеко внизу, а тут зустрічає тебе чудна й різнобарвна компанія з усіх-усюдів, і, як це звичайно в таких місцях буває, зустрічає тебе майже так, як очікуваного товариша, напівзацікавлено, напівбайдуже.

У хаті вже було повно людей, тож я, як це й личить розумній людині, зараз же подумав про ночівлю та про неприємність ночувати на соломі; голосом людини, що ось-ось має вже померати, я попрохав собі чаю. Добродій господар зміркував зараз, що такому слабому треба на ніч доброго ліжка. Тому то він і влаштував мене у вузенькій, тісній кімнатці, де вже розтаборився якийсь молодий купець — справжній блювотний порошок у довгій брунатній обгортці.

В спільній кімнаті застав я саме життя та рух. Студентів з різних університетів. Одні тільки но прийшли й підживлялись, інші лагодилися вже в дорогу, зав'язували торбинки, вписували свої ймення в книжку, брали на спогад од служниць брокенські букети; тут щипають за щоки, співають, скачуть, галасують, запитують і відповідають, «гарна погода», «стежка», «будьмо здорові!» «прощавайте!» Дехто з тих, що подаються в дорогу, трохи напідпитку; вони мають подвійну насолоду від гарних краєвидів, бож у п'яного все в очах двоїться.

Відпочивши як слід, вийшов я на вежу і застав там малого панка з двома дамами, молодою і трохи старшою. Молодша була дуже гарна. Чудова постать, на кучерявій голівці саєтовий капелюх, подібний до шолому, що його біле перо грало на вітрі; гнучкий стан був так щільно охоплений чорним єдвабним плащем, що під ним виразно виступали шляхетні форми, а вільні, великі очі спокійно дивились у вільний, широкий світ.

Як я ще був хлопчиком, то тільки й думав що про чари та чарівні історії, і кожну гарну даму, що мала струсеві

пера на голові, вважав за королеву ельфів; а коли бачив, що шлейф її сукні був мокрий, то гадав, що це водяна русалка. Тепер я вже думаю інакше, відколи знаю з природознавства, що ті символічні пера походять від найдурнішого птаха та що шлейф дамської сукні може бути мокрий ще й з цілком природної причини. Коли б я був поглянув тими своїми дитячими очима на згадану красуню в згаданому положенні на Брокені, то напевне подумав би: це фея гірська, яка вимовила чарівне слово, од якого все внизу стало таке прекрасне. Справді, коли дивитися з Брокену, то все внизу здається таким чарівним. Нові враження встають у нашій душі, і вони такі різноманітні, навіть протилежні, що сплітаються в одне величне, ще нерозплатане, незрозуміле почуття. Якщо нам пощастить розібратися в суті цього почуття, тоді збагнемо ми і вдачу гори. Вдача ця — цілком німецька — як у її від'ємних так і в додатних рисах. Брокен — німець; з німецькою ґрунтовністю, докладно й виразно, як у велетенській панорамі, показує він нам багато сотень міст, містечок та сіл, що переважно лежать на північ; а довкола, на безмежному просторі — все гори, ліси, річки та доли. Але саме тому все це скидається на чітко та чисто намальовану спеціальну мапу; ніде не радує очей гарний особливий краєвид; так завжди буває з німецькими компіляторами, які передають з гідною пошани точністю всі подробиці і не подумують про те, щоб показати красу якоїсь окремої подробиці. Ця гора має в собі теж щось таке супокійно-німецьке, зрозуміле та толерантне; саме тому, що вона може все так далеко та докладно бачити. І коли така гора розплющує свої велетенські очі, то вона мабуть більше бачить, аніж ми — карлики, що зі своїми підсліпуватими оченятами вилазимо на неї. Дехто навіть каже, що Брокен має в собі багато філістерського, і Клявдіус співав: «Бльокс-

берг високий пан філістер!» Але це помилка. Правда, він часом покриває свою лису голову білою шапкою з імлі, і це накладає на нього деякий нальот філістерства, але робить він це так само як і всі інші великі німці з чистісінької іронії. Відомо, що він навіть має свої буршівські фантастичні часи, напр., першотравневу ніч. Тоді на radoщах підкидає він у повітря свою шапку з імлі і стає, так само як і всі ми німці, чисто по-німецьки романтично-безглуздий.

Я спробував зараз же втягнути вродливу даму в розмову; бо насолода од природи справжня тільки тоді, коли тут же про неї маєш змогу висловитися. Вона не дуже була розумна, але вважливо задумана. Маніри її були чемні. Не кажу про ту звичайну, незграбну, негативну чемність, яка знає тільки те, чого не треба робити; але про ту вільну, позитивну, яка вказує нам, що саме повинні ми робити, і при всій своїй простодушності дає якнайвищу товариську певність у поведженні. Я виявив, на диво собі самому, чимало географічних знань, назвав зацікавленій красуні всі міста, що лежали перед нами, знайшов їх і показав їй на моїй мапі, яку я з міною справжнього доцента розгорнув на кам'яному столі, що стояв серед площадки вежі. Деяких міст я не міг знайти, може тому, що шукав їх більш пальцями, ніж очима, які тимчасом орієнтувались на обличчя красивої дами і знаходили там кращі місця, ніж Шірке та Еленд. Обличчя це належало до тих, що ніколи не роздратовують, рідко коли чарують і завжди подобаються. Я люблю такі обличчя, бо вони одною усмішкою втихомирюють моє бунтівливе серце. Красуня ця була ще незаміжня, хоч якраз на порі. Та це буденне явище, що найкращим дівчатам найважче знайти собі чоловіка. Так само було і в давні часи; три грації, як відомо, так і zostалися старими дівами.

В яких стосунках до тих дам стояв отой панок, що супро-

водив їх, я не міг догадатися. Це була тонка, чудернацька по-
стать. Маленька голівка, скупі прикрита сивими волосин-
ками, що через усе вузеньке чоло сягали аж до зеленкуватих,
мов у польового коника, очей; круглий ніс висувався далеко
вперед, а рот та підборіддя, навпаки, боязко тягнулися назад
до ушей. Усе його личко виглядало наче виліплене з гливкої
жовтуватої глини, з якої скульптори роблять свої перші
моделі; а коли він стискав тонкі губи, то йому на щоках
витягувалося півколами кілька тисяч дрібних зморшків. Цей
маленький чоловічок не промовив і слова, і лише вряди-годи,
коли старша дама шепотіла йому щось приємне до вуха,
він посміхався, як мопс, що має нежит.

Старша дама була мати молодшої; вона так само мала
шляхетські маніри. З очей її світилась хоробливо-мрійна
задумка, навкруг рота лежала сувора побожність, але мені
здавалось, що той рот був колись дуже гарний, багато смі-
явся, багато діставав поцілунків та й на багато з них від-
повідав тим самим. Обличчя її нагадувало *codex palimpsestus*,
де з-під нових, чорних, чернечих літер якогось тексту з отців
церкви визирали напівзатерті рядки якогось старогрецького
поета кохання. Обидві дами побували цього року разом із
своїм супровідником в Італії й розповідали мені багато
дечого хорошого про Рим, Венецію та Фльоренцію. Мати
оповідала більше про картини Рафаеля в соборі Петра;
дочка ж про оперу в театрі Феніче. Обидві були в захоп-
ленні від дотепности імпровізаторів. Рідне місто їх обох —
Норімберг, але про колишню велич того міста вони мало
що знали розповісти. Граціозні пісні міннезінгерів давно вже
замовкли, а міщанки Норімбергу втішаються недоладними
італійськими імпровізаціями та співом каплунів. О святий
Себальде, який же ти тепер нужденний патрон!

Під час нашої розмови стало сутеніти; повітря зробилося

ще холодніше, сонце схилилося нижче, а платформа башти наповнилася студентами, ремісничими челядниками, шанобливими міщанами з їх дочками та жінками, що всі хотіли бачити захід сонця. Це велична картина, що молитовно настроює душу. Щось із чверть години стояли всі в поважній мовчанці й дивились, як прекрасна вогнева куля на заході помалу тонула; обличчя освітлювало проміння вечірньої заграви, руки мимохіть складались до молитви; здавалося, що ми стоїмо тут як тиха громада вірних, у придвер'ї велетенського собору, а священник підносить саме тепер угору «тіло господнє», і з органів лється віковичний хорал Палестрини.

В той час, коли я тону в такому побожному настрої, чую, як хтось біля мене вигукнув: «О, яка ж бо природа взагалі прекрасна!» Слова ці мимоволі вирвались із переповнених грудей мого товариша по кімнаті, молодого купчика. Це повернуло мене знову до буденного настрою, і тепер я зміг розказати дамам багато красномовного про захід сонця, і супокійно, наче б нічого й не сталося, повести їх до покоїв. Вони дозволили мені ще з годинку поготорити з ними. Як сама земля, так і наша розмова крутилася навколо сонця. Мати висловила: сонце, що потопало в тумані, виглядало наче червоно-розжевіла троянда, що її гальянтний небосхил скинув у широко розгорнутий білий шлюбний серпанок своєї коханки — землі. Дочка посміхнулась і сказала, що частіше споглядання таких природних явищ послаблює в неї вражіння од них. Мати спростувала цей фалшивий погляд цитатою з одного Гетевого листа з подорожі й спитала в мене, чи я читав Вертера? Здається, ми балакали ще про ангорських котів, етрусські вази, турецькі шалі, макарони, про лорда Байрона, що з його віршів старша дама з зідханнями й шопотом процитувала досить таки гарно декілька місць

про захід сонця. Молодшій дамі, що зовсім не розуміла англійської мови, а хотіла познайомитися з тими віршами, пораяв я переклади моєї гарненької талановитої землячки, баронеси Елізи фон Гогенгавзен, а при цій нагоді, як це вже в мене перед молодими дамами звичайно водиться, я не забув висловитись проти Байронової безбожності, безлюбовності, безвідрадности й бозна ще проти чого.

Після цього пішов я ще походити по Брокену; бо цілком темно не буває там ніколи. Туман був не дуже густий, і я оглянув обриси обох вершин, що їх звать відьомським вівтарем та чортовою амбоною. Я вистрелив з мого пістолета, але відгомону не було. Та враз почув я знайомі голоси і відчув, як мене обіймають та цілують. Це були мої земляки, що вийшли з Геттінгену на чотири дні пізніше й були вельми здивовані, коли знову зустріли мене на Блюксбергу самого. Отут почалися й розповідання й чудування й умовляння, сміхи та спомини, і думками ми знову витали в нашому вчешньому Сибіру, де культура така висока, що ведмедів прив'язують до шинків, а соболі кажуть мисливцеві «добривечір».

У великій кімнаті вечеряли. За довгим столом — два ряди голодних студентів. Напочатку звичайна університетська балачка: дуелі й знову дуелі. Товариство складалось переважно з галленців, тож Галле стало за головну тему гутірки. Шибки у гофрата Шюца екзегетично освітлено. Далі оповідали, що останній прийом у Кіпрського короля був дуже блискучий, що він хоче обрати собі побічного сина, взяти морганатичний шлюб з принцесою Ліхтенберзького дому, давши відставку своїй державній метресі, та що з цього приводу зворушене міністерство за його власним указом плакало. Нічого й згадувати, що це все стосувалося до галленських пивних сановників. Потім на кін виступили два китаїці, що перед двома роками виставляли себе за

гроші в Берліні, а тепер у Галле видресовано їх на приватдоцентів китайської естетики. Отут і почалися дотепи. Хтось зробив таке припущення: ось, німець показує себе за гроші в Китаї; для цього зараз же складено афішу, де мандарини Чінг-Чанг-Чунг і Хі-Ха-Хо посвідчують, що це справжній німець, і перелічивши далі всі його комедіантські фіглі, що здебільшого полягали в філософуванні, курінні тютюну та терпеливості, нарешті зазначають, що о дванадцятій годині— в той час, коли його годують — не вільно приводити з собою собак, бо ці, звичайно, одбирають од бідолашного німця що-найкращі шматки.

Один молодий бурш, що нещодавно їздив до Берліну, щоб «счиститись», розповідав багато дечого про це місто, але дуже однобоко. Він побував у танцюлясі Висоцького та в театрі; про обидва заклади судив він хибно. «Прудка занадто молодь у словах» і т. д. Він розказував про коштовність театрального гардеробу, про скандали з акторами й акторками тощо. Молодий бурш не знав, що зовнішній блиск там у Берліні взагалі найбільше значить, а тому тим паче мусить особливо процвітати на театральних мостинах, де інтендант перш за все повинен дбати за «колір бороди в тій чи тій ролі» та за вірність костюмів, що їх приписують присяжні історики, а науково-освічені кравці зшивають. А це доконче потрібно. Бо якби, скажімо, Марія Стюарт вийшла в фартушку з часів королеви Анни, то банкір Хрестіян Гумпель мав би певне право поскаржитися, що через це в нього пропали всі ілюзії; а коли б, наприклад, лорд Берлей надягнув помилково штани Гайнріха IV, то безперечно військова радничка фон-Штайнцопф, зроду Лілієнтав, цілий вечір не спустила б з ока цього анахронізму. Отака злудна дбайливість театральної дирекції поширюється не тільки на фартушки та на штани, але й на осіб, що їх ними сповивають.

Так, у майбутньому ролю Отелла повинен буде грати справжній мурин, якого професор Ліхтенштайн виписав уже для цього з самої Африки; в п'єсі «Ненависть і каяття» ролю Евлалії гратиме надалі справжня пропаща жінка, ролю Петра справжній дурень, а ролю Незнайомого справді таємний рогоносець, але цих трьох не конче треба виписувати аж із Африки. В «силу обставин» ролю героя гратиме справжній письменник, що вже не раз діставав ляпаса по пиці; в «Бабусі» ролю Яроміра гратиме актор, що дійсно був колись грабіжником, або бодай злодієм; леді Макбет повинна буде грати дама, яка, за вимогою Тіка, має дуже милосердну вдачу, а проте потрохи звикла до кривавих картин потайного вбивства; нарешті, для зображення особливо плитких, недотепних та грубіянських людей буде запрошено великого Вурма, того великого Вурма, який щоразу так захоплює своїх однодумців, коли підноситься на височінь своєї справжньої величі, високо, високо, «кожний цаль — босяк!»

Коли згаданий юнак кепсько зрозумів обставини берлінської сцени, то ще менше розчовпав він, що яничарська Спонтінієва опера з її сурмами, слонами, тулумбасами й барабанами — це не що інше, як героїчний засіб зміцнити войовничий дух нашого ослаблого народу, засіб, що його захвалювали вже хитрі політики Платон та Цицерон. Найменше міг збагнути той юнак дипломатичне значіння балету. Я ледве розтлумачив йому, що в ногах Гоге більш політичного глузду, ніж у голові Бухгольца, бо кожен його туртанцю визначає якусь дипломатичну справу і кожен рух його має певне відношення до політики. Приміром, коли він тужно схиляє голову й широко розводить руками, то цим він натякає на наш кабінет міністрів; коли він, обкрутившись на одній нозі з сотню разів, не робить і кроку вперед, він зображує цим німецький союзний сойм; коли думає про дріб-

них князів, то підстрибує наче зі зв'язаними ногами на місці; думаючи про європейську рівновагу, він хитається й спотикається мов п'яний; зігнувши руки й згорнувши кулаки в клубок, робить він натяк на конгрес; і нарешті, коли він зображує нашого надто великого друга на сході, то, підвівшись помаленьку вгору, супокійно стоїть деякий час у тому положенні, а наприкінці пускається в якнайжахливіші пляжки. Юнакові спала полуда з очей, і тепер збагнув він, чому танцюристам дають кращий гонорар, аніж великим поетам, чому в дипломатичних колах балет є невичерпна тема розмов, і чому часто-густо хорошу танцюристку приватним чином утримує ще й міністер, який день і ніч дбає за те, щоб вона сприйняла його політичну системочку. Присягаюсь Апісом! Яке велике число екзотеричних і яке мізерне число езотеричних відвідувачів театру! Отож і стоїть тупа юрба з витріщеними очима, подивляє пляжки та викрутаси, вивчає анатомію в позах пані Лем'єр, опліскує антраша панни Реніш і базикає про грацію, гармонію та стегна, — а ніхто й не догадається, що в тих танцювальних шифрах перед його очима розгортається доля його німецької батьківщини.

Між тим, коли ми перекидались отакими балачками, ми не забували й за пожиток, і кожен з нас дбайливо промовляв до тарілок, сумлінно наповнених м'ясом, картоплею і т. п. Але страва була погана. Це я завважив між іншим своєму сусідові, та цей, своїм акцентом, з якого я зразу ж пізнав швайцарця, дуже негречно відповів мені, що, мовляв, ми, німці, незнайомі як із справжньою волею, так із справжньою невибагливістю. Я стиснув плечима й завважив, що властивими князівськими льокаями та лакузами всюди були швайцарці, а тому й називають їх «швайцарами», так що всі сучасні швайцарські герої вільности, які стільки сміливих політичних думок серед публіки вибалакують, нагадують мені

тих зайців, що пострілюють собі по ярмаркових балаганах із пістолів, дивують своєю відвагою дітей та селян, а все таки залишаються зайцями.

Син Альп сказав це очевидячки не зо зла; «була це гладка людина, отож і добряча людина» — як сказав Сервантес. Але мій сусід з другого боку, якийсь грайфсвальденець, дуже образився цим; він почав доказувати, що німецька сила й простота ще не згасли, і при тому голосно бив себе в груди й висушив величезний кухоль білого пива. Швайцарець сказав: «Ну, ну, годі!» Але чим заспокоююче він це казав, тим лютіше накидався на нього грайфсвальденець. Це була людина з тих часів, коли воші мали дні хороші, а голярі з голоду вмирали. Він носив довге волосся, що звисало пасмами, лицарський берет, чорний старонімецький сурдут, брудну сорочку, що правила й за жилетку, а під нею медальйон з волоссям Блюхерової конячки. Взагалі мав він вигляд дурня в натуральну величину. Я звичайно люблю за вечерею робити собі моціон і тому пустився з ним у патріотичну суперечку. Він був тої думки, що Німеччину треба поділити на тридцять три округи. Я, навпаки, доводив, що цих округ має бути сорок і вісім, бо тоді можна буде написати систематичний опис Німеччини, а життя треба ж конче зв'язувати з наукою. Мій грайфсвальденський приятель був ще й німецьким бардом, і, як він сам мені в цьому признався, працював зараз над національною героїчною поемою на звеличення Германна та тевтобурзького бою. Я дав йому кілька корисних вказівок щодо виготовлення цієї поеми. Так, я звернув його увагу на те, що болота та вибоїсті дороги в Тевтобурзькому лісі можна буде дуже оноματοпоетично передати водянистими та кострубатими віршами, і що було б патріотичними тонкощами, коли б Вар та всі інші римляни говорили лише самі дурниці. Сподіваюся, що цей мистецький

прийом вдасться йому так само, як і всім іншим берлінським поетам, аж до цілковитої ілюзії.

За нашим столом ставало щодалі галасливіше й веселіше, пиво уступило місце вину, келехи з пуншем зашумували, почалась п'янка, чокання, співи. Залунали: старий «Ляндесфатер» та прекрасні пісні В. Мюллера, Рюккерта, Улянда і т. д. Все чудові мелодії Метфеселя. Найкраще ж згучали німецькі слова нашого Арндта: «Бог, що залізу звелів рости, рабів не хотів на світі». А надворі шуміло, наче стара гора підспівувала нам, і дехто з друзів, що вже хиталися, навіть запевняв мене, що вона радісно киває своєю лисою головою, та що від цього й наша кімната ходором ходить. Пляшки порожніли, а голови повніли. Один ревів, другий пищав фістулою, третій деклямував з «Провини», четвертий балакав по-латинському, п'ятий казав проповідь про тверезість, а шостий виліз на стільця й читав лекцію: «Панове, земля—це круглий валок, люди—це поодинокі штифтики на ній, понатикані ніби ненавмисне; але валок крутиться, штифтики то тут то там зачеплюють його і згучать, — одні часто, другі рідше — це творить чарівну складну музику, і зветься це все — всесвітня історія. Отже ми спершу поговоримо про музику, далі про світ, і, нарешті, про історію; останню ж ми поділяємо на позитивну та еспанські мухи...»

І так провадив він далі безглуздо-розумно й дотепно-безумно.

Один благодущний мекленбуржець, що встроїв носа в шклянку з пуншем і з блаженною усмішкою внюхував у себе випар, завважив, що на душі йому так радісно, наче б він знову стояв перед театральним буфетом у Шверіні. Другий тримав свою чарку з вином, наче прозору трубу, перед очима і, здавалось, уважно розглядав нас крізь неї, а в той час червоне вино стікало йому по щоках просто в наперед

висунуту пащу. Грайфсвальденець, мов од несподіваного надхнення, кинувся мені на груди й радісно залементавав: «О, ти розумієш, я закоханий, я щасливий, мене знову кохає вона, і, чорт мене бери, вона дівчина освічена, бо має великі повні груди, і носить білу сукенку і грає на п'яніно». А швайцарець плакав, ніжно цілував мені руку та все голосив: «О Бебелі, о Бебелі!»

В цьому дикому гармидері, де тарілки вчилися танцювати, а шклянки літати, проти мене сиділо двоє юнаків, гарні та бліді, мов мармурові статуї, один схожий більш на Адоніса, а другий більш на Аполлона. Легенький рожевий подув, що його кинуло їм на щоки вино, був ледве помітний. З безмежною любов'ю дивились вони один на одного, наче могли читати один одному в очах, а в цих очах променіло, наче туди впало кілька крапель із тієї, повної полумінної любови, чаші, що її невинний янгол там угорі переносить з одної зірки до другої. Вони розмовляли тихцем, тремтливо-журливим голосом; це були сумні історії, а з них пробивався чарівно-болючий тон. «І Льора померла теж!» — сказав один і зідхнув, а після павзи розповів про дівчину з Галле, що закохана була в одного студента, і коли той покинув Галле, ні з ким уже не розмовляла і мало їла, день і ніч плакала, та все дивилася на канарка, що його коханець колись подарував їй. «Пташка померла, а хутко після того померла й Льора!» — так закінчилося оповідання, а обидва юнаки мовчали знову й зідхали, наче б їм серце хтіло розірватись. Нарешті промовив другий: «Душа моя сумна! Вийдемо зо мною в темну ніч! Я хочу подихати подихом хмар і промінням місяця. Товаришу моєї туги! я люблю тебе, слова мої згучать, як шелест очерету, як журний плюскіт рік; вони луною б'ють мені у грудях, але душа моя сумна!»

Тут обидва юнаки підвелись і, закинувши один одному

руку на плечі, вийшли з шаленої кімнати. Я пішов за ними слідком і бачив, як вони зайшли в якийсь темний закамарок, як один з них замість вікна одчинив велику одержну шахву, як обидва вони стали перед нею з тужно простягнутими руками і навпереміну почали говорити: «О, подиху хмурої ночі!» вигукнув перший, — «Як ти приємно холодиш мої щоки! Як любо граєш ти моїм розмаїним волоссям! Я стою на надхмарному шпилі гори, підо мною лежать сонні міста людей і блищать блакитні води. Слухай! Там у долині, внизу шумлять ялиці! Там над шпилями пливуть туманними посталями духи предків! О, коли б я міг летіти з вами, на хмаринім коні, крізь буряну ніч, понад бурхливі озера, угору до зір! Та ах! я горем прибитий, і душа моя сумна!» — Другий юнак так само тужливо простер свої руки до одержної шахви, сльози бризнули йому з очей, і журливим голосом промовив він до жовтих шкуратяних штанів, що їх він уважав за місяця: «Чарівна ти, доню небесна! Блаженний спокій — обличчя твоє! Ступаєш ти, чарів повна! Зорі пливуть за тобою слідком синім шляхом на схід сонця. Глянувши на тебе, хмари радіють, і їх похмурі постаті світлішають. Хто на небі тобі дорівняє, дитино ночі? Як уранці поблідне обличчя твоє, куди тоді ти втікаєш? Чи в тебе є теж своє Галле, як і в мене? Живеш ти у затінку туги? Чи твої сестри попадали з неба?! Ті, що так весело разом з тобою крізь ніч мандрували, немає вже їх? Так, вони попадали, прекрасне світило, і ти часто ховавсь, щоб сумувати за ними. Та прийде колись та ніч, що ти, що й тебе не стане, і ти покинеш вгорі свої голубі стежки. Тоді підведуть ті зорі свої зелені голівки, що їх колись твоя присутність засоромила, і тішитись будуть. А зараз ти зодягнута в свої променисті шати і дивишся згори, з небесних брам. О вітри, розривайте хмари, щоб донечка ночі могла засяти з-поміж

них, і щоб заблищали верхи кучеряві, і щоб море у світлі котило шумливі хвилі свої».

Один добре відомий, не дуже худорлявий приятель, що більше випив, ніж іззів, хоч цього вечора проковтнув, як звичайно, порцію воловини, яка наситила б шість гвардійських поручників та ще й невинну дитину до того, — цей приятель в надто веселому гуморі, тобто цілком «а ля свиня», перебіг зараз повз обоїх елеґійно настроєних друзів, трохи неделікатно попхнув їх у шахву, вибіг спотикаючись крізь двері й зчинив надворі убивчий галас. Гармидер у залі ставав так само дикіший та густіший. Обидва юнаки в шахві голосили та лементували, ніби вони лежать розтрощені на дні провалля; з горлянки їм виливалось щиро-червоне вино, вони обливали один одного, а один з них мовив до другого: «Прощавай! Я відчуваю, що стікаю кров'ю. Нащо ти будиш мене, повітря весняне? Ти ластишся й говориш: я окропаю тебе небесною росою. Але час мого зів'яння вже близько, близько вже буря, що листя моє позбиває! Завтра проходить буде мандрівець, проходитьиме він, що бачив мене в моїй красі, навколо зір його шукатиме мене, і мене він не знайде!» Але все це покрив добре відомий бас, що надворі під дверима прокльонами й окриками богохульно жалівся, що на всій темній Вендерській вулиці не горить жодного лихтаря, так що навіть годі побачити, кому повибивав він вікна.

Я можу багато випити — скромність не дозволяє мені сказати, скільки саме, і досить таки навантажений добрався я до своєї спальні. Молодий купчик був уже в ліжку в крейдяно-білій шапочці та в шафраново-жовтій флянелевій кацавейці. Він ще не спав і хотів почати зо мною розмову. Родом він із Франкфурту над Майном, отже зразу ж почав про євреїв, що втратили всяке почуття до краси й до чесности і продають англійський крам на 25 відсотків нижче

від фабричної ціни. Мене взяла охота покрити собі трохи з його; отож я й сказав йому, що я сновида і вже заздалегідь прошу пробачення за той випадок, якщо я його увісні потурбую. Нещасний чолов'яга цілу ніч не міг через це заснути, бо, як сам він мені в цьому на другий день признався, побоювався, щоб я своїми пістолями, що лежали перед моїм ліжком, не наробив у лунатичному стані якого лиха. Що правда, я провів ту ніч не краще за нього, бо спав дуже кепсько. Божевільний сон! Дикі, жахливі марева! Витяг з Дантового «Пекла» для фортеп'яна. Наприкінці мені приснилось навіть, наче я сиджу на виставі юридичної опери, що звалась «Фальсідія», спадково-правний текст Ганса, музика Спонтіні. Божевільний сон! Римський форум розкішно блищав, Сервілій Азіній Гешенус сидів як претор на своєму кріслі, одягши тогу з гордими фалдами, і розпливався бурхливими речитативами; Маркус Туллій Ельверзус, як примадонна *legataria*, одкривши всю свою принадну жіночість, співав любовно-розгалу бравурну арію «*quicumque civis romanus*»; цеглисто нарум'янені референдарії верещали мов хор неповнолітніх; приватдоценти, зодягнені мов генії в трико тілесного кольору, танцювали доюстініянський балет і вінчали квітами дванадцять таблиць; в грозі й у бурі вийшов з-під землі ображений дух римського законодавства, а за цим — сурми, літаври, вогнений дощ, *cum omni causa*.

З цього розгардіяшу витяг мене господар брокенський, розбудивши мене, щоб я подивився на схід сонця. На башті я застав уже кількох, що чекали на сонце й потирали собі змерзлі руки, та декількох, що ще зі сном ув очах шкандибали нагору. Нарешті вся вчорашня вечірня тиха громадка зібралась до купи, і мовчки дивилися ми, як на обрію підіймалась мала кармазинова куля, позимовому тускле сяйво розливалось, гори плавали наче в білопінному морі, і тільки їх

шпилі виступали ясніше, так що ми стояли, здавалося, на малому горбку, серед рівної, покритої повіддю долини, на якій лише де-не-де стирчали клапті суходолу. Щоб зберегти в словах те, що я тут бачив і відчував, написав я такого вірша:

Вже світлішає на сході,
Од проміння сонця д'горі,
Вздовж і вшир шпилі верхів'я
Мов пливуть в імлістім морі.

Якби мав я скороходи,
То над гори та долини
Я помчав би, мов той вітер,
Аж до милої хатини.

З ліжка любого дівчатка
Одгорнув би я гардіни,
Тихо в щічки цілував би,
Тихо в вуст її рубіни.

А ще тихше я шепнув би
До маленьких вушок-лілій:
Думай в сні, що ми коханці,
Що до віку я твій милий.

А втім, моя туга до сніданку була так само велика, і я, сказавши кілька компліментів своїм дамам, побіг униз, щоб у теплій кімнаті напиться кави. Та й пора! в моїм шлунку було порожньо, як у гослярській церкві св. Стефана. Та разом з арабським напитком по всіх моїх сугавах розлився й теплий схід, східні троянди запахла мені, солодкі мотиви

пісні «буль-буль» зазвучали, студенти перетворились на верблюдів, брокенські служниці з їх конгресвськими поглядами стали гуріями, філістерські носи — мінаретами і т. д.

Але книжка, що лежала передо мною, це не був коран. Правда, нісенітниць і в ній було досить. Була це так звана брокенська пам'ятна книга, де всі мандрівці, що підіймаються на гору, вписують свої ймення, а більшість приписують до того ще й по декілька думок, а коли думок бракує, то занотовують свої почування. Багато з них висловлюється навіть віршами. З цієї книжки вже видно, яка буває гидота, коли велика філістерська згряя за відповідної нагоди, як ось тут на Брокені буває, задумає бути поетичною. В палаці паллягонського принца немає стільки безсмачних речей, як у цій книжці, де особливо виблискують панове акцизники своїми виляляними високими почуттями, юнаки-канцеляристи своїми патетичними душевними виливами, старонімецькі дилетанти-революціонери своїми загальними гімнастично-утрабованими місцями, берлінські вчителі своїми нещасливими фразами про захоплення і т. д. Добродій Йоган Гагель хоче себе теж показати поетом. Тут описують величну красу соняшного сходу; там жалуються на кепську погоду, на одурені сподіванки, на туман, що закриває увесь краєвид. «Отуманений виліз нагору й отуманений зліз удолину!» — ось ходячий дотеп, що його тут сотні затягують. Якась Кароліна записує, що вона промочила ноги, як підіймалась угору. Ця скарга добре вбилась у тямку якійсь наївній Анночці, і вона лаконічно пише: «І я під час цієї пригоди підмочилась». Вся книга пропахла сиром, пивом та тютюном; здається тобі, що читаєш якийсь роман Кляврена.

Коли я таким ось чином пив собі каву та перегортав брокенську книгу, до їдальні увійшов з розчервонілими щоками швайцарець і захоплено почав розповідати про величну кар-

тину, що її він бачив високо з башти, коли чисте й супокійне світло сонця, символ правди, боролось з масами нічного туману; це було схоже на якусь боротьбу духів, де розлютовані велетні простягали свої довжелезні мечі, на скажених конях гарцювали заковані в залізо лицарі; лопотіли прапори, мчали бойові колісниці, а з дикого хаосу виринали несусвітні потвори, доки нарешті все це не закрутилось в якомусь божевільному вихорі, розпливалось і щодалі робилось блідіше й блідіше, і зникло без сліду. Цього демагогічного явища природи мені не пощастило побачити, і коли б дійшло до судового слідства, то я й під присягою міг би сказати: нічого не знаю й не відаю, як тільки те, що добра брунатна кава була смачна. Ах, ця кава завинила й у тому, що я забув за свою гарненьку даму, а тепер стояла вона вже під дверима з матір'ю й її супутником, збираючись сідати до карети. Я ледве встиг підійти до неї та завважити, що тепер холоднувато. Вона, здавалось, була незадоволена з того, що я не прийшов раніше, але я хутко розігнав сердиті зморшки на її прекрасному чолі, подарувавши їй чудову квітку, яку за день до того зірвав з небезпекою для життя на стрімкій кручі. Мати хотіла знати, як та квітка зветься, наче було б негоже, щоб її доня пришпилила на груди невідому квіточку, що справді потрапила на це завидне місце, про яке ще вчора не сміла навіть мріяти в своїй самотині. Мовчазний супутник одкрив нарешті рота, перерахував пияки і сказав цілком сухо: «Вона належить до восьмої класи».

Мене кожного разу обурює, коли бачу, що й любих божих квіточок, так само як і нас, поділено на касти, і то на підставі лише поверхових ознак, а саме — на відмінності чи подібності пияків. Коли вже без такого поділу не можна, то краще це робити за пропозицією Теофраста, який раєв

поділяти квіти за духовними ознаками, а саме на підставі їх запаху. Щодо мене, то я в природознавстві маю свою власну систему, і за нею я поділяю всі речі на такі, що їх можна їсти, і такі, що їсти їх не можна.

Але старшій дамі таємнича природа квітів була дуже добре відома, і вона мимоволі висловила це, сказавши, що квіти, коли вони ще ростуть в садку чи в вазонах, дуже радують її, та що, навпаки, кожного разу, коли вона бачить зірвану квітку, тихе болюче почуття пронизує її серце мрійністю й боязьким тремтінням — бож така квітка це властиво труп, і такий зламаній ніжній трупик квітки так сумно схиляє свою зів'ялу голівку, мов померла дитинка. Дама трохи що не злякалася сумного відтінку своїх слів і я вважав за свій обов'язок розігнати цей настрій кількома рядками із Вольтера. Як легко, одначе, кілька французьких слів можуть зразу повернути нас до належного пристойного настрою! Ми почали сміятися, я поцілував руки, мені дуже ласкаво посміхнулись, коні заржали, і карета помалу й з труднощами почала спускатися вниз.

Тут і студенти почали лаштуватися в дорогу, зашнуровували торбинки, сплачували рахунки, що понад усі сподівання були невисокі; спритні покоївки із слідами щасливого кохання на обличчях, принесли, як водиться, брокенські букети, попришпилювали їх до наших капелюхів, доставши за це хто кілька поцілунків, а хто по кілька шагів — і всі ми рушили з гори. Частина, а з нею швайцарець та грайфсвальденець, пішла в напрямку до Шірке, а друга, щось до двадцяти чоловіка, в тому числі я й мої земляки, з провідником на чолі подалась через так звані «снігові діри», вниз до Ільзенбургу.

А йшли ми майже стрімголов. Студенти з Галле ходять швидше за австрійських ополченців. Я й не схаменувся, як

лиса частина гори з порозкиданими групами каміння була вже за нами і ми йшли сосновим лісом, що його я бачив уже за день до цього. Сонце вже розливало своє святкове проміння згори й освічувало дб-сміху строкато зодягнених буршів, що так весело продиралися крізь хащі, тут зникали, там знову показувалися, на мочаристих місцях перебігали навпоперек поваленими стовбурами дерев, на стрімких спусках чіплялися за нависле коріння, дуже весело й радісно вигукували, і їм так само весело відповідали співочі лісові пташки, шумливі ялиці, приховані плюскітливі струмки та гомінкà луна. Коли радісна молодь зустрічається з гарною природою, то звеселяють одне одного навзаєм.

Що нижче спускалися ми, то любіше дзюрчали підземні струмки. Лише де-не-де якийсь із них виблискував поміж камінням та кущами, неначе нишком визирав, чи безпечно йому вийти на світло, і зважившись, виплигав на поверхню невеличкою хвилькою. Тут показалося звичайне явище: якийсь сміливіший робить почин, а велику юрму несміливих, на власне її здивування, охоплює раптом відвага, і вона поспішає приєднатися до того першого. Безліч інших струмків квапливо повибігали тепер із свого сховку, прилучилися до того, що вискочив перший, і хутко всі вони разом утворили вже чималенький потік, який безліччю водоспадів та чудернацьких закрутів з гуркотом покотився в долину. Це вже є Ільза, люба, принадна Ільза. Вона тече благословенною долиною «Ільзенталь», обрямленою з обох боків горами, що виростають все вище й вище й покриті аж до підшви вже не ялинами та іншими шпильковими, а здебільшого буками, дубами та звичайними листвяними деревами. Бо цей рід листвяних дерев росте переважно на «Нижчому Гарці», як називають східній бік Брокену в протилежність до його західнього боку, що зветься «Вищий Гарц» і справді

є набагато вищий, отже й набагато сприятливіший для шпилькового дерева, що там росте.

Годі й описувати, з якою радістю, наївністю й грацією котиться Ільза в долину через романтично вирізьблені скелі, що їх вона зустрічає на своєму бігу, так що на одному місці вода з диким шипінням та шумом переливається, на другому місці вона пробивається з різноманітних ущелин та дір, наче з чортівських поливальниць, а внизу знову хлюпається собі між камінцями, наче моторне дівчатко. Так, це правдиве повір'я, що Ільза — принцеса, яка з веселим сміхом у розквіті краси збігає з гори в долину. Як у соняшному сяйві блищить її білий пінявий серпанок! Як грають, як горять її брильянти! Високі буки стоять отут мов поважні батьки, що нишком посміхаються, дивлячись на пустування любої донечки, білі берези ворущаються, мов задоволені тітусі, а в той же час потерпають од відважних плижків; гордовитий дуб дивиться на це мов понурий дядько, якому доведеться платити за гарну погоду; пташки в повітрі вигукують од задоволення, а квіти на березі ніжно шепочуть: «Візьми з собою й нас, візьме з собою й нас, сестричко люба!» — але весела дівчина скаче невпинно далі і раптом підхопить мрійного поета, і ось, на мене полився квітчастий дощ голосного проміння і звуки промінні, і я знепритомнів од стількох пишнот, і тільки ще чую солодкий голос мов флейту:

«Я є королівна Ільза,
А Ільзенштайн — мій дім,
Ходім до мого замку,
Будем щасливі в нім.

«Твою голівку журну
Скупаю в плесі хвиль,

Зо мною, хворий друже,
Забудь турботу й біль!

«В моїх обіймах біли
На грудях тут моїх
Лежатимеш і снити
Колишню казку втіх.

«Од пестоців, цілунків
Забудеш горе вмиць,
Як любий цїсар Гайнріх,
Що вже в могилі спить.

«Мерці мерцями будуть,
Живим належить жити;
А я вродлива квітну
І в серці сміх дрижить.

«Ходім до мого замку,
Мій замок мов кришталь,
Там лицарі та й дами
Щодня справляють баль.

«Шуршать шовкові шлейфи,
Ще й остроги бряжчать,
На флейти гноми грають,
Скрипки й ріжки згучать.

«Як Гайнріха, руками
Тебе я теж обів'ю;
Бувало, сурма заграє,
Я вуха йому затулю».

Безкрайно блаженне почуття, коли зовнішня природа зливається з нашим внутрішнім світом, а зелені дерева, думки, пташиний спів, смуток, небесна блакить, спогади й запахи квітів переплітаються в привабних арабесках. Жіноцтво знає це почуття найкраще, і тому в них на устах може грати веселий усміх недовір'я, коли ми зі школярською пихою величаємось нашими логічними вчинками, як то, мовляв, ми вже все так гарно поділили на об'єктивне й суб'єктивне, як ми свої голови по-аптекарьському встаткували тисяччу шухлядок, де в одній міститься розум, у другій розсудок, у третій дотеп, у четвертій недотепність, а в п'ятій ніщо, тобто ідея.

Я йшов, потонувши в мріях, і майже не покмітив, що ми вже вийшли з глибини Ільзенської долини й підіймалися знову вгору. Дорога була дуже крута й прикра, тож дехто з нас ледве переводив духа. Але подібно нашому блаженної пам'яті родичеві, що лежить похований у Мельні, ми вже задалегідь думали про спуск із гори і тому тим більше раділи. Нарешті ми дісталися на Ільзенштайн.

Це велетенська гранітна скеля, що сміливо й високо виростає з глибини; з трьох боків оточили її високі лісисті гори, але четвертий, північний бік, є вільний і звідси видно Ільзенбург, що лежить у долині, видно Ільзу геть далеко аж до низини. На шпилі скелі, що подібний до башти, стоїть великий залізний хрест, і там ледве вистачить місця для чотирьох людських ніг.

Як сама природа, що оздобила Ільзенштайн фантастичними принадами, давши йому гарне положення й форму, так і народне повір'я облило його своїм рожевим казковим сяйвом. Готшальк оповідає: «Розказують, що тут стояв колись заклятий замок, в якому жила багата вродлива принцеса Ільза, яка ще й по сьогоднішній день купається в річці

Ільзі, а кому пощастить побачити її в догідну хвилину, того веде вона до скелі, де їх замок, і по-королівськи обдаровує». Інші знов розказують гарну історію про кохання панянки Ільзи й лицаря Вестенберга, яке романтично оспівав один з наших найвідоміших поетів у «Вечірній газеті». Ще інші оповідають інакше: це був, мовляв, старосаксонський цісар Гайнріх, який з Ільзою, чарівною русалкою, провів найкращі часи свого царювання в її зачарованому палаці в скелі. Один із новіших письменників, його благородіє пан Німан, що написав книжку про мандрівку на Гарц, де з похвальною ретельністю й цифровою докладністю наводить висоти гір, відхилення магнетної стрілки, борги міст і т. п., запевнює нас між іншим: «А все, що розповідають про вродливу принцесу Ільзу, належить до царства казок». Так кажуть усі ці люди, що їм подібна принцеса ніколи не з'являлася, але ми, до кого вродливі дами особливо ласкаві, знаємо це краще. Та й цісар Гайнріх це знав. Не дарма ж давнесаксонські цісарі так прихильно ставились до свого рідного Гарцу. Розгорніть но лишень прекрасну «Люнебурзьку хроніку», де старих добрячих володарів зображено на чудернацьких добродушних рисунках; сидять вони там у добрих панцирях, високо на своїх, гербами оздоблених, бойових конях, зі святими цісарськими коронами на дорогих головах, з берлами й мечами в дужих руках; а на милих обличчях, з бородами, подібними до квачів, можна виразно прочитати, як часто тужили вони назад до солодких серць своїх Гарцьких принцес і до привітного шуму гарцьких лісів, перебуваючи десь на чужині, може навіть у багатій на цитрини й отруту волоській країні (Італії), куди так часто їх та їхніх наступників заваблювало бажання називатися римськими імператорами, ота щиро-німецька погоня за титулами, од якої загинули й імператори й імперія.

А я раджу кожному, хто стоїть на шпиль Ільзенштайну, не думати в той час ні про імператорів, ні про імперію, лише про свої ноги. Бо коли я стояв там, загублений у мріях, то враз почув я підземну музику зачарованого замку і побачив, як гори довкола ставали на голови, і червоні черепичні дахи Ільзенбургу почали танцювати, а зелені дерева в блакитному повітрі літали навколо мене, так що в очах мені посиніло й позеленіло, і я напевне впав би од памороків у безодню, коли б у душевному бстраху міцно не вчепився за залізного хреста. Без сумніву, ніхто не стане мене за це обвинувачувати, бо зробив я це в такому скрутному становищі.

«Подорож на Гарц» є й залишиться тільки фрагментом, і барвисті нитки, що їх так гарно в неї вплетено, раптом розірвано, наче відтято ножицями невблаганної парки. Може я посплітаю їх колись у своїх майбутніх піснях і цілком вискажу те, про що зі скупости зараз промовчав. Зрештою, виходить байдуже, коли й де ти щонебудь висловиш, щоб тільки ти його колинебудь справді висказав. Хай собі окремі твори й залишаються фрагментами, якщо вони тільки всі разом творять цілість. Таке сполучення виправляє тут то там деякі хиби, загладжує нерівності і пом'якшує те, що було занадто гостре. Це саме може статися вже при читанні перших сторінок «Подорожі на Гарц»; і вони, розуміється, справили б може не таке вже прикре вражіння на читача, як би він десь на іншому місці побачив далі, що моє загальне незадоволення з Геттінгену, хоч воно ще більше, ніж я тут його висловив, ще далеко не таке велике, як пошана, яку я відчуваю там до кількох осіб. І чому б я мав із цим ховатись? тут я особливо маю на увазі ту дуже дорогу мені людину, що ще за часів моєї юности так щиро заопікувалася

мною, вже тоді прищепила мені глибоке замилювання дивчання історії, потім зміцнила у мене цей потяг і тим самим вивела мого духа на спокійніші шляхи, указала моїй життєвій відвазі спасенніший напрямок, і взагалі, приготувала мені ті історичні розради, без яких я ніяк не пере-ніс би болючих щоденних подій. Я кажу про Георга Сарторіуса, великого дослідника історії й великої людини, що її погляд є зоря в наш темний час, а гостинне серце одчинене для всіх чужих страждань і радощів, для турбот жебрака й короля і для останніх зідхань народів і богів, що гинуть.

Не можу тут так само не зазначити, що Вищий Гарц, та частина Гарца, що я її аж до Ільзенської долини описав, далеко не має такого втішного вигляду, як романтично змальований Нижчий Гарц, і своєю дикою, стрімчастою красою та сутінню ялиць з ним дуже контрастує; так само гарно контрастують між собою й ті три долини Нижчого Гарцу, що творять їх Ільза, Боде та Зельке, коли характер кожної з цих долин персоніфікувати. Це три жіночі постаті, що їх не легко розрізнити, щоб вирішити, яка з них краща.

Про любу й привітну Ільзу, і як привітно та любо вона привітала мене, я вже казав і співав. Понура красуня Боде прийняла мене не так ласкаво, і коли я вперше побачив її в ковальсько-темному Рюбелянді, вона здавалась мені воркїтливою й ховала своє обличчя в срібно-сивому дощовому серпанку. Але коли я дійшов до шпиля Ростраппа, вона з квапливою любов'ю скинула його, її обличчя блиснуло мені назустріч у щонайпроменистішій пишності, зі всіх ридихала безмежна ніжність, а зі стиснутих скелястих грудей виривались тужливі зідхання — жалібні стогони смутку. Не такою ніжною, але веселішою з'явилася передо мною красуня Зельке, вродлива, люб'язна дама, що її шляхетна простота й безхмарний спокій тримає здалека від себе всяку санти-

ментальну фамільярність, але крізь напів-приховану посмішку пробивається її жартівлива вдача. Цьому ладен я приписати причину дрібних неприємностей, що спіткали мене в долині Зельке. Так, я захотів переплигнути через воду і влучив саме в середину її; далі, коли замість мокрих черевиків обув я капці, то один з них загубився; порив вітру зірвав з мене капелюха, лісові терни пошматували мені ноги і так далі, на жаль! Та всі ці бешкети я радо пробачу прекрасній дамі, бо вона прекрасна. І тепер стоїть вона в моїй уяві у всій своїй тихій принаді і, здається, говорить: «Якщо я й сміюся, то все таки без лихого наміру щодо Вас, і я прошу Вас — оспівайте мене!» Величня Боде встає так само в моїх споминах, а темне її око каже: «Ти подібний до мене і в гордошах і в стражданнях, і мені хочеться, щоб ти любив мене». Та й вродлива Ільза прибігає з підскоком до мене, кокетлива й чарівна в рисах, поставі й рухах; вона цілком схожа на ту чарівну істоту, що сни мої ошчасливлює, і так само, як вона, дивиться на мене з такою непереможною байдужістю і водночас так щиро, так безконечно, так прозороправдиво... І ось, я Паріс, три богині стоять передо мною, і яблуко я подам прекрасній Ільзі.

Сьогодні перше травня; море життя розливає весна по землі; біла піна квітів звисає з дерев, широкий, теплий блиск імлі розливається довкола; у місті радісно блищать шибки домів, горобці знову в'ють на дахах свої гнізда, вулицями гуляють люди й дивуються, що повітря таке приємне та що й у них самих на серці так чарівно й приємно. Селянки в барвистих одягах носять букети фіялок; сироти-діти в блакитних лейбиках, з милими безбатченківськими обличчями проходять Юнгфернштігом і радіють, наче сьогодні судилось їм знайти своїх батьків; жебрак на містку дивиться весело, наче він виграв сьогодні багато грошей; навіть чорного

не повішеного маклера, що бігає там зі своїм шахрайським, мануфактурно-суконним обличчям, освічує сонце якнайтолерантнішим сяйвом — і мені хочеться вийти за браму міста.

Сьогодні перше травня, і я думаю про тебе, чудова Ільзо — чи може назвати тебе «Агнеса», бо тобі це ім'я найбільш до вподоби? — я думаю про тебе, і хотів би знову дивитися, як ти блискуче збігаєш з гори. Найкраще було б стояти в долині й схопити тебе в свої обійми. — Чудовий день! Бачу всюди зелений колір — колір надії. Всюди, мов чарівні чуда, розквітають квітки, та й моє серце хоче знов розквітати. Це серце є так само квітка, і квітка чудова. Це не скромна фіялка, не смішлива троянда, не чиста лілея, чи інша квіточка, що своєю гожою принадою дівоче серце радує і легко дає себе приколотися на пишні груди; це не квітка, що сьогодні в'яне, а завтра знов цвіте. Це серце схоже більш на ту важку дивовижну квітку з лісів Бразилії, що цвіте, як кажуть, раз на сто років. Пригадую собі, що ще підлітком я таку квітку бачив. Вночі ми почули ніби постріл з пістолета, а на другий ранок сусідські діти сказали мені, що це їх алое з таким лускотом ранком розквітло. Вони повели мене до їхнього садка, і тут я здивований побачив, що низенька, крихка рослина з дурацько-широкими, гостроколючими листками, що ними дуже легко можна поколотися, гепер вистрелила вгору і вгорі, наче золоту корону, мала чудово-пишну квітку. Ми, діти, не змогли так високо заглянути, і старий хитро-усміхнутий Христіян, який нас любив, змайстрував навколо квітки дерев'яну драбинку, і ось ми ловилазили на неї, мов котенята, й цікаво заглядали в розчинену чашу квітки, де стирчали жовті променясті нитки і розливалися з нечуваною красою чудні невідомі пахощі.

Так, Агнесо, не часто й не легко це серце розквітає; наскільки собі пригадую, цвіло воно лише єдиний раз, і це

було дуже давно, вже певне тому сто років. Так, хоч як розкішно було розпустилось воно, але мабуть через недостачу світла й тепла мусіло нужденно захиріти, чи може темна зимова заверюха знівечила його. А тепер знову тремтить щось і б'ється у грудях моїх, а коли раптом почувш вистріл — ти не лякайся, дівчино моя! я не застрелився, ні, це тільки кохання моє розірвало свій пуп'янок і вибухло промінними піснями, вічними дитирамбами, радісною співучою гармонією.

А якщо це високе кохання тобі зависоке, то зроби собі, дівчино, теж вигідніше, пристав дерев'яну драбинку, вилізть на неї й дивися з неї в моє розквітле серце.

Ще рано, сонце ледве дійшло до половини свого шляху, а серце моє вже так міцно пахтить, що пахощі ці б'ють дурманом у голову, так що я не знаю вже, де кінчається іронія, а де починається рай; я заселюю повітря своїми зідханнями, мені хочеться знов розпливтись на солодкі атоми, в несотворенне божество; — а що то буде, коли настане ніч і зорі на небі засяють, «оті нещасні зорі, що тобі сказали б...»

Сьогодні перше травня; найостанніший прикажчик має сьогодні право бути сантиментальним, то невже ж ти в цьому праві хотіла б відмовити поетові?

ІДЕЇ. — КНИГА LE GRAND

(1826)

Еріндурів славний рід —
дужий стовп моєї влади —
хай стоїть, хоч цілий світ
через нього хутко впаде.

В. Мюльнер («Провина», 4 дія,
9 сцена).

ЕВЕЛІНІ

*в ознаку любови і дружби ці сто-
рінки присвячує автор.*

Розділ перший

«Вона була гідна кохання, і він по-
кохав її, але він був негідний кохання,
і вона не кохала його».

(Стародавня п'еса).

Мадам, ви знаєте цю старосвітську п'есу? Це цілком надзвичайна п'еса, тільки дещо замеланхолійна. Я грав колись у ній головну ролю, і тоді ридали всі дами, і тільки однією не плакала, — не зронила й одної сльозини, і в цьому вся сіль п'еси, саме в цьому її катастрофа...

Ох, та єдина сльозина! вона все ще мучить мене в думках. Сатана, коли він хоче занапастити мою душу, то шепоче

мені на вухо свою пісню про ту невиплакану сльозину, фатальну пісню, з іще фатальнішою мелодією... ах, тільки в пеклі можна почути таку мелодію!..

Як на небі живеться, мадам, ви можете собі, напевне, уявити; тим легше, що ви вже одружені. Там амюзуються вельми *suprême*, мають всі можливі розваги, живуть собі в самих лише радощах та *plaisir*'ах, так само як бог у Франції. Їдять од ранку до вечора, а кухня там така добірна, як у Ягора; смажені гуси літають навкруги з тарілками совсу в дзьобах і мають собі за велику честь, коли їх споживають; блискуче-намаслені торти ростуть так буйно, мов соняшники; всюди річки з бульйону й шампанського; всюди дерева, а на них розвіваються серветки: тож усі тут їдять, витирають рота, і знову їдять, і не бояться зіпсувати собі шлунок, співають побожних псалмів, або жартують собі та пустують з любими, ніжними янголятами, або йдуть на прогулянку по зелених аилуйних луках, а білі, широкі шати сидять на них дуже зручно; і ніщо не турбує тут їх блаженного настрою, жаден біль, жадна прикрість, навіть коли випадково одне одному наступить на мозоля і скаже «*excusez!*», то цей тільки просвітліє, усміхнеться і заспокійливо скаже: «Мене це зовсім не болить, що ти наступив мені, брате, на ногу, але, *au contraire*, моє серце саме через це відчуло ще солодшу небесну втіху».

Але про пекло, мадам, ви не маєте жодного уявлення. З усіх чортяк ви знаєте, мабуть, лише найменшого, вельзевульчика амура, ввічливого пекельного круп'є; та й саме пекло ви знаєте, хіба тільки з опери «Дон-Жуан»; через цього жіночого зводника, що дає такий поганий приклад, пекло ніколи не здавалося вам надто гарячим, хоч наші вельмишановні театральні дирекції витрачають на нього стільки штучного вогню, вогневих дощів, порошоків та кало-

фонії, скільки перший-ліпший порядний християнин може собі тільки для пекла побажати.

А втім, у пеклі далеко гірше, ніж гадають наші театральні директори — а то вони не дозволяли б ставити стільки поганих п'єс — у пеклі справжня таки пекельна спека, і коли я одного разу в канікулярні дні туди потрапив, то ледве міг витримати. Ви не маєте жодного уявлення про пекло, мадам. Ми маємо звідти мало офіційних відомостей. Що нещасні душі там унизу мусять цілими днями читати бездарні проповіді — це неправда. У пеклі ще не так кепсько, до таких рафінованих мук сатана ніколи не додумається. Навпаки ж, Дантів нарис пекла дещо поміркований, взагалі він надто поетичний. Пекло показалось мені як велика міщанська кухня з безконечно довгою піччю, на якій у три лави стояли залізні казани, а в них сиділи прокляті грішники і підсмажувалися. В одному ряді сиділи християнські грішники, — і хто б міг подумати! — число їх було не таке вже й маленьке, а чорти з особливою ретельністю роздмухували під ними вогонь. У другому ряду сиділи євреї, що безперестанку верещали, а чортяки собі від часу до часу з них глузували; дуже смішно виглядало, коли один гладкий, засапаний єврей, що зичив гроші під заклад, скаржився на надмірну спеку, а чортяка вилив йому на голову декілька відер холодної води, щоб єврей той побачив, яку справді благодатну прохолоду дає вихрищення. У третьому ряді сиділи язичники, що так само як і євреї, не можуть бути учасниками блаженства і мусять вічно горіти. Я чув, як один із них, якому кремезний, незграбний чортисько підкидав свіжого вугілля, якимось мимоволі крикнув із казана: «Змилуйся надо мною, я був Сократ, найрозумніший зі смертних, я навчав правди й справедливості, та й життя віддав за добро!» Але різкатий дурний чортисько не давав собі перешкоджати

в праці, тільки промимрив: «Е, що там! усі язичники мусять горіти, і ради якоїсь одної людини ми не можемо робити винятку». — Можу вас запевнити, мадам, там була така жахлива спека, і вереск, крик, зідхання, стогін, скиглення, скрегіт зубовний і лемент, а крізь усі ті жахливі звуки виразно пробивалася мелодія пісні про несплакану сльозину.

Розділ другий

«Вона була гідна кохання, і він по-кохав її; але він був не гідний кохання, і вона не кохала його».

(Стародавня п'еса).

Мадам! ця стародавня п'еса є трагедія, хоч ніхто в ній героя не вбиває та й сам себе він не вбиває. Очі героїні прекрасні, чарівно-прекрасні — мадам, чи не чуєте ви запаху фіялки? — чарівно-прекрасні, а втім і такі колючо-гострі, що наче скляними ножами проколювали мені серце, і напевне, пробивши його наскрізь, виходили знову зі спини, а все таки я не загинув од тих лукавих, пагубних очей. Голос героїні так само чарівний — мадам, ви не чули, як щойно проспівав соловейко? — чарівний, шовковий голос, любе плетиво з найпроменистіших тонів, і душа моя заплуталася в ньому, душилась і мучилась. Я сам — це говорить зараз граф з-над Гангу, а дія діється в Венеції — я сам уже дуже стомився від тих мук і хотів у першому ж акті скінчити всю цю п'есу, збивши пострілом собі голову додолу, разом з дурацькою шапкою. І я подався до галянтерійної крамниці на via Bugstah, де у вітрині знайшов добрі пістолі — я ще дуже добре пам'ятаю, що біля них лежало багато веселих цяцьок з перлямутру й золота: залізні сердечка на золотих ланцюжках, порцелянові філіжаночки з ніжними девізами, табатирки з гарними малюнками, як, приміром, чудова історія Сусанни,

лебедина пісня Леди, грабування сабіянок, Люкреція — гладка цнотливість з голими грудьми, що в них вона замахується кинджалом — небіжчиця Бетман, *la belle ferronière* — все щонайпринадніші обличчя — але ж я, недовго торгувавшись, купив собі тільки пістолі, а потім куль, потім пороху, а далі зайшов до таверни сіньйора Безцеремонного і сказав подати собі устриці та шклянку райнвайну.

Їсти я не міг, а пити ще менше. Гарячі краплини капали в шклянку, і в шклянці побачив я свою дорогу вітчизну, святий, блакитний Ганг, вічно осяяні Гімалаї, велетенські бананові ліси, де супокійно ходили собі розумні слони та білі прочани, дивились на мене з таємним докором, чудесно замріяні квіти, чудернацькі золотопері птахи різко вигукували на radoщах, а мерехтливі промені сонця та смішно безглузді вигуки мавп приємно дратували мене; з далеких пагод лунали побожні молитви священників, а серед цього всього галасу розтинався принизливо-жалібний голос делійської султанші... У своєму світлому покою, покритому килимами, бігала вона несамовито сюди й туди, розірвала свій срібний серпанок, збила з ніг свою чорну рабиню з павиним віяльцем; вона плакала, вона голосила, вона лютувала... але я не міг її зрозуміти — таверна сіньйора Безцеремонного віддалена на три тисячі миль від делійського харему, а до того ж прекрасна султанша була вже більш ніж три тисячі років небіжчиця... і я пив похащем вино, прозоре й веселе вино, а все таки в моїй душі робилося щоразу темніше й сумніше... Я був засуджений на смерть.

Коли я з таверни знову піднявся східцями вгору, то почув погребний дзвінок над самогубцею, юрба людей прошуміла повз мене; а я стояв на розі *Strada san Giovanni* і виголосив огакний монолог:

В старих казках бувають замки злотні,
Де дзвонять гарфи і танцюють діви,
Де в пишних шатах слуги, де жасмін,
І мирт, і рожі пахощі роняють.
А все ж єдине слово проти чар
Усю цю розкіш миттю розпорòшить,
Лише руїни лишаться старі,
Та крякіт птиць нічних, та ще болото.
Отак і я одним-єдиним словом
З квітчастої природи чари зняв.
Ось тут вона — холодна, зблякла, мертва,
Мов гарно вбраний королівський труп,
Якому кости щок почервонили
І в руку берло владарське дали.
Уста ж його — пожовклі та зів'ялі,
Бо позабули й їх почервонити, —
І миші скачуть в короля під носом,
Глузуючи над берлом золотим. —

Така вже взагалі поведенція, мадам, що перед тим, як застрелитись, говорять монологи. Люди в таких випадках користуються здебільшого з гамлетовського: «бути чи не бути». Це гарне місце і я теж залюбки його процитував би, — але ж кожен сам собі найближчий; коли хтось, як от я, писав так само трагедії, що містять у собі такі прощальні промови абітурієнтів життя, як приміром мій безсмертний «Альманзор», то цілком природно, що він своїм власним словам дасть перевагу навіть перед Шекспіровими. У всякому разі говорити такі монологи — дуже корисний звичай: ми ними виграємо принаймні час. — Тому воно так і трапилось, що я трохи задовго застоявся на розі Strada

san Giovanni», і коли я стояв там, засуджений на страту — то побачив раптом її!

Вона була в блакитно-шовковій сукні і в рожевому капелюшку, а її погляд дивився на мене таким ласкаво-лагідним зором, що перемагав смерть і дарував життя. — Мадам, ви добре знаєте з римської історії, що коли весталки зустрічали в стародавньому Римі на своєму шляху злочинця, якого вели на страту, то вони мали право його помилувати, і бідолаха зоставався жити. — Одним-єдиним поглядом вона врятувала мене від смерти, і я стояв перед нею як знову воскреслий до життя, наче осліплений соняшним блиском її краси, а вона пішла далі — і залишила мене при житті.

Розділ третій

І залишила мене при житті, і я живу, а це найголовніше. Хай інші втішаються тим щастям, що кохана квітчатиме вінками їх могилу і сльозами каяття кропитиме. — О, жінки! ненавидьте мене, смійтеся з мене, закидайте мене гарбузами! Тільки залишайте мене при житті! Те життя до смішного приємне; а світ так любо переплутаний; це сон сп'янілого бога, що нишком, *à la française*, вибрався з п'ятики на зібранні богів, і на якійсь самотній зорі поклався спати, та й сам не відає, що все те, що йому сниться, він уже й створив, а сонні марива його бувають часто божевільно-строкаті, та часто й гармонійно-розумні — Іліяда, Платон, Маратонський бій, Мойсей, Медіцейська Венера, Страсбурський монастир, французька революція, Гегель, пароплави і т. д. — це окремі думки в тому творчому божому сні — але довго не потриває, і бог прокинеться, протре свої заспані очі, всміхнеться — і наш світ розлетиться в ніщо, так, його ніколи й не було

А проте, я живу. І хай я буду тільки привид у сні, то й це вже краще за холодне, чорне, порожнє небуття смерти. Життя з усіх благ найвище, а найгірше лихо — це смерть. Хай берлінські гвардійські поручники як собі хочуть глузують і називають це боягузством, що гамбурзький принц із жахом подався назад, побачивши свій одкритий гріб — Гайнріх Кляйст, одначе, мав стільки ж відваги як і його високогруді, добре зашнуровані колеги, і, на жаль, він це й доказав. Але всі дужі люди люблять життя. Гетів Егмонт неохоче конає й прощається з «любою звичкою жити й діяти». Іммерманів Едвін чіпляється за життя «як немовля за материні груди», і хоч йому не з медом приходить жити з чужої ласки, то все таки благає милосердя:

«Бо жить і дихать — все ж найвища річ!»

Коли Одиссей у підземеллі побачив Ахілла отаманом мертвих героїв та почав вихваляти його славу в живих і повагу між мертвими, цей відповів:

«Не розважай мене в смерті моїй, Одиссею шляхетний!
Краще б я поле орав на землі, як убогий поденник,
В бідного селяка, без власних маєтків і спадків,
Ніж панувати отут над зниклими цими мерцями».

Так, коли майор Дювент викликав на пістолі великого Ізраїля Леве і сказав йому: «Якщо ви, добродію Леве, не з'явитесь, то ви останній собака», то цей відповів йому: «Краще вже мені бути живим собакою, ніж мертвим левом!» — і він мав рацію. — Я вже доволі часто бував на поєдинках, мадам, щоб мати право так казати. — Слава богу, я живу! У моїх жилах бурлить червоне життя, під моїми ногами дрижить земля, я з жагою кохання обіймаю дерева й статуї, і вони в моїх обіймах оживають. Кожна жінка для мене — подарований світ, я розкошую в мелодіях

її обличчя. І одним єдиним поглядом очей я вбираю більше насолоди, ніж інші всім своїм тілом за увесь час свого життя. Кожна мить — для мене ціла вічність; я час не міряю на брабантський чи на короткий гамбурзький локоть, і мені не треба, щоб якийсь священник обіцяв мені ще друге життя, бо вже і в цьому житті я можу досить багато пережити, коли я живу і минулим життям предків, і завойовую для себе вічність у царстві минулого.

І я живу! Могутній живчик природи дрижить у мене в грудях, і коли я радісно вигукую, мені відповідає тисячократна луна. Я чую тисячу соловейків. Весна їх послала збудити землю з ранкового сну, а земля тремтить од захоплення, її пісні — це гімни, що їх вона надхненно співає назустріч сонцю — сонце кружляє занадто повільно, я батогом підганяв би його вогненно-гривих коней, щоб вони мчали прудкіше... Але коли воно поринає з шипінням у море і насувається велика ніч зі своїм великим, повним туги й пристрасти оком! — о! аж тоді мене охоплює справжня насолода, на мов розхвильоване серце лягає, наче пестлива дівчина, вечірня прохолода, і зорі моргають мені, і я підвожусь, і літаю високо над малою землею та дрібними людськими думками.

Розділ четвертий

Але колись же настане день, і жага в моїх жилах погасне, в моїх грудях житиме зима, її білі пласти скупно кружлятимуть навкруг моєї голови, а біла її імла серпанком закриватиме мої очі. В трухлявих домовинах лежатимуть мої друзі, а я зостануся сам, як самотній колос, забутий на ниві женцем; нове покоління розцвіте, з новими бажаннями й думками; я, подиву повний, слухатиму нові імена і нові пісні; старі імена забудуться; та й мене самого забудуть;

дехто може й поважатиме, багато будуть мене ненавидіти, а любити не буде ніхто!.. І підбіжать до мене юнаки з рожевими обличчями і втиснуть мені стару гарфу в руку тремтливую мою і зо сміхом скажуть: «ти так довго мовчав, ледача сива голово, заспівай но нам знову пісню про мрії своєї юности».

Тоді я схоплю гарфу і давні радощі та страждання прокинуться знову, розвіється імла, знову сльози розквітнуть із моїх мертвих очей, і знов у мене в грудях завесніє, солодкі звуки скорботи задрижать на струнах гарфи, я знову побачу блакитну річку і палаци з мармуру, і вродливі обличчя жінок та дівчат — і їм заспіваю я пісню про квіти Бренти.

Це буде моя остання пісня; зорі будуть дивитись на мене так само, як колись, у ночі моєї юности, закохане місячне сяйво знов цілуватиме щоки мої, хори духів померлих солов'їв лунатимуть флейтами здалека, дрімотні очі мої заплющатся, моя душа відлунає як звуки моєї гарфи — мені запахнуть квіти Бренти.

Дерево затинить мій гріб. Хтілося б, щоб це була пальма, але ж вона не росте на півночі. Це буде мабуть липа, і літнього вечора під нею сидітимуть закохані і будуть голубитись; чижик-підслухач, що гоїдається на гільці, змовкне, і моя липа журно зашелестить над головами щасливих, а вони будуть такі щасливі, що їм навіть ніколи буде прочитати, що написано на білому надгробному камені. Але як згодом закоханий утратить свою милу, тоді прийде він знову до добре відомої липи і буде стогнати і плакати і довго та часто дивитись на камінь надгробний і тоді прочитає напис на ньому: —

— Він кохався у квітах Бренти.

Розділ п'ятий

Мадам! Я збрехав вам. Я зовсім не граф з-над Гангу. Ніколи в житті я не бачив святої ріки, ніколи не бачив я квітів лотосу, що одбиваються в його святобливих хвилях. Ніколи не лежав я у мріях під пальмами Індії, ніколи не лежав я в молитві перед діамантовим богом у Ягернауті, який був би мені все таки допоміг. Я був так же мало в Індії, як і індичка печена, яку я вчора їв за обідом. Але я походжу з Гіндустану, і тому так добре почуваю себе в широких співочих лісах Вальмікіса; геройські страждання божественного Рами зворушують моє серце, як і відомий біль з квітчастих пісень Калідаси, розквітають привітом для мене щонайсолодші спогади, і коли перед кількома роками одна ласкава пані в Берліні показала мені чудові малюнки, що їх привіз із собою її батько, який був довгий час губернатором в Індії, то ці делікатно розмальовані, святобливо-тихі обличчя видалися мені щось дуже знайомими і в мене було таке вражіння, наче я розглядав свою галерею родинних портретів.

Франц Бопп — мадам, ви напевне читали його «Налус'а» та «Систему санскритських коньюгацій» — дав мені деякі довідки про моїх пращурів, і тепер я добре знаю, що походжу з голови Брами, а не з його мозолів на ногах; я догадуюсь навіть, що вся Магабгарата з її 200 000 рядків є тільки алегоричний любовний лист, що його мій пра-пра-прадід написав до моєї пра-пра-прабабки. О, вони дуже кохали одне одного, їх душі цілувались, їх очі цілувались; вони обов були тільки один поцілунок.

Зачарований соловейко сидить на червоному коралевому кущі серед тихого океану і співає пісню про кохання моїх предків; зацікавлені перли визирають із своїх комірок - муш-

лів; чудні водяні квітки тремтять од туги; розумні морські равлики, зі своїми барвистими порцеляновими баштками на спинах, вилазять із води; засоромлено червоніють морські троянди; жовті шпичасті морські зорі та тисячobarвні скляні пуголки ворущаються й витягаються, і все це кишить, прислухається.

Проте, мадам, ця соловейкова пісня занадто довга, щоб її тут кодавати, вона така велика як сам світ; вже одна присвята богові кохання Анангові є така довга, як усі романи Валтер Скотта вкупі, і до неї стосується одне місце в Арістофана, яке по-німецьки звучатиме так:

Тіотію, тіотію, тіотінкс,
тототото, тототото, тототінкс.

(Переклад Фосса).

Ні, не родився я в Індії. Білий світ побачив я на берегах тієї прекрасної річки, де по зелених горах ростуть дурощі, що їх щоосени зривають, видушують, наливають у бочки і відсилають закордон... Справді, учора за столом я чув, як сказав хтось дурість, яка ще року божого 1811-го сиділа в одній виноградинці, що росла на Йоганнісберзі, де я її й сам бачив... Але багато з цих дурощів споживають і в цій самій країні, а люди тут такі ж, як і скрізь: вони плодяться, їдять, п'ють, сплять, сміються, плачуть, обмовляють, зо страхом турбуються за продовження свого кодла, намагаються вдавати з себе таких, якими вони не бувають, і робити те, чого вони не можуть, не голяться, доки не виросте в них борода, а часто мають бороду раніш, ніж наберуться розуму, а коли дійдуть до розуму, то знову впливаються червоною й білою дурістю.

Mon Dieu! коли б я мав стільки віри, щоб міг переставляти гори, то Йоганнісберг була б саме та гора, яку я примусив би ходити скрізь за мною. А тому, що моя віра не

така вже міцна, то мені мусить помагати уява, і вона переносить мене самого на береги прекрасного Райну.

О, це чудова країна, повна любощів і соняшного сяйва. У блакитній річці відбиваються гористі береги з руїнами замків, лісами та стародавніми містами. — Там літнього вечора перед дверима будинків сидять городяни, попивають собі з великих кухлів та приязно балакають: про те, що вино, слава богу, цього року дозріло як слід, і що справи в судах повинні розв'язувати цілком прилюдно, і що Марію Антуанетту так собі, нізàщо-ніпрòщо, гільйотинували, що від запровадження бандеролів подорожчав тютюн, що люди між собою одне на одного схожі, та що Геррес — найбільша паськудь.

Я ніколи не цікавився такими балачками, а сидів собі радніше з дівчатами під стрільчастими вікнами, сміявся з їхнього сміху і давав себе бити квітами по лиці, вдаючи із себе сердитого, доки вони не розкажуть мені свої таємниці чи якусь іншу важливу історію. Вродлива Гертруда раділа до божевілля, коли я сідав біля неї; це була дівчина як полумінна троянда, і коли одного разу вона повисла у мене на шиї, то я гадав, що вона згорить і розлетиться пахощами в моїх обіймах. Прекрасна Катерина розпливалася співучою ніжністю, коли говорила зо мною, а очі її були з такої чистої й щирої блакиті, якої ніколи не доводилось мені бачити у людей та тварин, хібащо зрідка тільки у квіток: так любо було дивитися в них і марити про різні приємні речі! Але гарненька Ядвіґа кохала мене, бо коли я підходив до неї, то вона схиляла додолу голову, так що чорні кучері її спадали аж на розчервоніле обличчя, а блискучі очі світили мов зорі з темного неба. Засоромлені губи її не говорили мені а ні слова, та й сам я так само нічого сказати не міг. Я покашлював, а вона гремтіла. Часом вона переказувала

прохання через свою сестричку, щоби я так хутко не сходив на гори і не купався в Райні, коли розігріюся од бігання чи труків. Я підслухав якось одного разу її щиру молитву перед образом Мадонни, що, оздоблений сухозлотом та освічений тремтливим світлом лампадки, стояв у сінешній ніші. Я добре чув, як вона просила матір-божу: «заборони йому лазити, пити й купатись!..» Я, напевне, закохався б у цю гарненьку дівчину, коли б вона була байдужа до мене, але я був байдужий до неї, бо знав, що вона мене кохає. — Мадам, коли хто хоче, щоб я покохав, то мусить зо мною поводитись *en saпaille*.

Хороша Йоганна була родичка цих трьох сестер, і я залюбки сидів біля неї. Вона знала найкращих казок, і коли своєю білою рукою показувала крізь вікно на гори, де все те діялось, про що вона розказувала, то мені самому ставало на серці так чарівно; стародавні лицарі, мов наяву, вставали з-під замкових руїн і рубали на собі одержу із заліза; і Льоре-Лея стояла знову на шпилі гори і співала свою солодку пагубну пісню, і Райн шумів так розумно, так заспокійливо і разом з тим так привабно-жахливо — а прекрасна Йоганна дивилась на мене так чудно, так таємниче-привітно, наче б сама належала до тих казок, що їх вона щойно розповідала. Це була струнка, бліда дівчина; вона була смертельно хвора й глибоко замислена; очі в неї були чисті, як сама правда, її губи побожно вигнуті, а в рисах обличчя її лежала велика історія, але то була якась свята історія... Може якась легенда про кохання. Не знаю, я ніколи не маю здаги поспитати її про це. Коли я довго дивився на неї, то ставав спокійний і радісний, а в серці моєму наче заходила тиха неділя, і наче янголи там відправляли службу божу.

У такі гарні години я розказував їй пригоди зі свого дитинства; вона уважно слухала мене і — дивна річ! — коли

я не міг пригадати собі якісь назви, вона зараз же мені їх нагадувала. Коли ж я здивовано питає, звідкіля вона знає ці назви, то вона з усмішкою відповідала, що довідалась за них од пташок, які звивали собі гнізда у неї над вікном — та ще хотіла мене навіть запевнити, що це, власне, ті самі пташки, яких я ще хлопчиком колись купував за дрібну монету у немилосердних селянських дітей, а потім випускав їх на волю. Але я гадаю, що вона знала все, бо була така бліда і дійсно незабаром померла. Знала вона й те, коли помре, і бажала, щоб я за день до того покинув Андернахт. На прощання вона подала мені обидві руки — це були білі, приємні руки, чисті як просфора, — і сказала: ти дуже добрий, а коли будеш лихий, то нагадай собі знову за маленьку, мертву Вероніку.

Невже щебетливі пташки сказали їй і це ім'я? Я в тужливих часи спогадів так часто ламав собі голову, та вже не міг собі це любе ім'я пригадати.

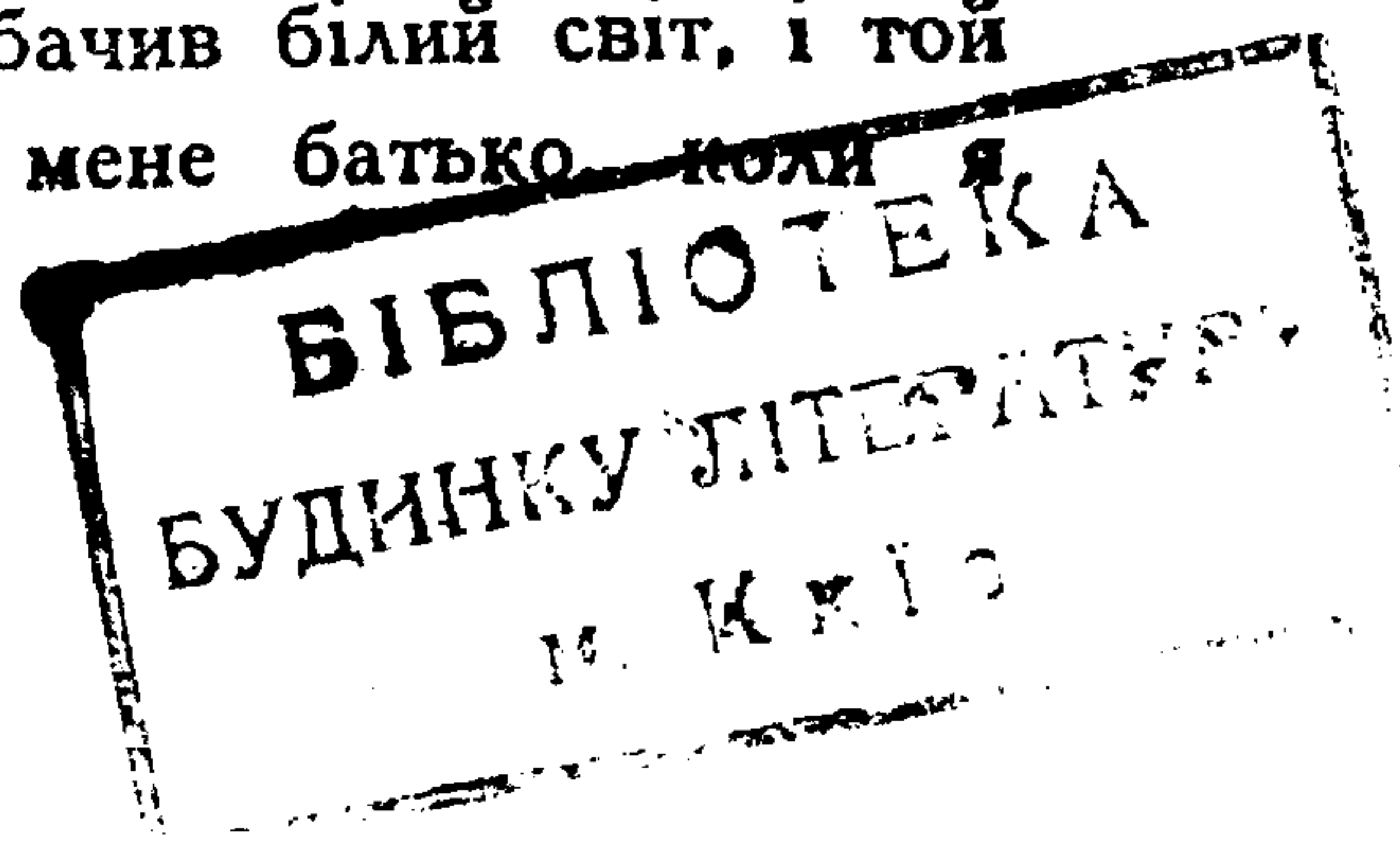
Тепер, коли я знову тримаю його в пам'яті, то в ній розцвітають і найперші часи дитинства, і я знову стаю дитиною і граюся з іншими дітьми на замковій площі в Дюссельдорфі над Райном.

Розділ шостий

Так, мадам, там народився я, і виразно зазначаю це про той випадок, якщо колись, після моєї смерті, сім міст — Шільда, Крегвінкель, Польквіц, Бокум, Дюлькен, Геттінген і Шеяпенштадт — почали б сперечатись за честь бути моїм рідним містом. Дюссельдорф — місто над Райном, там живуть 16 000 душ, та ще багато сот тисяч лежить крім того в могилах. А між ними є чимало таких, що, як моя мати казала, краще було б, якби вони ще жили, наприклад, мій дід і мій

дядько, старий гер фон Гельдерн і молодий гер фон Гельдерн, що обидва були такими славними лікарями і стількох людей вилікували од смерти, а все таки мусіли сами померти. І побожна Урсула, що мене маленького носила на руках, лежить там похована, і на могилі її росте рожевий кущ... Вона так любила за життя запах троянди та й її серце було — трояндні пахощі й ласка. Лежить похований там і старий розумний канонік... Боже, як нужденно він виглядав, як я його востаннє бачив! Він складався ще тільки з духа та плястирів, і студіював день і ніч, вчився, наче боявся, щоб черви часом у його голові не знайшли на декілька ідей менше. І малого Вільгельма поховано там, і я в цьому винен... Ми були шкільні товариші у францісканському монастирі і часто гралися по той бік монастиря, де між двома мурами протікає Дюссель; раз якимось я сказав йому: «Вільгельме, дістань но кошеня, що впало туди!» — і він весело вибіг на кладочку, що була перекинута через річку, почав кликати з води кошеня, але сам упав туди, а коли його витягли, він був мокрий і мертвий. А кошеня жило ще довго після цього.

Місто Дюссельдорф дуже гарне, і коли його на чужині згадати, випадково народившись у ньому, то якимось чудно робиться на серці... Там народився я, і мені здається, що зараз мушу йти додому. А коли я кажу «йти додому», то розумію тут Болькерштрассе і той будинок, в якому я родився. Цей будинок буде колись дуже знаменитий і я переказав старій жінці — власниці його, щоб вона довіку цього будинку не продавала. За цілий будинок зараз вона не дістала б того, що згодом шляхетні англійки в зелених серпанках передадуть одній лише служниці на чай, коли вона показуватиме їм ту кімнату, де я побачив білий світ, і той курятник, куди звичайно замикав мене батько, коли я

викрадав виноград, і ті темнобурі двері, що на них мене мати вчила писати крейдою літери... Ох, господи!.. мадам, якщо я й стану колись знаменитим письменником, то це мою нещасну матір коштувало чимало муки.

Але моя слава ще спить у мармурових кар'єрах Каррари, макулятурний лавр, що ним уквітчано моє чоло, ще не розпустив своїх пахощів на цілий світ, і коли тепер шляхетні англійки в зелених вуалях приїзять до Дюссельдорфу, то залишають той славний будинок поза своїм оглядом, а йдуть просто на базарну площу оглянути чорну велетенську кінну статую, що стоїть посередині. Вона має зображувати курфюрста Яна Вільгельма. На ньому чорний панцир та довга альонжева перука. Ще хлопчиком чув я повір'я, ніби той мистець, що цю статую виливав, аж під час самого виливання з жахом помітив, що не вистачить металю, і тоді, мовляв, горожани зі всього міста позбігалися й позносили йому свої срібні ложки, щоб закінчити лиття — і от я цілими годинами простоював перед статуєю і ламав собі голову: скільки ж то пішло на неї срібних ложок, і скільки то яблучних тістечок можна було б купити за все те срібло? На той час яблучні тістечка були, власне, моєю слабкістю — тепер їх замінили: кохання, правда, воля та раковий суп — і саме недалеко від статуї курфюрста, на розі театру, стояв звичайно шабленогий, чудернацько спечений шибеник у білому хвартушку, з кошиком, перевішеним через плечі, повним смачногарячих тістечок з яблуками, що їх він умів захвалювати непереможним дискантовим голосом: «От, цілком свіжі тістечка з яблуками, тільки но з печі, пахнуть делікатно!» Справді, коли за моїх пізніших років спокусник хотів мене підбити на лихе, то завжди говорив він отаким принадним дискантовим голосом, а в сеньйори Джульетти не залишився б я зроду на цілих дванадцять годин, якби вона не починала

таким солодким, запахущим, яблучнотістечковим голоском. І справді, ніколи б мене так не вабили ці тістечка, якби кривоногий Герман не запинав їх так таємничо своїм білим хвартушком — ах, ці хвартушки!.. але хвартушки запровадять мене занадто далеко, а я ж говорю про кінну статую, що має в тілі стільки срібних ложок і ні крапельки супу, і зображує курфюрста Яна Вільгельма.

Це був, напевне, спритний володар, що кохався в мистецтві та й сам не без доброго хисту. Він заснував галерію картин у Дюссельдорфі, і в тамошній обсерваторії показують ще й досі дуже мистецько зроблений кубок з дерева, що його він сам у вільні години — а їх він мав 24 на добу — вирізав. Князі за тих часів не були ще такі заклопотані люди, як зараз, і корона міцно приставала їм до голови, а вночі вони надягали поверх неї ще й нічний ковпак, і спали спокійно, а біля ніг їх спали народи, а коли вони вранці прокидались, то казали «добрий ранок, батьку!» — а той відповідав їм: «На добридень, любі дітоньки!»

Але несподівано стало інакше; коли ми одного гарного ранку в Дюссельдорфі прокинулись і хотіли сказати «Добрий ранок, батьку!», то раптом довідалися, що батько виїхав, і по всьому місті нічого не було крім глухого отупіння; всюди панував своєрідний похоронний настрій, а люди мовчки скрадалися по ринку та читали довгу паперову об'яву на дверях ратуші. Погода стояла похмура. Тонкий кравець Кіліян стояв у своїй нанковій кацавейці, в якій він був звичайно лише дома, а сині вовняні панчохи звисали так, що сумно визирали голі ноженята, а його тоненькі губи тремтіли, коли він бубонів собі під ніс прибитий плякат. Старий пфальцський інвалід читав трохи виразніше, і при деяких словах чиста сльоза падала на його сиві та чесні вуса. Я стояв поруч і собі плакав, а потім спитав: «Чого ми

плачемо?» На це він відповів: «Курфюрст прощається з підданцями». А потім він далі читав і при словах: «за виявлену підданчу вірність»... «і звільняємо вас від ваших обов'язків»... заплакав ще дужче. Чудно якось дивитись, як стара людина, у полинялому мундурі, з салдатським обличчям, покритим шрамами, раптом так дуже ридає. У той час як ми читали, з ратуші зняли й курфюрстового герба; і все зробилося таким полохливо порожнім, неначе люди дожидали соняшної затьми. Панове радники, звільнені таким чином, тинялися то туди, то сюди, і навіть всевладний поліційний комісар мав такий вигляд, наче він не має нікому нічого наказувати, і стояв собі тут такий мирно-байдужий, хоч божевільний Альойзій знову ставав на одну ногу і з дурацькими гримасами відтарабанював імена французьких генералів, в той час як п'яний кривий Гумперц качався в болоті та співав: «Çа іга, çа іга!»

А я пішов додому і плакав та лементував: «Курфюрст прощається з підданцями». Моїй матері була мала турбота, але я знав, що знав, і не давав себе вмовляти, а з плачем поклався до ліжка і вночі приснилось мені: десь настає кінець світа — гарні квітники й зелені луки, наче килими з підлоги знято й згорнуто, поліційний комісар виліз на високу драбину і здіймав сонце з неба, кравець Кіліян стояв тут і казав сам до себе: «Я мушу йти додому та гарненько одягтися, бо я мертвий, і мене ще сьогодні мають поховати» — ставало щодалі темніше, вгорі скупно блимало де-не-де декілька зірок, та й ці вже падали додолу, мов жовті листки восени, люди помалу зникали, а я, нещасний хлопчина, блукав десь боязко, довго, нарешті опинився перед тином якоїсь дикої селянської оселі й побачив там чоловіка, що копав заступом землю, а біля його стояла гидка, злюча жінка, що держала щось у хвартусі, схоже на одрубану

людську голову, а це був місяць, і вона боязко й обережно поклала його в викопану яму, а за мною стояв пфальцський інвалід, хлипав і силабізував: «Курфюрст прощається з підданцями».

Коли я прокинувся, сонце знову світило в вікно, як звичайно, а на вулиці чути було гуркіт барабанів. Коли я ввійшов до нашої кімнати і своєму батькові, що сидів у білому халаті, сказав на привітання «доброго ранку», то почув як легконогий перукар, завиваючи його, оповідав йому щодо волосинки, що сьогодні в ратуші присягатимуть новому великому герцогові Йоахімові, що цей походить з найкращого роду і дістав собі за жінку сестру імператора Наполеона, що в нього справді багато поваги і прекрасне чорне волосся в кучерях, що він швидко в'їздить до міста і напевне мусить сподобатися всім жінкам. А в той час туркіт барабанів надворі ставав усе дужчий; я вийшов та став перед дверима й дивився, як маршом проходило французьке військо, веселий наряд слави, що з піснями й музикою переміряв ногами цілий світ, весело-поважні обличчя гренадерів у ведмежих шапках, з трибарвними кокардами, блискучими багнетами; вольтіжери — повні веселошів та *point d'honneur* — і височенний, сріблом гаптований тамбур-мажор, що вмів підкидати свою булаву з золотого голівкою до першого поверху, а очі навіть до другого — де саме тепер сиділи на вікнах гарненькі дівчата. Я радів, що у нас буде постої — мати моя з цього зовсім не раділа — і побіг на міський майдан. Тут тепер виглядало вже цілком інакше; здавалося, що цілий світ начебто наново було підтиньковано, новий герб висів на ратуші, залізні ґратки на її бальконі було встелено гаптованими оксамитовими килимами, французькі гренадери стояли на варті, старі панове радники понадягали на себе нові обличчя, убралися в святкові сурдути, по-фран-

цузькому дивились одне на одного і казали «bon jour», з усіх вікон визирали дами, зацікавлені міщани та блискучі салдати заповнювали площу, а я разом з іншими хлопчиками виліз на великого курфюрстового коня і дивився звідти на строкату юрбу серед площі.

Сусідський Пітер та довготелесий Курц при цій нагоді трохи собі не скрутили в'язів, і це було б добре: бо один з них згодом утік од батьків, пішов у салдати, дезертирував і його в Майнці розстріляно, а другий почав робити згодом географічні дослідження по чужих кишнях, за що зробився дійсним членом публічного закладу примусової праці, розірвав залізні ланцюги, які його прив'язували до цього закладу й до батьківщини, щасливо перебрався через море й помер у Лондоні од надто тісної вузької краватки, яка сама собою зашморгнулась, коли йому королівський урядовець висмикнув дошку з-під ніг.

Довготелесий Курц сказав нам, що в школі сьогодні не буде навчання через присягу. Ми довго мусіли чекати, доки її не розпочали. Нарешті балькон ратуші заповнила сила-силенна панів, зодягнутих барвисто, з прапорами та сурмами, а пан бурмістер у своєму знаменитому червоному сурдуті мав промову, що трохи розтягнулась мов гумілястика, або як плетений нічний ковпак, коли в нього вкинути камінь, — тільки камінь не філософський — і деякі вирази мені було чути, напр., що нас хочуть зробити щасливими — а за останнім словом засурмили в сурми, замахали прапорами, вдарили в барабани і закричали «віват»; я кричав теж «віват», а в той час міцно тримався за старого курфюрста. І це було не зайво, бо в мене раптово запаморочилась голова; мені здавалося, що люди стоять на головах, бо світ перевернувся, голова курфюрста у своїй альонжевій перуці кивала до мене та шепотіла: «Міцно тримайся за мене!» — і тільки од гуркоту

гармат, що стріляли на валу, я очунав і потихеньку зліз із курфюрстового коня.

Коли я повернувся додому, то побачив знову, як божевільний Альойзій танцював на одній нозі, гугнявлячи ймення французьких генералів, і як кривоногий Гумперц ваявся п'яний в калюжі та викрикував «Çа іга! Çа іга!», а я сказав своїй матері: «нас хочуть зробити щасливими і тому сьогодні нема навчання в школі».

Розділ сьомий

Другого дня світ знову прийшов до порядку і знову було навчання як і раніш, і знову треба було вчити напам'ять — як і досі — римських імператорів, хронологію, поміпа на іт, «verba irregulagia», грецьку мову, єврейську мову, географію, німецьку мову, рахування в голові — господи! мені ще й досі млосно в голові від того всього — все доводилось вивчати напам'ять. І дещо з цього стало мені згодом у пригоді, бо коли б я не знав напам'ять усіх римських цезарів, то мені було б потім зовсім байдуже, чи доказав, чи не доказав Нібур, що нібито вони ніколи й не існували. А коли б я не знав тієї хронології, то як би зміг я пізніше орієнтуватись у великому Берліні, де будинки один на одного схожі як дві краплі води, або як один гренадер на другого, і як би я там знайшов своїх знайомих, коли б не тримав у голові номері їх помешкань? Згадуючи якогось знайомого, я пригадував зараз же якусь історичну подію, що її хронологічна дата збігалася з номером його будинку, тож мені той номер було легше запам'ятати; через те мені завжди спадала на думку якась історична подія, коли я бачив когось із своїх знайомих. Так, приміром, коли я зустрічав свого кравця, то пригадував собі марафонський бій; коли зустрічав при-

чепуреного банкіра Христіяна Гумпеля, то разом з ним мені спадало на думку руйнування Єрусалиму; коли я бачив одного свого португальського друга, що був по шию в боргах, то зараз же згадував утечу Магомета; побачивши університетського суддю, відомого суворою справедливістю, то пригадував собі зараз же смерть Гамана; а що тільки побачу Вадцек, то згадую за Клеопатру. — Ах, боже мий! бідна скотинка тепер уже мертва, сльози в слізницях встигли вже висохнути, і можна сказати разом з Гамлетом: бери все у всьому; це була підстаркувата баба, такого добра буде в нас іще чимало. Як сказано, хронологія дуже потрібна, я знаю людей, які не мали в голові нічого опріч хронологічних дат і через те вміли в Берліні знаходити потрібні доми, а тепер вже вони поставали ординарними професорами. А я мав у школі ціле нещастя з великими числами, а з самим рахуванням було ще гірше. Найкраще я розумів віднімання; тут є одне дуже практичне головне правило: «чотири з трьох — не вийде, отже треба один позичити» — але ж я пораяв би кожному в таких випадках позичати завжди на кілька грошів більше, бо хто його знає...

Щождо латині, то ви, мадам, навіть не уявляєте собі, яка вона заплутана. Римлянам напевне не вистачило б часу завойовати світ, якби вони мусіли були спочатку вивчати латинську мову. Ці щасливці знали вже в колисці, які поміпа мають accusativus на ім. Я ж мусів їх у поті чола вивчати напам'ять; але все таки добре, що я їх знаю. Бо 20-го липня 1825 року, коли мені доводилось у Геттінгені прилюдно полатинському диспутувати, — а це варт було послухати, мадам, — сказав би був *сіпарет* замість *сіпаріт*, то може хтось із присутніх лисиць спостеріг би це і я навіки б покрився ганьбою. *Vis, buris, sitis, tussis, cucumis, amussis, cannabis, сіпаріс* — ці слова, що стільки шелесту наробили в світі,

досягли цього лише тим, що належать до певної класи, а все ж таки залишилися винятком. За це я їх вельми шаную, і те, що я їх можу завжди під рукою мати, коли б вони мені раптом на щось пригодилися, дає мені в смутні хвилини життя багато внутрішнього заспокоєння та розваги. Проте, мадам, *verba irregularia*, які одрізняються від «*verbis regularibus*» тим, що за них більше б'ють — до жаху важкі. У глухих коридорах францісканського монастиря, недалеко від нашої класної кімнати, висів тоді великий розіп'ятий Христос із сірого дерева, понурий образ, що ще й зараз часом уночі блукає в снах моїх і сумно дивиться на мене мертвими, кривавими очима. — Перед цим образом я часто стояв і молився: О, ти нещасний, так само замучений боже, якщо тобі якнебудь можливо це зробити, то зроби так, щоб я вдержав у голові ці «*verba irregularia*»!

Про грецьку мову я й говорити не хочу, я й без того вже часто драгуюсь. Середньовічні ченці не так то вже й помилялися, кажучи, що цю грецьку мову сам чорт вигдав. Один бог знає, скільки я вистраждав за неї. Зі старогрецькою йшло вже краще, бо я завжди мав чимале замилювання до євреїв, хоч вони ще й до цієї години таврують моє добре ім'я; але все таки в старогрецькій мові я не зміг піти далі, ніж мій кишеньковий годинник, що не раз бував у інтимних стосунках з моїми старовірами-кредиторами, а тому й перейняв деякі старогрецькі звички—напр., по суботах не ходив — і святу старогрецьку мову вивчив, а згодом займався навіть старогрецькою граматиною; отак не раз безсонними ночами з подивом прислухався я, як він собі постійно калатав: катал, каталта, каталті — кіт-тель, кітталта, кітталті — покат, покадеті — покат—п'ік-п'ік...

Зате зрозуміти німецьку мову було мені далеко легше, а це все таки не дитяча іграшка. Бо нас бідних німців і так

вже досить мучать постоями, військовими повинностями, подушним і тисячю усяких податків, а тут ми завдаємо собі на плечі ще й Аделюнга та мучимо один одного dativ-ами та accusativ-ами. Багато дечому з німецької мови навчив мене старий ректор Шальмайєр, славна духовна людина, що піклувався мною ще змалку. Дещо я вивчив ще й од проф. Шрамма, що написав книжку про вічний мир, хоча в його класі мої товариші найбільше чубились.

Отак одним духом розписавшись і при тому згадуючи всяку всячину, я за одним заходом забалакався несподівано й про старі свої шкільні історії; користуючись цією нагодою, я хочу вам доказати, марам, що не моя вина в тому, коли я так дуже мало навчився географії, що згодом не зумів у світі як слід влаштуватися. Саме тоді французи власне пересовували всі кордони, країни щодня ілюмінувались наново; ті, що були звичайно блакитними, ставали раптом зеленими, деякі робились навіть криваво-червоними; певно зазначені в шкільних підручниках душі так мінялись та перемішувались, що жодний чорт не міг би вже їх розпізнати; продукти земель змінювались так само: цикорія та буряки росли тепер там, де звичайно можна було бачити лише зайців та дворянчиків, що за ними ганялись на полюванні; та й характери народів змінювались, німці ставали зграбними, французи переставали говорити компліменти, англійці вже не викидали гроші крізь вікно, а венеціянці стали вже не досить хитрі, багато князів підвищувалось у рангах, попередні королі діставали нову уніформу, нові королівства пеклись і розходились по світу як свіжі булки; деяких можновладців, навпаки, виганяли з їх домів та дворів і вони мусіли іншим способом заробляти собі на хліб; тому дехто з них пустився хутко на інше ремесло, напр. робити сургуч або — мадам, я мушу вже закінчити якоесь цей період, бо

мені вже хутко й духу не вистачить — одним словом за таких часів у географії не далеко заїдеш.

А з природознавством все таки справа краща, тут не могло статися так багато змін, до того ж тут є й певні гравюри мавп, кенгуру, зебр, носорогів тощо. А що ці малюнки мені надовго залишилися в тямці, то часто траплялося, що деякі люди здавались мені вже з першого погляду як старі знайомі.

Та й з мітологією справа йшла добре. Я дуже любив оте стовпище богів, що такі голі й так весело керували світом. Не гадаю, щоб колинебудь якийсь давнеримський школяр вивчав напам'ять краще за мене головні параграфи свого катехізису, напр. про любовні пригоди Венери. Щиро признавшись, коли вже нас примушували вивчати напам'ять старих богів, то ми повинні були б їх і триматись, і я не скажу, щоб ми мали більше користи од нашого новоримського троебожія, чи навіть од нашого юдейського єдиобозтва. Може в своїй основі мітологія була вже не така неморальна, як її криком огудили; і в Гомера була, наприклад, дуже пристойна думка, коли він тій багатолубій Венері, що мала таку силу коханців, додав збоку ще й законного чоловіка.

Але найкраще велось мені у французькій клясі абата д'Онуа, емігранта-француза, що написав безліч граматик, носив червону перуку і дуже насмішкувато підплигував, коли викладав нам свою «Art poétique» та свою «Histoire allemande». — Він був єдиний у всій гімназії, що навчав німецької історії. А втім і французька мова має свої труднощі, і щоб її вивчити, треба витерпіти багато постоїв, багато барабанного гуркоту, багато apprendre par coeur, а передовсім не треба бути bête allemande. Було тут чимало прикрих слів; я добре пам'ятаю, наче б воно було щойно вчора,

як я через слово *la religion* мав багато неприємности. Разів із шість мене спитали: «Henri, як по-французьки віра?» І шість разів, щоразу все плаксивіше, відповідав я: «Віра це називається «*le crédit*», а за сьомим разом розлютований, червоний як вишня екзаменатор, закричав: «Це зветься «*la religion*» і тут посипався дощ побоїв, а всі мої товариші сміялись. Мадам, з того часу я не можу чути слова *religion*, щоб спина моя не блідла од жаху, а щоки не червоніли од сорому. А щиро признатись, то *le crédit* був мені в житті далеко потрібніший ніж *la religion*, — цієї хвилини спало мені на думку, що я ще й досі винен п'ять талярів хазяїнові трактиру «Лев» у Больоньї, — і справді я зобов'язався б хазяїнові «Лева» бути ще зайвих п'ять талярів винним, щоб тільки ніколи в цьому житті не чути того нещасного слова *la religion*.

Parbleu, madame! Я у французькій мові зробив чималі успіхи. Я розумію не тільки простонародню *patois*, але й аристократичну французьку мову гувернанток. Ще не так давно в одному шляхетному товаристві я зрозумів майже половину з французької балачки двох німецьких баронес, з яких кожна налічувала щось понад шістдесят чотири роки та стільки ж предків. Так, у «*Café Royal*» у Берліні чув я одного разу як по-французькому парлював *monsieur* Ганс Міхель Мартенс, і розумів кожне слово, хоч ніякого розуму в них і не було. Головна річ — знати дух мови, а його найкраще можна навчитись од туркоту барабану. *Parbleu!* французької мови навчив мене барабанщик, що так довго стояв у нас на постой і виглядав чортом, а все таки мав янгольське добре серце та й дуже гарно барабанив.

Це була мала, рухлива фігурка зі страшенно чорними вусами, з-під яких уперто висовувались наперед червоні губи, у той час як його вогнисті очі стріляли то сюди, то туди.

Я, малий хлопчик, не відривався від нього як реп'ях, помагав йому чистити гудзики, щоб блищали мов скельця, та білити крейдою камізельку — бо monsieur Le Grand хотів дуже подобатись — я ходив з ним на варту, на збір, на нараду, — тут був блиск та веселощі — les jours de fête sont passés! Monsieur Le Grand знав мало ламаної німецької мови, найголовніші лише вирази — хліб, поцілунок, честь — за те він умів бути зрозумілим, як барабанив; приміром, коли я не знав, що значить слово «liberté», то він барабанив марсельезу — і я його розумів. Коли я не розумів слова «égalité», він вибивав марш «Ça ira, ça ira - - - les aristocrates à la lanterne!» — і я розумів його. Коли я не збагнув, що значить «bêtise», то він барабанив дессавський марш, що його, як каже Гете, німці грали з Шампаньї, — і я його теж розумів. Одного разу хотів він мені з'ясувати слово «l'Allemagne» і для цього почав він барабанити одноманітну пра-мелодію, що її грають по ярмарках собакам до танцю — dum-dum-dum; я розсердився, а все таки зрозумів його.

Таким способом навчав він мене і новітньої історії. Правда, я слів його не розумів, але тому, що він під час мови постійно барабанив, то я таки доглупався, що він хотів сказати. По суті це найкраща навчальна метода. Історію руйнування Бастілії, замку Тюїльєрі тощо збагнеш як слід тоді, коли знатимеш, як у цих випадках барабанили. У наших скорочених шкільних підручниках читаємо тільки «їх світлості баронів та графів і їх світлостей дружин гільйотиновано... Їх височества герцогів та принців і дружин їх височеств гільйотиновано... Їх величність короля і їх величність королеву гільйотиновано»... Хто почує червоний марш гільйотини, той уперше збагне як слід, що, куди і як. Мадам, це чудовий марш! Він пронизав мене жахом до шпігу кісток, коли я вперше його почув, і я був радий, що забув його...

З часом дещо забувається, коли робишся старший, а теперішні юнаки мають багато дечого іншого тримати в голові — віст, бостон, генеалогічні таблиці, ухвали союзного державного парламенту, драматургію, літургію, випередки—справді, хоч як я й собі тер лоба, а довгий час не міг пригадати всієї потужної мелодії. Алеж, уявіть собі, мадам! сиджу я недавно за столом з цілою менажерією графів, принців, принцес, камергерів, гофмаршалок, придворних виночерпіїв, обергофмайстерш, придворних сріблохранителів, придворних єгермайстерш, і як там ця шляхетна двірня ще може називатися, а їх піддворянська челядь бігала поза їх стільцями та підсувала їм повні тарілки під рильця — а я, якого обминали й недобачали, сидів собі без діла, не мавши чим зайняти свої щелепи, ліпив з хліба кульки та барабанив з нудьги пальцями, і тут на мій превеликий жах я раптом затарабанив червоний, давно позабутий марш гільйотини...

«І що сталося?» — Мадам, ці людська не дають себе в їді чимнебудь потурбувати і не знають, що інші люди, коли їм нема чого їсти, починають раптом барабанити, і то таких чудернацьких маршів, що їх, гадав би хтось, давно вже позабуто.

Чи барабанити було моїм вродженим хистом, чи може я завчасу цей хист у собі виховав, — не знаю, досить того, що цей хист лежить у всіх членах мого тіла, в руках і в ногах; часто-густо він виявляється мимоволі. Мимоволі! Сидів я одного разу в Берліні в колегії таємного радника Шмальца, чоловіка, що врятував державу своєю книжкою про небезпеку від чорних та червоних плащів. — Ви пригадуєте собі, мадам, із Павзанія, як колись крик віслюка викрив таку ж небезпечну змову, а так само вам відомо з Лівія або з Беккерової «Всесвітньої історії», що гуси врятували Капітолій; знаєте добре і з Салюстія, що через

балакучу безпутницю, пані Фульвію, виявилась на світ страшна змова Катіліни... Але вернімось до попередньої розмови. На лекції таємного радника Шмальца слухав я народне право; було це одного нудного літнього пополудня, а я сидів на лавці і слухав усе менше та менше — голова моя задрімала собі, — аж раптом прокидаюся од стукоту моїх власних ніг, які не спали і чули мабуть, що виклад суперечив усякому розумінню народнього права і паплюжив конституційні погляди; тож мої ноги, що своїми дрібними мозолями краще проникають у течінь світових подій, ніж таємний радник своїми великими юношиними очима, — ці нещасні, німі ноги, нездатні висказувати словами свій неміродатний погляд, хотіли тарабанячи зробитися зрозумілими і затарабанили так голосно, що я через те трохи не накликав на себе великого *malheur*'у.

Прокляті, нерозважні ноги! вони встругнули мені таку саму штуку, коли я одного разу слухав у Геттінгені, як вільний слухач, викладів проф. Зальфельда, і цей тупий незграба стрибав по-за катедрою та силкувався, як тільки можна, глузувати з імператора Наполеона. Ні, бідні ноги, я не гудив би вас тоді, коли б ви у своїй німій наївності висловилися ще виразніше копняками. Як міг би я, учень *Le Grand*'а, чути, що зневажають імператора? Імператора, імператора! великого імператора!

Коли згадаю про великого імператора, то в моїй пам'яті робиться знову по-літньому зелено й золотаво, виринає дозга цвітуща липова алея, на покритих рясними листками гілках сидять співучі соловейки, водоспад шумить, на круглих грядках сидять квіти і мрійно кивають своїми хорошими голівками — я з ними був у чудесних стосунках, — барвисті тюліпани звисока й гордо вклонялись мені, хворі на нерви лілеї кивали засмучено-ніжно, сп'яніло-червоні троянди смі-

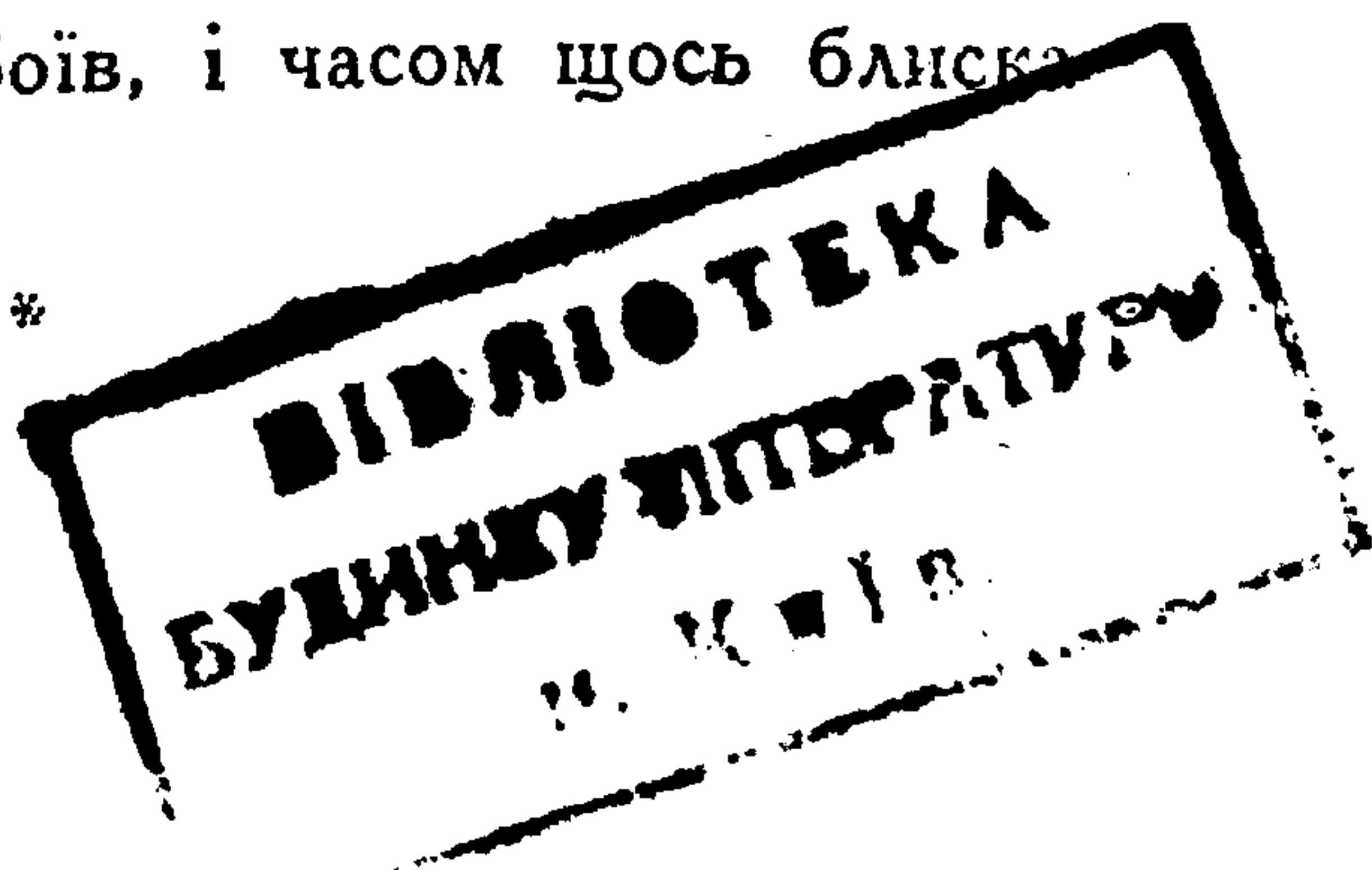
ялися вже здалека мені назустріч, нічні фіялки зідхали... З миртами та лаврами я тоді не мав ще знайомства, бо вони не вабили мене своїм мерехтливим цвітом, але з резедою, з якою я зараз у таких кепських стосунках, я був тоді особливо інтимний. — Я кажу про придворний сад у Дюссельдорфі, де часто лежав я на траві та з побожністю слухав, як Le Grand розказував мені воєнні подвиги великого імператора і при тому вибивав марші, що їх під час тих подвигів барабанили, так що все те я чув і бачив мов живе. Я бачив перехід через просмик Сімплон: імператор попереду, а за ним плазком хоробрі гренадери, а в той час сполохане птаство здіймало клекіт, в далені гриміли глетчери; я бачив імператора з прапором у руці на мосту в Лоді; я бачив імператора у сірому плащі під Маренго; я бачив імператора верхи на коні у бою під пірамідами — нічого не видко крім диму од пороху та мамелюків; я бачив імператора в бою під Австерліцом... Ух! як кулі свистали на гладкім крижанім шляху! Я бачив, я чув різню біля Єни, — дум, дум, дум! Я бачив, я чув різню біля Ейлау, Ваграму — ні, я ледве міг це все витримати! Monsieur Le Grand так барабанив, що трохи моя власна барабанна перепонка не луснула в усі.

Розділ восьмий

Але що було зо мною тоді, коли я власними очима побачив його самого, імператора!

Було це в алеї придворного парку в Дюссельдорфі. Пробиваючись крізь юрбу зівак, що там стояла, думав я про події та бої, що про них мені перед тим барабанив monsieur Le Grand, а серце моє вибивало генеральний марш — і все таки я рівночасно думав про поліцейський наказ, що під

загрозою штрафу в п'ять талерів забороняв їздити серединою алеї. А імператор зі всім своїм почтом їхав саме по середині алеї; тремтливі дерева нахилилися вперед, коли він проїздив повз них, соняшні промені тремтіли, із боязкою цікавістю продираючись крізь зелень листків, а блакитним небом угорі пливла видимо золота зоря. Імператор був у своїй непоказній зеленій уніформі та в своїм всесвітньо-історичнім капелюшку. Він їхав на білому коникові, що ступав так згорда-спокійно, так певно, так зразково! — коли б я був тоді пруським кронпринцом, я б цій конячці позаздрив. Байдуже, майже óхляп сидів імператор верхи, одна рука високо тримала поводи, друга благодушно ляскала коника по шиї. — Це була соняшно мармурова рука, могутня рука, одна з тих двох рук, що приручили багатоголову потвору анархії і впорядкували поєдинок між народами — і вона благодушно попліскувала шию коня. Та й обличчя його мало той відтінок, що зустрічається на мармурових головах гелленів та римлян, всі його риси були так само шляхетно розмірені, як у античних, а на цьому обличчі стояло написане: хай не буде в тебе іншого бога, крім мене. Усмішка, що зогрівала й заспокоювала кожне серце, тремтіла на устах, але кожен знав, що варто було цим губам тільки свиснути — *et la Prusse n'existait plus*; варто було цим губам тільки свиснути — і все попівство враз принишкло б; варто було б цим губам тільки свиснути — і вся римська імперія затанцювала б... А ці уста посміхалися, і очі всміхалися теж; це були очі, ясні як небо, вони вмiли читати в людських серцях; вони схоплювали своїм поглядом хутко й одразу всі справи цього світу, в той час як ми всі інші бачимо їх тільки одну після одної, та й то тільки їх пофарбовану тiнь. Чоло його було не таке погiдне; тут кублились дуhi майбутнiх боiв, i часом щось блиска

вицями спалахувало на цьому чолі, а це були величні творчі думи в сьомимильних чоботях, якими дух імператора незримо міряв світ — і я певен, що кожна з цих думок могла б німецькому письменникові дати досить матеріялу на ціле його життя.

Імператор їхав спокійно серединою алеї, — жоден поліцай не боронив йому, — а гордо за ним на зшумованих конях, навантажений золотом та коштовними речами, їхав його почет; барабани били, сурмили сурми, біля мене крутився божевільний Альойзій та гугняво вигукував прізвища генералів, недалеко кричав п'яний Гумперц, а нарід тисячами голосів гукав: «Хай живе імператор!»

Розділ дев'ятий

Імператор помер. На дикому острові індійського моря стоїть його самотня могила, і він, якому вся земля була затісна, спокійно лежить під невеликим пагорком, де п'ять плакучих верб з тугою звішують свої зелені коси, а тихий струмочок з тужним дзюрчанням тече між ними. Нема на надгробному камені напису; але Кліо своїм справедливим писальцем написала на ньому незримі слова, що наче голосом духів згучатимуть цілі століття.

Британіє! тобі належить море. Але в цілому морі замало води, щоб змити ганьбу, яку заповів тобі в спадку великий мерлець. Не твій легкодумний сер Гедзон, — ні, ти сама була сіцилійською посіпакою, якого підкупили змовники-королі, щоб таємно помститись над виходнем із народу, за те, що народ заподіяв прилюдно на одному з вас; а він же був твоїм гостем і сидів біля твого вогнища.

Аж до найдальших майбутніх віків діти Франції будуть співати та розказувати про жахливу гостинність Беллеро-

фона, а коли ці глузливі та слізні пісні перелетять канал, то почервоніють щоки у всіх чесних британців. Але коли ті пісні таки перелетять туди, і тоді не стане Британії, впаде на землю нарід гордоців, вестмінстерські домовини лежатимуть у руїнах, а порох королів, що спочиває в них, розвіється на віки.

Дивно! трьох найгірших ворогів імператора вже спиткала жахлива доля: Лондондеррі перерізав собі горло, Людвіг XVIII зогнив на своїм престолі, а професор Заальфельд все ще професорує в Геттінгені.

Розділ десятий

Був ясний морозний, осінній день, коли молодий юнак, з вигляду студент, поміалу йшов алеєю дюссельдорфського придворного парку; часом, пустуючи як дитина, він підкидав ногою шелестливе листя, що вкривало землю, але часом смутно позирав на голі дерева, де скупно висіли золоті листки. Отак дивлячись угору, він пригадав собі Главкові слова:

Наче те листя в лісах, отак і людські покоління:
Вітер зриває листя додолу; інші ж листочки
Знову вирощує ліс із бруньок, як весна оживає;
Так і людські покоління: це гине, а те виростає.

Раніш молодий юнак дивився на ці самі дерева, з цілком іншими думками, він був тоді хлопчиком і шукав пташиних гнізд, або літніх жуків, що дуже тішили його, коли весело гули собі та раділи з веселого світу і були задоволені з соковитого зеленого листочка, з краплини роси, з теплого соняшного проміння та з солодких пахоців трави. Тоді на серці в хлопчини було так само весело, як у серці летючих тваринок.

А тепер його серце вже стало старіше, маленькі соняшні промені в нім погасли, зав'яли всі квіти в нім, навіть чарівний сон кохання в ньому поблід, в убогому серці залишились хіба лише відвага та смуток, і, щоб сказати щонайболючіше, це було моє серце.

Того ж таки дня я повернувся до старого рідного міста, але не хотів у ньому ночувати, а попростував до Годесбергу, щоб сісти край ніг у моєї приятельки та поговорити про маленьку Вероніку. З усіх друзів та родичів не залишилося нікого, крім дядька та тітки. Коли на вулиці їй зустрічалися знайомі обличчя, то ніхто з них мене не впізнавав, і саме місто позирало на мене чужими очима. Багато домів було перемальовано; із вікон виглядали чужі обличчя, навкруг старих димарів пурхали розтріпані горобці; все було мертво, а разом з тим і свіже, неначе салата, що росте на цвинтарі. Де звичайно розмовляли по-французьки, там тепер балакали по-пруськи; навіть маленький пруський двір поселився тут за той час, а люди носили придворні титули; колишня перукарка моєї матері стала придворною перукаркою, — і тепер тут були придворні кравці, придворні шевці, придворні нищительки блощиць, придворні шинки, ціле місто виглядало придворною лікарнею для придворних душевнохворих. Лише старий курфюрст пізнав мене. Він стояв ще на давньому місці, але здавався, що схуд. Саме тому, що стояв він посеред базару, то бачив так само всю мізерію часу, а від такого видовища не потовщаєш. Я був неначе в сні, згадав казку про зачаровані міста і побіг хутко за міську браму, щоб не прокинутись занадто рано.

В придворному саду я завважив, що бракує деяких дерев, деякі заниділи, а чотири високі тополі, що здавались мені зеленими велетнями, якось поменшали. По садку гуляло декілька вродливих, барвисто вдягнених дівчат, що були мов

ходячі тюльпани; і цих тюльпанів я знав, як були вони ще цибулинками, бож, — лишенько! — це були сусідські діти, з якими я грався колись у «принцесу в вежі». Але прекрасних дівчат, яких я знавав колись розквітлими трояндами, застав я тепер уже побляклими, а на деяких високих чолах, що їх гордощі колись вражали болем моє серце, провів Сатурн своїм плугом глибокі борозни — зморшки. Аж тепер, — ах як запізно! — зрозумів я, що визначали ті погляди, що їх вони кидали на молодого хлопця; між тим на чужині я спостеріг деякі паралельні місця в прекрасних очах.

Глибоко зворушив мене покірливий уклін чоловіка, якого я знав колись багатим та знаменитим, і який тепер спустився до жебрацтва; гаразд відомо, що люди, раз спіткнувшись, починають падати наче за законом Ньютона, щораз усе швидше. Але хто, здавалося, зовсім не змінився, то це маленький барон, що весело, як і завше, підстрибував по двірському садку, піднімаючи вгору лівою рукою полу сурдута, а другою помахуючи тонким очеретяним ціпком; це було ще те саме лагідне личко, якого рум'янець зосереджувався на носі; на голові в нього був той самий конусовий капелюх, та сама стара коса, тільки з неї виглядало декілька білих волосинок замість колишніх чорних. Хоч він і виглядав веселим, але я знав, що у бідного барона багато горя, його обличчя хотіло це приховати, але сиве волосся коси, що теліпалася на спині, це зраджувало, та й сама коса ладна була заперечувати і теліпалась так журно-весело.

Я не втомився, але мені захотілося сісти ще раз на дерев'яну лавочку, на якій я колись був вирізав ім'я своєї дівчини. Я знайти його не міг, поверх його стільки нових іменнів було понавирізьблювано! Ах, колись я був заснув на цій лавочці і снів про щастя й кохання. «Сонні маріння — це шумовиння!» І давні дитячі забави впали мені на думку,

і давні чудові казки. Але завше крізь них пробивалась нова фалшива гра та нова препогана казка, а це була історія про двійко нещасних душ, що стали невірні одна одній, а потім так далеко зайшли в своїй невірності, що зрадили навіть господа-бога. Це погана історія, і коли нема чого кращого почати, то можна над нею й поплакати. О боже! колись цей світ був такий хороший, і пташки тобі співали вічну хвалу, і маленька Вероніка дивилась на мене своїми тихими очима, а ми сиділи з нею перед мармуровою статуєю на замковій площі— по один її бік стоїть старезний опустілий замок, де ходять привиди, а вночі блукає дама в одязі з чорного шовку, без голови, і шлейф її довгий шурхотить; з другого боку стоїть високий білий будинок, що в його верхніх світлицях так дивно блищали барвисті картини в золотих рямках, а в нижчих покоях лежало багато тисяч грубезних книжок, що на них я і маленька Вероніка так часто й з такою цікавістю дивилися, коли побожна Урсула підіймала нас до високих вікон... А згодом, коли я став дорослим хлопчиком, я день-у-день підіймався на найвищі щабельки драбини, здіймав щонайвищі книжки з відтіля, і зачитувався в них доти, доки не почав нічого вже не боятися, а щонайменше безголових дам, і став такий розумний, що позабував усі старі забави, і казки, і картини, і маленьку Вероніку, ба навіть ім'я її.

А в той час, коли я на старій лавочці замкової площі поринув знову в сні минулого, почув я за собою голоси людей, що жалкували над долею нещасних французів, яких у російську війну загнали як полонених до Сибіру і тримали там багато довгих років, хоч був уже й мир; і ось аж тепер вони повертались додому. Коли я зиркнув, то побачив справді тих сиріт слави; крізь діри їх обірваних мундирів визирала гола нужда, в їх обвітрілих обличчях лежали

глибокі, скаржущі очі, і хоч були вони прибиті, змучені, й здебільшого шкутильгали, то все ще не втратили своєрідного салдатського кроку, і, досить чудно! перед ними шкандибав барабанщик зі своїм барабаном; внутрішнім жахом ударила мене згадка про тих салдатів із казки, що вдень полягали в бою, а вночі знову встають з бойовища і з барабанщиком на чолі рушають кроком до своєї столиці, про що стара місня співає:

Він в барабана б'є все швидше
Вони рушають з кладовища,
В завулкові крутім —
Тралері, тралерай, траллера.
Ідуть під любки дім.

Стоять у ранковій заграві
Кістки-статуї в рівній лаві.
Веде їх барабан —
Тралері, тралерай, траллера.
Вона їх бачить там.

Справді, здавалося, що нещасний французький барабанщик вийшов напівзогнилий з могили; це був тільки мізерний привид у брудному, облізлому кабаті, мертвецьке жовте обличчя з довгими вусами, що сумно звисали на побляклі губи; очі виглядали, як зотлілі вуглики, в яких ще блимало декілька іскорок, і все таки по одній з цих іскорок я впізнав мусьє Ле-Грана.

Та й він мене впізнав і стягнув мене до себе на травичку, і знову ми сиділи, як тоді, коли він навчав мене своїм барабаном французької мови й новітньої історії. Це був ще той самий знайомий барабан, і я ніяк не міг надивуватися, як він врятувався від російської загребучости. Він знову

забарабанив мені як і раніш, але при цьому вже не говорив нічого. Та хоч його губи були осоружно стиснуті, тим більш говорили його очі, що переможно поблискували, коли він барабанив старих маршів. Тополі біля нас затремтіли, коли він знову забарабанив червоний марш гільйотини. І стару визвольну боротьбу, і старі походи й бої, і подвиги імператора барабанив він як колись, і здавалось, що й самий барабан є жива істота, яка рада, що може висловити свою внутрішню втіху. Я знову чув грюкіт гармат, посвист куль, гамір борні, я знову бачив смертельну відвагу гвардії; я бачив знову, як лопочуть стяги, я вгледів знову імператора верхи на коні — але помалу в оцей такий радісний бій барабану закрадався скорботний тон, з нього виривалися звуки, в яких найбуйніші тони радощів осоружно перемішувалися з найжахливішим сумом, — вони згучали, як переможний і в той же час похоронний марш; очі Ле-Грана, мов у духа, широко розкрились, і в них я не бачив нічого, як тільки просторе, біле крижане поле, покрите трупами — це було бойовище під Москвою.

Я був би ніколи й не подумав, що старий, твердий барабан може родити такі болючі звуки, які тепер мусьє Ле-Гран зумів з нього викликати. Це були барабанні сльози, і вони згучали щодалі тихіше, і наче сумний їх відгомін з грудей Ле-Грана виривались глибокі зідхання. А він робився щодалі все більше стомлений і примарний, худорляві руки його дрижали од холоду, він сидів мов сонний і своїми барабанними бильцями ворушив тільки повітря, і прислухався ніби до якихось далеких голосів, а нарешті поглянув на мене глибоким, бездонно-глибоким благальним поглядом — я зрозумів його — а далі його голова упала на барабан.

Мусьє Ле-Гран у своєму житті вже більше не барабанив, та й барабан його не дав уже жодного звуку, він не

повинен був служити якомусь ворогові волі до рабської «зорі». Я останній благальний погляд Ле-Грана зрозумів як слід і миттю видобув із своєї палички шпагу і... проколов барабана.

Розділ одинадцятий

Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas, madame! Але життя по суті таке фатально суворе, що без цього поєднання патетичного з комічним його не витримати. Це знають наші поети. Якнайжахливіші картини людського божевілля Арістофан показує нам лише в смішному дзеркалі дотепу; великий біль мислителя, який зрозумів свою власну нікчемність, Гете наважується висловити лише незграбними віршами лялькової гри; а убивчу скаргу над нужденністю світу Шекспір вкладає в уста блазня, боязко труснувши його ковпака з дзвіночками.

Всі вони підглянули цей спосіб вислову від великого прапоета, що в своїй тисячоактовій світовій трагедії вмів свій гумор піднести до найвищого щабля, як це ми щодня спостерігаємо: по виході героїв входять клоуни і «граціозо» зі своїми блазенськими ковпаками й дрючками, після кривавих сцен революції та бойових походів імператора теліпаються знову гладкі Бурбони зі своїми старими витертими жартиками і ніжно-легітимними *bonmots*, і граціозно прискакує сюди стара *noblesse* зі своїм виголоднілим усміхом, а за нею сунуть як на прощу побожні каптурі зі свічками, хрестом і церковними хоругвами, — навіть у найвищій патос світової трагедії влітаються звичайно комічні риси; розпачливий республіканець, що мов той Брут пхнув собі кинджала в серце, мабуть обнюхав його спершу, чи ним часом не різали оселедця; і на цій велетенській світовій сцені діється

й без того вже цілком так само, як на дошках нашої театральної ятки, і на ній виступають п'яні герої, королі, що забувають свою ролі, куліси, що, залишившись, висять без діла, надто голосні суфлерські голоси, танцюристки, що роблять ефект поезією своєї поясниці, костюми, що виблискують, як найголовніша річ...

А в небі, вгорі, в перших рядах, сидять тим часом любі янголята, дивляться крізь льорнетки на нас комедіантів унизу, та й господь-бог сидить собі поважно в своїй великій льожі й нудьгує мабуть, або вчисляє, що цей театр не зможе довго протриматись, бо один з акторів дістає занадто багато гажі, а другий замало, та й усі вони занадто кепсько грають.

Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas, madame! Саме в ту хвилину, коли я дописував кінець попереднього розділу, і розповідав вам, як мусьє Ле-Гран помирав, і як я сумлінно виконав *testamentum militare*, що лежав у його передсмертному погляді, постукав хтось до дверей моєї кімнати, і до мене ввійшла бідна стара жінка, що приязно спитала мене, чи не доктор я часом. А коли я сказав, що так, то вона ще приязніше почала мене просити, щоб я пішов разом з нею до її домівки, щоб там її чоловікові зрізати мозолі на нозі.

Розділ дванадцятий.

Німецькі цензори	
.	
.	
.	
.	
.	

безглузді голови

Розділ тринадцятий

Мадам, під родільними гемісферами Леди лежала вже ціла троянська війна, і ви ніяк не зрозумієте славних Пріямових сліз, коли я раніш не розповім вам про старі лебедині яйця. Тож не нарікайте на те, що я обходжу здалека. У всіх попередніх розділах немає й рядка, що не належав би до справи; я пишу дуже стисло, уникаю всього зайвого, я пропускаю навіть потрібне, напр., я ще ні разу як слід не цитував старі та нові книжки — це найбільша втіха молодому авторові, і отаких декілька глибоковчених цитат прикрашують усю людину. Не подумайте лишень, мадам, що в мене бракує знайомства з заголовками книжок! Крім того, мені відомий миєтецький прийом великих умів, що вміють виколупувати родзинки з булочок і цитати з університетських зшитків; я знаю також, звідки Бартельо бере виноградний сік. В скрутному випадку я міг би у своїх учених, приятелів позичити по декілька цитат. Мій приятель Г. в Берліні є, так мовити, малий Ротшільд на цитати, і дуже охоче позичив би мені їх кілька мільйонів, а коли в його самого не буде готівки, то легко може зібрати їх у кількох інших

космополітичних розумових банкірів... А пропос, madame, трьохвідсоткові Бекки мляві, але п'ятивідсоткові Гегелі піднялись—та мені зараз, покищо, не треба ще робити позик, я чоловік, що добре стоїть; я маю щорічно своїх 10 000 цитат, щоб прогудуватися; так, я зробив навіть винахід, як видавати фалшиві цитати за справжні. Коли б якийсь великий, багатий учений, наприклад, Міхаель Беер, захотів цю таємницю від мене одкупити, то я охоче віддав би її за 19 000 талярів куранту; я згоден і поторгуватися. Свій інший винахід я для блага літератури не буду ховати, а оголошую його безкоштовно.

А саме — я вважаю за доцільне пораяти, щоб усіх обскурантних авторів цитувати оазом з номерами будинків де вони живуть.

Ці «гарні люди й кепські музиканти» — так у «Ponce de Leon» звертаються до оркестри — ці обскурантні автори все ще мають самі по примірникові своєї давно забутої книжечки, а щоб її придбати, треба ж знати їхню адресу. Коли б мені захотілося зацитувати, наприклад, «Спітта, — Пісенник для ремісничої молоді», — то де б ви ту книжечку знайшли, дорога моя мадам? А коли я процитую:

«Див. «Пісенник для ремісничої молоді», П. Спітта; Люнебург, на Люнерштрассе, буд. № 2, праворуч за рогом», то ви зможете, мадам, якщо вважатимете, що це варто труда, ту книжечку собі виписати й придбати. Але ж вона не варта труда

А втім, мадам, ви не маєте жадного поняття, з якою легкістю я можу цитувати. Я всюди знаходжу гарну нагоду виказувати свою вельмиглибоку вченість. Коли, приміром, я говорю за їжу, то зазначаю в примітці, що римляни, геллени й гебреї мали так само звичку їсти, перелічую всі добірні страви, що їх готовила Лукуллова кухарка — горе мені, що

я на півтори тисячі років запізно народився! — я зазначаю також, що спільні трапези в гелленів називались так і так, що спартанці їли кепські чорні супи. Все таки добре, що мене тоді не було на світі, бо я не можу собі нічого жахливішого й придумати, як народитися бідлахою спартанцем, бо суп — це моя найлюбіша страва... Мадам, я гадаю незабаром поїхати до Лондону, та коли дійсно правда, що там не можна дістати жадного супу, то туга мене хутко потягне назад на батьківщину горшків зі смачними м'ясними супами. З приводу їжі старовинних гебреїв я міг би обширно висловитись і докочитись аж до єврейської кухні новітніх часів. За цієї нагоди я перещитував би цілий Штайнвег. — Я міг би ще навести, як гуманно про єврейську їжу висловлювались численні берлінські вчені, далі перейшов би до інших переваг і досконалостей єврейства, до винаходів, що їх ми євреям завдячуємо, напр., християнство — але стоп! останнього ми не можемо визнавати за високу їх заслугу, бо, власне, ми з нього ще дуже мало робили вжитку. З нагоди євреїв я міг би зацитувати ще й Таціта — він каже, що в своїх храмах вони поклонялися ослам — а коли вже дійшло до ослів, то яке широке поле цитат одкривається тут мені! Скільки достопам'ятного можна навести про античних ослів у противагу до модерних! Які були розумні ті, а які тупі ці! Як розумно балакала, приміром, Валаамова ослиця...

Vid. Pentateuch... lib..

Мадам, зараз у мене саме цієї книжки немає під рукою; тож мушу залишити це місце покищо незаповненим. Навпаки, щодо безсмачності новітніх ослів я цитую:

Vid. — — — — — — —

Ні, я й це місце залишаю незаповненим, а то й мене самого можуть зацитувати, а саме *injuriam*. Новітні осли — великі осли. Осли старовинні, що в культурі стояли дуже високо — *Vid. Gesneri: De antiqua honestate asinorum (In comment. Götting., T. II. pag. 32)*

в гробах поперевертались би, почувши, як про їх нащадків говорять. Колись «осел» був почесним титулом — значив він приблизно те саме, що зараз «придворний радник», «барон», «доктор філософії». — Патріярх Яків порівнює з ним свого сина Іссахара, Гомер порівнює з ним свого героя Аякса, а зараз порівнюють з ослом добродія фон.....! Мадам, з приводу таких ослів я міг би глибоко поринути в історію літератури, міг би зацитувати всіх великих мужів, що були закохані, наприклад, Абеяра, Пікуса Мірандуляна, Борбонія, Куртезія, Ангела Поліціяна, Раймундія Лулля й Гайнріхуса Гайнея. З приводу ж кохання я міг би знову зацитувати всіх великих мужів, що не палили тютюну, як, приміром, Цицерон, Юстініян, Гете, Гуго, я — випадково ми всі п'ять є ще більше-менш юристи. Мабільйон не міг навіть диму з чужої люльки терпіти, і в своєму «*Itinere germanico*» скаржить на німецькі шинки, «*quod molestus ipsi fuerit tabaci grave olentis factor*»... Зате іншим великим мужам приписують замилювання до тютюну. Рафаель Дурус склав гімна в честь тютюну. Мадам, ви мабуть ще й не чули, що видав його Ісаак Ельзевіріус ще року божого 1628 в Ляйдені *in quarto* — а Людовікус Кіншот написав до нього віршовану передмову. Гревіус склав навіть сонета в честь тютюну. Та й великий Боксгорніус любив тютюн. Байле у своєму «*Dict. hist. et critiq.*» повідомляє, що йому казали, буцім то великий Боксгорніус під час куріння носив на голові капелюха з діркою наперед, в яку він часто встромляв свою люльку, щоб вона йому під час його студювання не заважала.

А ргоро, згадавши великого Боксгорніюса, я міг би процитувати всіх великих учених, що дали себе загнати в баранячий ріг і втекли звідтіля. Але я вкажу тільки на Joh. Georg Martius: De fuga literatorum etc. etc. etc. Коли ми проходимо історію, мадам, то бачимо, що всі великі мужі хоч раз у житті мусіли давати тягу: — Лот, Тарквіній, Мойсей, Юпітер, пані Сталь, Навуходоносор, Беньовський, Магомет, ціла пруська армія, Григорій VII, равві Іцхок Абарбанель, Руссо — я міг би тут навести ще дуже багато імен, напр., тих, що зазначені в біржі на чорній таблиці.

Як бачите, мадам, ґрунтовности та глибини мені не бракує. Тільки з систематикою мені ще не щастить як треба б. Як справжній німець я мусів би був почати цю книгу з пояснення її заголовку, як воно в священній римській державі за звичкою й традицією робиться. Правда, Фідій до свого «Зевеса» не дав жодної передмови, так само, як і на Венері Медіцейській — я оглядав ці твори з усіх боків — не знайшов я жодної цитати; — алеж стародавні геллени були греки, а наш брат є чесний німець, і не може своєї німецької вдачі зректися цілком, а тому я мушу хоч заднім числом висловитися ще про заголовок своєї книжки.

Мадам, отже я трактую тут:

I — Про ідеї.

A. Про ідеї взагалі.

а. Про розумні ідеї

б. Про нерозумні ідеї

в. Про звичайні ідеї.

B. Про ідеї, що обтягнуті в зелену шкіру.

Ці знову поділяються на — та це все можна буде потім якось придумати.

Розділ чотирнадцятий

Мадам, чи ви взагалі маєте будь-яке поняття про будь-яку ідею? Що таке ідея? — «В цьому плащі лежить декілька гарних ідей», — сказав мій кравець, оглянувши з серйозним признанням мого плаща, який випикує своє походження ще з моїх берлінських елегантних днів, і з якого зараз треба було змайструвати поштивий шляфрок. Моя прачка скаржитья, що «пастор набив у голову її доньці ідей, а через те вона стала нерозумна і вже не хоче нічого розумного й слухати». Візник Паттензен при всякій нагоді бурмоче: «Це ідея, це ідея!» Але вчора він добре таки розсердився, коли я запитав його, що він собі під тою ідеєю уявляє. І він сердито буркнув: «Ну... ну... ідея єсть ідея... це всі ті дурниці, що собі уявляєш». У такому самому розумінні вжив цього слова як заголовок до книжки надворний радник Геррен з Геттінгену.

Візник Паттензен — чолов'яга, що в ніч і в туман зуміє на широкому Люнебурзькому степу відшукати дорогу; гофрат Геррен — теж чолов'яга, що так само розумним інстинктом відшукує стародавні караванні дороги Сходу, і тут він уже декілька років мандрує так певно й виносливо, як це тільки й може робити верблюд минулих віків; на таких людей можна покластися! За прикладом їх можна іти сміливо; тому то я й дав цій своїй книжці заголовок «І д е ї». Отже заголовок на титульній сторінці його книжки так само мало значить, як і титул самого автора; вибрав він його не з ученої пихи, і менш усього можна його витлумачити як славолюбство. З великим жалем мушу вас запевнити, мадам — я не славолюб. Таке зауваження доконче потрібне, як це ви й сами завважите. Я не славолюб — і хай цілий лавровий ліс виросте мені на голові, хай у молоде моє серце

поллється ціле море кадильного диму — я все таки славолюбом не буду. Мої друзі та інші мої сучасники й земляки за це все добре подбали. Ви ж знаєте, мадам, що старі баби своїх вихованців, коли похвалити їх вроду, трохи приплювують, щоб та похвала любим діточкам часом не завадила... Ви знаєте, мадам, що коли тріумфатор у Римі, увінчаний славою й оздоблений багрянницею, на своїй золотій, запряженій білими кіньми колісниці, виїжджав з *Campo Martii*, наче бог вивищаючись над урочистою процесією лікторів, музикантів, танцюристів, жерців, рабів, слонів, трофеєносців, консулів, сенаторів, салдатів — то чернь співала тоді за ним усяких глузливих пісень — а ви знаєте, мадам, що в дорогій нашій Німеччині старих баб і черні є чимало.

Як я вже сказав, мадам, ідеї, що про них отут мова, такі ж далекі від платонівських, як Ацени від Геттінгену, і вам нема чого сподіватися від голої книжки більше, ніж від самого її автора. Справді, як міг він взагалі колинебудь дати привід до таких сподівань, мені в такій же мірі незрозуміло, як і моїм друзям. Графиня Юлія хоче цю справу з'ясувати і запевняє, що коли згаданий автор іноді щось дійсно дотепного й оригінального скаже, то це з його боку тільки маскіровка, бо по суті він такий же дурень, як і решта. Це наклеп, я зовсім не маскуюсь, я говорю так, як мені дзюб виріс, я пишу невинно і просто, що мені тільки на гадку влізе, і я зовсім невинен у тому, коли це виходить трохи розумно. Але в писанні я вже зроду маю більше щастя ніж в альтонській лютерії — я бажав би, щоб воно було навпаки — і тут з-під мого пера виходить часом гарна квінта сердечна чи гарна квартална думки, а це — від бога; — бо він, що найпобожнішим співцям Елоаг та «назидательним поетам» у всіх гарних думках та й у всій славі літературній відмовляє, щоб їх земні братні творіння не

надто вихваляли й цим самим не відтягнули від небес, де янголи вже уготували їм вигідні квартири: — він, звичайно, нас решту негідних, грішних, еретичних письменників, для яких небеса все-одно що цвяхами забиті, любить тим більше благословляти видатними думками й людською славою, і то з божої ласки й милосердя, щоб бідна душа, раз її вже все таки створено, не вилітала цілком упорожні й принаймні тут, на землі, відчувала хоч крихіточку того блаженства, в якому їй там відмовлено.

(Дивись: Гете й автори трактатиків).

Отож ви бачите, мадам, що вам треба мої твори читати; вони свідчать про ласку й милосердя боже; я пишу в сліпому довір'ї його всемогучості; з цього погляду я щирий християнський письменник, і, щоб сказати з Губіцом, починаючи зараз саме цей свій період, я ще не знаю, як я його закінчу, і що мені властиво треба сказати, і я покладаюся тут краще на господа-бога. Та й як же я міг би писати без цієї побожної віри, коли в моїй кімнаті стоїть зараз хлопець із Лянггофської друкарні й чекає на рукопис; ледве народжене слово, ще тепле й мокре, мандрує до друку, і те, що я зараз думаю й відчуваю, може вже завтра в-обіді зробитись макулятурою.

Вам легко говорити, мадам, коли ви нагадуєте мені гораційське «*poemata remanent in appum*»... Може це правило, як і інші цього ж роду, має чимало значіння в теорії, але на практиці воно негодяще. Коли Горацій давав авторові знамените правило: залишати свій твір на дев'ять років у шухляді, то він повинен був рівночасно дати йому й рецепта, як дев'ять років перебути без їди. Коли Горацій придумував це правило, то сам він сидів мабуть тоді за столом у Мецената, їв індиків з трюфелями, пудинги з фазанів у підливі з дичини, груднинку з жайворонків з телтовськими

бурячками, павині язички, гніздечка індійських пташок і бозна ще що, і все це безплатно! Але ми, ми нещасні пізнонароджені, ми живемо в інші часи, наші меценати мають цілком інші принципові погляди, вони гадають, що автори й кизилеві ягоди найкраще дозрівають, коли деякий час лежать у соломі, вони ж певні, що ці собаки були б негодящі для полювання за образами й думками, коли б їх до сальця підгодувати, — ах! а якщо вони вже якогось нещасного собаку й годують, то це буде найнепотрібніший, що найменше заслуговує на їх крихти, напр., таксик, що руки лиже, або малюсінський болончик, що вмів тулитися до пахучого лона господині дому, або терпеливий пудель, що вивчив хлібну науку й вмів апортувати, танцювати й барабанити.

В той час, як я це пишу, за мною стоїть мій малий цуцик і гарчить... Цить-бо, Амі, я не тебе мав на увазі, ти ж любиш мене, супроводиш свого господаря в скруті й пригоді, і подох би на його гробі так же вірно, як багато інших німецьких собак, що викинуті на чужину, лежать перед воротами Німеччини і голодують і скавучать... Пробачте, мадам, що я отсе ухилився від теми, щоб своєму бідному псові дати сатисфакцію честі; я повертаюся знову до Горацієвого правила й до неможливості застосувати його в дев'ятнадцятому сторіччі, де поети не можуть обійтися без стипендії з музиної запаски. — *Ma foi, madame!* Я не зміг би не то що 9 років, а й 24 години витримати, мій шлунок дуже мало розбирається в справах безсмертності; я собі передумав: хай буду лише наполовину безсмертний, та зате цілком ситий, і коли Вольтер ладен був віддати триста років своєї вічної посмертної слави за добре перетравлювання їжі, то я згоден удвоє більше дати за саму лише їжу. Ах, які ж прекрасні, які розкішні страви є на

цім світі! Філософ Панглос має рацію: це найкращий світ. Але в цьому найкращому світі треба мати гроші, гроші в кишені, а не рукописи в шухляді. Хазяїн трактирні «Король Англії», добродій Марр, є й сам письменник, він теж знає Горацієве правило, але я не гадаю, щоб він давав мені дев'ять років їсти, коли б я захотів того правила дотримувати.

А втім, чого б я мав його дотримувати? У мене є стільки гарного матеріялу, що мені ніколи займатися спробами пера. Доки моє серце повне любови, а голови моїх ближніх сусідів повні глупот, доти мені й матеріялу до творів не бракуватиме. А моє серце завжди любитиме, доки існують жінки; не встигне воно захопнути до одної, то зараз же зажеврє до другої; як у Франції ніколи не вмирає король, так і в мене в серці ніколи не вмирає королева, бо тут так само: «La reine est morte, vive la reine!» Та й глупота моїх ближніх теж не вмере ніколи; бож на світі існує тільки одним-одна розумність, і має вона свої певні межі; зате єсть тисячі безмежних глупот. Учений казуїст і духовник Шупп висловлюється навіть так: «На світі більше дурнів, ніж людей...»

(Від. Шуппія вельмиповчальні писання, стор. 1 121).

Коли взяти на увагу, що великий Шуппіус проживає у Гамбурзі, то треба визнати, що ця його статистична довідка зовсім не є перебільшення. Я перебуваю в тому ж місці, і можу сказати, що почуваю себе таки дуже добре, коли подумаю, що маю змогу в своїх творах використати всіх цих дурнів, яких тут бачу; вони для мене готовий гонорар, готівочка! Зараз я почуваю себе особливо у вовні. Господь благословив мене; цього року на дурнів гарний урожай, і вони особливо вдалися, а я, як гарний господар, споживаю лише деяких із них, вишукую собі найприбутко-

віших і зберігаю їх на майбутнє. Мене часто можна бачити на шпацері, бачити веселого й радісного. Мов багатий купець, що, задоволено потираючи руки, походжає собі по своєму склепові поміж паками, бальонами, бочками, так і я гуляю собі між моїми людьми. Всі ви мої! Всі ви мені однаково любі, і я люблю вас так само, як сами ви любите свої грошенята, а цим багато вже сказано! Я мусів щиро засміятися, почувши позавчора, як один із моїх людців з турботою висловив думку, що він, мовляв, не знає, з чого я згодом житиму, — а втім, він сам же такий капітальний дурень, що вже лише з одного його я міг би жити, як на готовий капітал. Деякі з моїх дурнів мають для мене значіння не тільки як готівка, бо ту готівку, що з них я видобуду собі писаннями, я вже асигнував на якусь певну мету. Так, приміром, за одного відомого мені, добре подушечками випханого, гладенького міліярдурня я придбаю собі одного відомого мені, добре подушечками випханого стільця, що його француженки називають *chaise persée*. За його гладеньку міліярдурку я куплю собі конячку. Тепер, коли побачу, як назустріч мені теліпається на шпацері той черевань — швидше верблюду пролізе до царства небесного, ніж цей чолов'яга крізь вушко голки! — коли побачу його, то в мене так гарно стає на душі; хоч я для нього цілком незнайома людина, то все таки я мимоволі вітаюся з ним, а він зі свого боку вітається зо мною так сердечно, так припрохуюче, що я тут же на місці хотів би зробити з його доброти відповідний вжиток, але не відважуюсь, бо саме тоді повз нас проходить багато пристойних людей. Його пані-дружина, жінка безперечно не зла, — правда, в неї тільки одне око, та зате воно тим зеленіше; ніс у неї мов башта, що дивиться в бік до Дамаску; груди у неї широкі, як море з двома бухтами, а на них майорять і лопочуть

різноманітні бинди та стрічки, мов прапорці на кораблях, що в цих бухтах закинули якорі; тільки поглянеш на неї і схопиш морську хворобу — потилиця в неї гарненька й сальцем налита як... порівняльний образ знаходиться в неї трохи даліше внизу — а на фіялково-синю гардину, що закриває цей порівняльний образ, напевне тисячі й тисячі шовковичних червячків ціле своє життя пропряли. Бачите, мадам, яку конячку я собі придбаю! Коли зустрічаю цю панійку на прогулянці, то просто таки серце в мені тане, мені здається, що можу зараз же вискочити на неї, я ляскаю батіжком, я потрібую пальцями, я плямкаю язиком, я роблю ногами різні рухи верхівця — гоп, гоп! брр, брр! — а люба панійка дивиться на мене так од душі приязно, так згідливо, вона рже очима, вона вітрить ніздриями, вона кокетує своїм крупом, вона робить курбети, починає бігти короткою собачою ристю... А я собі стою тоді, сплівши навхрест руки і дивлюся задоволено їй услід, і міркую собі: чи виїжджати мені її на мундштучку, чи на вуздечці, чи дати їй англійське чи польське сідло... etc... Люди, що бачать мене як я отак стою, не збагнуть, що мене в тій панійці так притягує. Язики, що не тримаються за зубами, хотіли вже цим її добродія-чоловіка позбавити супокою і робили натяки на те, буцім то я його законну половину змірюю очима джигуна... Але мій чесний м'якенький шкуратяний *chaise percée*, кажуть, відповів, що вважає мене за невинного, навіть трохи заляканого юнака, який дивиться на його з якоюсь несміливістю, наче той, хто почуває в собі потребу щільніше з кимось зблизитися, і все таки його стримує сором'язна придуркуватість. На те моя шляхетна шкапа завважила, що я вільна, безстрашна, кавалерійська істота, а моя попередлива чемність визначає, мовляв, одне лише бажання, щоб вони мене колинебудь запросили на обід.

Бачите, мадам, я можу всіх людей мати на потребу, і мій адрес-календар є для мене, властиво, хатньою інвентарною книгою. Тому то я не можу збанкрутувати, бо навіть своїх кредиторів я міг би обернути на джерела своїх прибутків. А крім того, як уже сказано, я живу справді дуже економно, до біса економно! Наприклад, пишучи оце, я сиджу в темній, понурій комірці на Непривітній вулиці — але я охоче терплю все це, адже я міг би, якби тільки захотів, сидіти собі в найкращому парку, не гірше за моїх друзів і любих ближніх; мені треба тільки своїх горілчаних клієнтів зреалізувати. Останні, мадам, складаються з пропащих голярів, підтоптаних зводників, колишніх трактирників, що зараз і сами вже не мають чого їсти, — все бродяги, що вміють відшукати моє помешкання і за справжнє «на чай» розповісти мені *chronique scandaleuse* свого кварталу... Мадам, вам дивно, чому я цих людей не викину раз на завжди за двері? Що з вашими думками, мадам?! Ці люди — мої квіти. Я колись їх опишу в прекрасній книжці, а за гонорар з тої книжки куплю собі садок; тож вони зі своїми червоними, жовтими, синіми й строкато-перістими обличчями вже й тепер здаються мені квіточками того садка. Хіба мене те обходить, що чужі носи запевняють, ніби ці квіти пахнуть сивухою, тютюном, сиром і пороком? Мій власний ніс, димар моєї голови, де фантазія мов сажотрус ходить то вгору то вниз, запевнює мене в протилежному; він на тих людях не чує ніякого іншого запаху, як лише пахощі троянд, жасмінів, фіялок, гвоздиків, фіолів. — О, як вигідно буду я колись сидіти собі вранці в своєму садкові, і слухати співу пташок, і гріти собі кості на любому сонечку, і вдихати свіжий подих зелені, і дивлячись на квіти, пригадувати собі старих бродяг.

Але під цю хвилину я все ще сиджу в своїй темній

комірчині на Непривітній вулиці й задовольняюся тим, що вішаю серед неї найбільшого обскуранта країни — «Mais, y verrez-vous plus clair alors?» — Очевидячки, мадам, — лише не зрозумійте мене кепсько, я вішаю не самого його, а лише хрусталеву лампу, яку я маю намір придбати собі за гонорар, що дістану з твору про його. А втім, я певний, що було б краще та й у цілій країні посвітлішало б, якби повісити тих обскурантів *in natura*. А коли тих людей не можна повісити, то треба їх затаврувати. Я знову висловлююся фігурально, я таврую *in effigie*. Розуміється, пан фон Вайс — він білий і незаплямований, як лілія — звелів себе обілити, бо каже, що буцімто я в Берліні розповідав, що він і справді таврований; отже той дурень пішов до начальства на огляд і звелів дати собі посвідчення на письмі, що на його спині не витиснено жадного гербу; це негативне гербове посвідчення розглядає він, як диплом, що має придбати йому доступ у вищі кола, і дуже здивувався, коли його звідти все таки видрулили, а тепер він на мене, нещасну людину, скрегоче зубами й хрипить прокляттями, і хоче добре набитими пістолями, де тільки зустрине, застрелити мене на смерть. — І як ви гадаєте, мадам? яких я вживаю заходів щодо нього? Мадам, за цього дурня, тобто, за гонорар, який я з нього собі випишу, я куплю собі добру бочку рюдесгаймського райнвайну. Я згадую це для того, щоб ви не гадали, що я радію зо зла, коли так весело зустрічаю пана фон Вайса на вулиці: справді, мадам, я бачу в ньому лише своє любе рюдесгаймське; як тільки де побачу його, то мені робиться на серці так розкішно й приємно, і я мимоволі замуликаю собі: «Над Райном, Райном стигнуть наші грона!» «Картина ця розкішних чарів повна!» «О біла дамо...» Моє рюдесгаймське дивиться тоді дуже кисло і можна подумати, що воно складається лише з отрути

Й жовчі — але запевняю вас, мадам, це натуральна ягідка: хоч на їй і не знайти випеченого тавра з маркою, що стверджувала б її непідробленість, то кожний знавець зуміє її гідно оцінити; я в цю бочечку з великою втіхою заб'ю чопа, а коли вона занадто загрозово мусуватиме й захоче небезпечним чином луснути, то я закріплю її урядовим порядком кількома залізними обручами.

Отож, бачите, мадам, за мене вам ні крихти не треба турбуватися. Я можу на все на цьому світі дивитися спокійно. Господь благословив мене земними благами, і хоч він мені не цілком вигідно постачає вино до мого льоху, то все таки дозволяє мені працювати в його виноградникові; мені треба тільки зривати виноградні грона, м'яти їх, класти під давило, збивати, а тоді маю вже чистий дар господній, і хоч мені печені дурні в рот не летять, а звичайно трапляються лише жилаві й несмаковиті, то все таки я вмію їх на шпичці так довго обертати, смажити, приперчувати, доки вони не зробляться в'ялі й споживні. Отож, будете мати втіху, мадам, коли я задам великий бенкет. Мадам, ви мусите похвалити мою кухню! Мусите визнати, що я своїх сатрапів так само помпезно можу вгощати, як колись великий Агасфер, що царював од Індії аж до негрів, над сто двадцять сімома провінціями. Я заріжу цілі гекатомби дурнів. Той великий філосивуха, що, як колись, Юпітер, в образі бика залицяється й добивається успіху від Європи, поставить мені на стіл бичачу печеню; сумний автор трагедій, що на дошках, які визначають сумну перську державу, зобразив нам сумного Олександра, що в його вихованні жоден Арістотель не брав участі, — цей поставить мені на стіл знамениту свинячу голову зі звичайною кислосолодкою усмішкою, з цитриновою шкуринкою в рильці, й оздоблену рукою кухарки, свідуючої в мистецтві, лавровим листом;

співа́ка коралевих губок, лебединих шийок, білосніжних грудочок, що підстрибують, дівочок, лядочок, цвирочків, поцілуночків та асесориків, а саме Г. Кляврен, — або як його на Фрідріхштрассе побожні бернардиночки-чернички кличуть: «батечку Кляврен! наш Кляврен!» — цей «справжній щирій» піднесе мені всі ті страви, що їх він у своєму щорічному кишеньковому бордельчику з фантазією ласої покоївки вміє так «пошественно» описувати, і подасть нам ще й цілком особливу екстра-мисочку з сельдер'ями, «до якої кожному серденько перед губоньками тріпочеться!» — одна розумна, засохла дама, з якої тільки одну голову й можна споживати, піднесе нам аналогічну страву, а саме спаржу, і не буде тут бракувати ні геттінгенських ковбасок, ні гамбурзької буженини, ні померанського гусячого поріб'я, ні волових язиків, ні прив'ялених телячих мізків, ні коров'ячих морд, ні тріски, ні різного сорту желе, ні берлінських пірників, ні віденських тортів, ні конфітури.

Мадам, я в думках уже собі перевантажив шлунок! Кат ~~побери~~ отаке халасування! Я не можу багато винести: у мене шлунок кепсько перетравлює. Свиняча голова діє на мене так само, як і на решту німецької публіки — я мушу після неї їсти салату Вілібальда Алексіса, вона очищає... О, проклята свиняча голова з іще проклятішою підливою, що смакує ні по-грецьки ні по-перськи, а наче чай з зеленим милом! — Покличте мені мого гладкого міліярдурня!

Розділ п'ятнадцятий

Мадам, я бачу, як легка хмарка досади лягла на ваше гарне чоло, і ви ніби питаєте, чи не кривда це, що я тих дурнів так готую, на списа настромлюю, рубаю, шпигаю, а чимало з них навіть на смерть замордовую, і не ззівши

їх, мушу покидати на поталу гостродзюбим жартунам... в той час, як вдови та сироти виють і ляментують...

Madame, c'est la guerre! Я зараз вам цю всю загадку розтлумачу. Я сам, правда, не з дуже розумних людей, але перекинувся до цієї партії, і вже з 5588-го року ми воюємо з дурнями. Дурні гадають, що ми їх скривдили; вони кажуть, що на світі є лише певна доза розуму, і ось цю дозу розуму нібито розумні (бог знає як!) узурпували; це, мовляв, така несправедливість, що до неба волає; частенько одна людина нагарбає собі того розуму стільки, що ціла країна навколо його та й його співгромадяни залишаються цілком обскурними. Ось де таємна причина війни, а ця війна веде до цілковитого знищення ворога. Розумні поводяться в ній, звичайно, якнайспокійніше, якнайрозміркованіше, якнайрозумніше, сидять собі за міцними шанцями із своїми давнеарістотельськими творами, мають чимало гармат, мають багато аmunіції, бо навіть стрільний порох винайшли собі, і від часу до часу кидають у стан ворогів влучними добірними бомбами. Але цих ворогів занадто багато, і галас їх великий, і щодня вони чинять страшні бузувірства, бо й справді, кожна глупота є для розумного бузувірство. Їх воєнні штуки належать до особливо хитрого роду. Деякі ватажки їх великої армії вистерігаються, правда, признаватися до таємної причини війни. Чули вони, як відомий фалшивник, а саме Фуше, який у своїй фалшивості так далеко забіг, що нарешті написав навіть фалшиві мемуари, сказав якимось: «Les paroles sont faites pour cacher nos pensées», і ось вони сиплють словами, щоб приховати в своїх головах цілковиту відсутність усяких думок, виголошують довжелезні промови, пишуть товстелезні книги і, коли послухати їх, то вихваляють єдино-спасенне джерело думок, тобто розум, а коли дивитись на їх, то займаються математикою,

логікою, статистикою, вдосконалюванням машин, громадською опінією, годівлею худоби і т. п. — і наче та мавпа, яка тим кумедніша, що більше намагається бути подібною до людини, так і дурні — виглядають тим сміховиннішими, що більше вдають із себе розумних. Інші ватажки тої великої армії щиріші й одверто признаються, що їм припала дуже мізерна пайка розуму, можливо, що з того розуму вони й зовсім нічого таки не здобули, а проте вони не насмілюються ні з сього ні з того запевнювати, що той розум дуже кислий та що вартість його невелика. Може в дійсності воно й так, але, на нещастя, їм бракує того розуму й та крихітка, якої треба, щоб це доказати. Через те вони хапаються до всяких допоміжних засобів, одкривають у собі нові сили, тлумачать, що ці сили так само чинні, як і розум, а в деяких випадках чинність їх ще більша, наприклад, у віри, настрою, надхненні тощо, і цими сурогатами розуму, цим бурячковим розумом вони розважають себе. Особливо ненавидять вони мене, бідолаху, що я з походження їхній, що я запроданець, перекинчик, який порвав усі найсвятіші зв'язки, ба навіть що я тепер шпигун, який нишком вивідує, щоб вони, дурні, між собою роблять, щоб потім віддати їх на глум своїх нових товаришів, і що я такий дурний, не збагну навіть, що це водночас і з мене самого сміються і ніколи в світі не мають мене за рівного собі...

І тут дурні мають цілковиту рацію.

Це правда, розумні не вважають мене за рівного собі, і до мене стосується часто їх таємне хіхікання. Я це дуже добре знаю, але вдаю, що нічого не помічаю. Тоді серце моє всередині стікає кров'ю, а коли я самий, то через це ллються мої сльози. Я знаю це дуже добре, моє становище було неприродне; все, що я роблю, це розумним здається

безглуздям, а дурням — бузувірством. Вони ненавидять мене, я відчуваю слушність прислів'я: «Камінь важкий і пісок — тягар, але гнів дурнів важчий за їх обох». І вони ненавидять мене справедливо. Це чиста правда, я порвав найсвятіші зв'язки. За божим і правовим законом я мусів би між дурнями жити й померти. Ах, мені було б між цими людьми так добре! Вони мене, якби я тільки хотів повернутися, ще й зараз прийняли б з розпростертими обіймами. Вони б мені з очей вичитували, яку приємність могли б зробити мені. Вони щодня запрошували б мене до стóлу, а вечорами брали б мене з собою в свої чаєві товариства та клуби, і я грав би з ними у віста, курив би з ними тютюн, політикував би, а коли б я при тому позіхнув, то почув би в себе за спиною їх слова: яка прекрасна душа! душа повна віри! — Мадам, дозвольте мені посвятити одну слізку зворушенню — ах, і я пив би з ними пунш, доки б не прийшло справжнє надхнення, потім вони одвезли б мене коляскою знову додому, боязко турбуючись, щоби я не застудився, і один з них хутенько подав би мені пантофлі, другий — шовковий халат, третій — білий нічний ковпачок, а далі вони зробили б з мене екстраординарного професора, або голову товариства для навернення єврейства на християнську віру, або обер-калькулятора, або директора римських розкопин; я ж був би саме таким мужем, що його можна використати для всіх фахів, понеже я можу дуже добре відрізнити латинські деклінації від коньюгацій, і не так легко, як інші люди, вважав би чобіт пруського поштаря за етруську вазу. Моя душа, моя віра, моє надхнення могли б, крім того, в години молитви натворити чимало добра, а саме для мене, бож мій визначний постійний хист послужив би мені під час днів високих народжень та високих одружень, і було б не так уже кепсько, коли б я у великому національному епосі прославив усіх тих

героїв, про яких ми дуже добре знаємо, що з їх зогнених трупів повилізали черви, які видають себе за їх нащадків.

Заради таких привілеїв деякі люди, що не були вродженими дурнями і колись мали дар розуму, перейшли до дурнів, живуть собі в них справжнім блазенським життям, а глупота, що спочатку все ще коштувала їх деякої перемоги, стала вже зараз їх другою натурою, ба навіть їх треба вже вважати за вірних, а не за безвірників. Один із них, у голові якого ще не запанувала цілковита соняшна затьма, дуже мене любить, і нещодавно, як я в його сам гостював, замкнув двері й сказав мені поважним тоном: «О, дурню, що вдаєш розумного, а все таки не маєш і стільки розуму, скільки має його рекрут у материному лоні! Хіба ти не знаєш, що вельможі нашої країни вивищують тільки тих, хто сам себе принижує і славить їх кров як кращу від своєї? А ти тепер ще й псуєш стосунки з вірними краю! Хіба ж це вже так дуже важко звертати блаженні очі до неба, ковати вірою зігнуті руки в рукава піджака, звішувати голову додолу як боже ягнятко, й бубоніти вивчені напам'ять біблійні вислови? Повір мені, жадний ясновельможний не буде тобі платити за твою безбожність, мужі любови будуть тебе ненавидіти, чорнити й цькувати, і ти не зробиш кар'єри ні на небі, ні на землі!»

Ах! усе це правда! Та що ж, коли в мене ота нещасна слабкість, любити мудрість! Я люблю її, хоч і не маю щастя, щоб вона кохала мене взаємно. Я віддаю їй усе, а вона не дає мені нічого. Я не можу від неї відступитися. І як колись юдейський цар Соломон оспівував у «Пісні Пісень» християнську церкву (і то в образі смуглявої, палко закоханої дівчини, щоб євреї нічого не покмітили), отак і я в численних своїх піснях оспівував якраз протилежне, тобто мудрість, і то в образі русявої, холодної дівки, яка мене приваблює

й відпихає, то всміхнеться до мене, то насупиться, а нарешті покаже мені навіть спину. Ця таємниця мого нещасного кохання, якої я нікому не одкриваю, дає вам, мадам, мірило для оцінки моєї глупоти; з цього ви бачите, що глупота моя незвичайного роду і велично підноситься вгору над звичайною дурною метушнею людей. Прочитайте мого «Раткліфа», мого «Альманзора», моє «Ліричне Інтермеццо», — розумі розум! ніщо, тільки розум! — і ви злякаєтесь од висоти моєї глупоти. Я можу сказати словами Агура, сина Якеєвого: «Я зі всіх найдурніший і розум людський далеко від мене». Високо в повітрі підноситься ліс, високо над лісом кружляє орел, високо над льотом орла лунуть хмари, високо над хмарами зорі мигочуть — мадам, чи це для вас не занадто високо? eh bien — високо над зорями янголи лунуть, ще вище від янголів зводиться — ні, мадам, вище моя глупота не може сятнути. Вона й так уже надто високо летить! В-обіди у мене такий настрій, наче б я міг проковтнути всіх слонів Гіндустану, а Штрасбурзьким монастирем собі в зубах колупати; вечорами я такий романтичний, що міг би випити молочний шлях на небі, без обави, що мій шлунок не зможе перетравити дрібні постійні зорі. А вночі тільки й починається справжня вистава; тоді в моїй голові відбувається конгрес усіх народів минулого й сучасного, появляються асирійці, єгиптяни, мідяни, римляни, перси, євреї, філістимляни, філістри, франкфуртці, вавилонці, картагінці, берлінці, спартанці, турки, мамині дурки... мадам, це було б занадто довго, коли б я хотів вам описати всі ці народи; прочитайте собі тільки Геродота, Лівія, Гавдейську й Шпенерську газету, Курціюса, Корнелія Непота, «Gesellschaftler'a». А я тим часом поснідаю; сьогодні вранці писання не хоче йти мені так весело, я бачу, що господь-бог покидає мене. Мадам, я боюся, що ви покмітливі це ще раніш за

мене — так, я бачу, що сьогодні справжньої божої допомоги тут ще й не було. — Мадам, я почну новий розділ і розповім вам, як я по смерті Ле-Грана прибув до Годесбергу.

Розділ шістнадцятий

Прибувши до Годесбергу, я знову сів біля ніг моєї вродливої подруги — а біля мене розлігся її бурий таксик — і ми вдвох дивилися вгору, в її очі.

Господи святий! в очах цих лежали всі пишноти землі, та й ціле небо крім цього. Од блаженства я міг би й померти, дивлячись у ті очі, а коли б я в таку хвилину помер, то душа моя полетіла би просто в ті очі. О, тих очей я не в силі описати! Я хотів би взяти з божевільні одного поета, що збожеволів од кохання, щоб він із безодні свого божевілля витягнув образ, з яким я ті очі міг би порівняти. Між нами сказати, я й сам уже був настільки божевільний, що для того не треба мені було ще й помічника. — «God d — n!» — сказав колись один англієць — «як вона отак супокійно когось зверху до низу огляне, то в нього тануть мідяні гудзики на фраку, та й серце до того ж!» — «F — e!» — сказав француз — «очі в неї надзвичайного калібру, і коли вона вистрелить з них отаким тридцятифунтовим поглядом, то тільки крах! — і ти закохався». А був там один рудоголовий адвокат із Майнцу, який сказав: — «Її очі виглядають наче дві філіжаночки кави» — він хотів навести щось дуже солодке, бо він завжди вкидав не по-людському багато цукру в свою каву — кепські порівняння!

Я і той бурий таксик — ми лежали нишком біля ніг красуні та дивилися й слухали. Вона сиділа поруч зі старим, мов криса сивим салдатом, лицарською поставою зі шрамами на поморщеному лобі. Вони обоє балакали про сім гір, що

їх осяює чудова вечірня заграва, та про синій Райн, що плив собі недалеко звідти, великий і тихий. Що нас обходило те семигір'я й вечірня заграва та синій Райн і біловітрильні човни, що по ньому плавали, — і музика, що лунала з одного човна, і бараняча голова — отой студент, що так зворушливо й любо у ньому співав! — я і бурий таксик — ми дивилися в очі подруги, дивилися в обличчя, що блідорожево виглядало з-поміж чорних кучерів та кіс, мов місяць зза темної хмари... Мало воно шляхетні грецькі риси, сміливо заокруглені губи, навколо яких вигравали смуток, блаженство й дитячий настрій, а як вона говорила, то слова її були нав'яні якоюсь глибиною; вона вимовляла їх майже з зідханням, а проте вони вилітали нетерпляче хутко, — і коли вона говорила (а мова її злітала з її чарівних вуст мов теплий, веселий квітчастий пластовень) — о, тоді лягала вечірня заграва на мою душу, її пронизували, мов передзвін дзвіночків, сподади дитячих років, а передовсім, мов дзвіночок, лунав у мені голос маленької Вероніки — і я схопив прекрасну руку подруги, і притулив її собі до очей, доки в душі моїй не одгомів передзвін — а потім я миттю підвівся й почав сміятися, а лоб старого генерала наморщився ще суворіше, і я знову сів і схопив ту прекрасну руку, і цілував її, і розповідав про маленьку Вероніку.

Розділ сімнадцятий

Мадам, ви хочете, щоб я розповів вам, як виглядала маленька Вероніка? Але я не хочу. Вас, мадам, не можна примусити читати дальше, ніж ви сами захочете, а я знов маю право писати тільки те, що я хочу. Але я вам опишу, як виглядала та прекрасна рука, що я її в попередньому розділі цілував.

Насамперед мушу признатись: — я негідний був ту ручку цілувати. Це була чудова рука, така тендітна, прозора, блискуча, солодка, запашна, ніжна, люба — справді, я мушу послати когось до аптеки, щоб купив мені на дванадцять шагів епітетів.

На середньому пальці перстенець із перлиною — я не бачив такої перлини, що відогравала б нужденнішу ролю — на перстінному пальці була каблучка з блакитним антиком — я цілими годинами вивчав за ним археологію — на вказівному пальці носила вона діямант — це був талісман; доки я його бачив, я був щасливий, бо де він був, там був і пальчик разом зі своїми колегами — всіма п'ятьма пальчиками вона частенько ляскала мене по губах. Відколи я пройшов отаку маніпуляцію, то твердо й міцно повірив у магнетизм. Але вона ляскала легко, і коли я діставав ті ляпаси, то завжди їх заслугував якимось безбожницьким висловом, і коли вона, бувало, лясне, то зараз же й пожаліє, бере тістечко, ламає його на дві половинці, і дає одну мені, а бурому таксикові другу, а потім усміхнеться й каже: «Ув обох вас немає жодної релігії, і ви не матимете блаженства, а тому вас треба вже тут на землі годувати тістечками, бо в небі вас до столу не запросять.» Більш-менш вона таки мала рацію, я тоді був дуже антирелігійний і читав Томаса Пена, «Systeme de la nature», «Вестфальського Вказівника» і Шляєрмахера, і відпускав собі бороду й розум, і хотів іти в раціоналісти. Але як чарівна рука погладить мене по чолі, то розум мій тут зупинявся і мене наповнювали солодкі мрії, і мені здавалося, що знову чую побожні пісні до святої Марії, і я думав про маленьку Вероніку.

Мадам, ви собі й уявити не можете, якою гарною виглядала маленька Вероніка, як лежала в малій домовинці: горючі свічки, що стояли довкола, кидали світло на бліде усміхнене

личко і на червоно-шовкові віночки троянд та шелестливі золоті леліточки, якими була оздоблена її голівка та біла посмертна сорочечка — побожна Урсула повела мене ввечорі до тихої світлички, і я, побачивши між свічками та квітами виставлений на столі трупик, спочатку подумав, що це прекрасна фігурка святої з воску; але хутко впізнав я любе обличчя, засміявся й спитав, чому маленька Вероніка так тихо лежить, а Урсула сказала: — «Це робить смерть».

А як вона сказала: «Це робить смерть»... — Але сьогодні я не хочу розказувати цю пригоду, вона затягнулася б надто на довго, я мусів би спершу говорити про кривеньку Ельстер, що шкутильгала по замковій площі і мала вже понад триста років, і я зробився б занадто меланхолійним. Мене враз розібрала охота розповісти іншу історію, а вона веселіша, і так само пасує до цього місця, бо це саме та історія, що її в цій книжці мав я викласти.

Розділ вісімнадцятий

У лицаря в грудях не було нічого, як тільки ніч і біль. Удари кинджалом зради влучали в нього добре, і як він переходив площу св. Марка, йому здавалося, що серце в його рветься і стікає кров'ю. Ноги його спотикалися від утоми — шляхетного звіра цілий день цькували, а було це в гарячий літній день — чоло його потом обливалося, а коли він сів у гондолю, то важко зідхнув. Він сидів без думок у чорній комірці гондолі, без думок його гойдали легкі хвилі, і несли його добре відомою дорогою у Brentu, а коли перед добре відомим палацом він вийшов з гондолі, то почув, що сеньйора Лавра в саду.

Стояла вона, схилившись на статую Лаокоона, біля червоного рожевого куща на краю тераси, недалеко від плакучих

верб, що тужливо звисали у воду річки. Отут вона стояла з усмішкою — ніжна статуя кохання, обвіяна рожевим запахом. А він прокинувся наче з чорного сну, і враз неначе весь перетворився на ніжність і тугу. «Сеньйора Лавра» — мовив він — «я нещасний, мене мучать ненависть і горе, і брехня» — а далі запнувся і пробелькотів: «але я кохаю вас». І тут бризнула радісна сльоза в його око, і з вогкими очима й палкими губами гукнув він: «будь моєю, дівчино, і кохай мене!»

Цю годину окутав таємний, темний серпанок, жоден зі смертних не знає, що сеньйора Лавра йому відповіла, а коли запитати про це її доброго янгола в небі, то він ховає своє обличчя, зідхає й мовчить.

Довго ще стояв самітний лицар під статуєю Лаокоона — обличчя ж у нього під той час було таке скривлене й біле — несвідомо пообривав він рукою всі троянди з куща, він порозчавлював навіть молоді пуп'янки — з того часу кущ уже більше й не цвів — у далені плакав божевільний соловейко, плакучі верби шепотіли так боязко, глухо дзюрчали холодні хвилі Бренти, вийшла ніч зі своїм місяцем і своїми зірками — прекрасна зірка, зі всіх найкраща зірка упала з неба додолу.

Розділ дев'ятнадцятий

Vous pleurez, madame?

О, нехай же ті очі, що зараз лють такі прекрасні сльози, ще довго освічують світ своїм ясним промінням, а тепла, кохана рука хай колись їх заплющить у годину смерти. М'яка подушка, мадам, у годину смерти теж хороша річ, і нехай тоді у вас не забракне її, а як ваша чудова змучена голівонька впаде на неї і чорні кучері розсиплються по зблідлому

обличчі, — о, тоді хай бог віддячить вам за сльози, що ради мене ви їх пролили — бож це я сам той лицар, що над ним ви ридали, я сам той заблуканий лицар кохання, лицар зірки, що впала додолу.

О, я знаю ті сльози! Навіщо далі ховатися? Ви, мадам, ви сами є та чудова жінка, що в Годесбергу так ніжно плакала, коли я розповідав їй сумну казку власного життя — ваші чудесні сльози зрошували прекрасні щічки, як перли що зрошують рожі — таксик мовчав, вечірні дзвони Кенігсвінтеру вже одлунали, Райн задзюрчав тихіше, ніч своїм чорним плащем обгорнула землю, а я сидів у ваших ніг, мадам, і дивився вгору на зоряне небо... Спершу ваші очі здавались мені достоту наче дві зірки... Але як можна сплутати такі чарівні очі з зірками? Ті холодні світельця з небес не можуть плакати над горем того, хто такий нещасний, що вже й плакати далі не в силі.

А я мав ще й особливі підстави впізнати ті очі — в тих очах жила душа малої Вероніки.

Я вирахував, мадам: ви народилися саме того дня, як мала Вероніка померла. Йоганна з Андернаху наворожила мені, що в Годесбергу я знайду свою малу Вероніку — і я впізнав вас одразу. — Це з вашого боку, мадам, було дуже негарно, що ви померли саме тоді, коли прекрасні забави мали щойно добре розігратись. Відколи побожна Урсула сказала мені: «Це робить смерть», я ходив самітно й поважно по великій картинній галерії, картини вже не хотіли подобатись мені як раніше, мені здавалось, що вони раптом поблякли, тільки одним-одна картина ще заховала свій блиск і колір — ви знаєте, мадам, яку річ я маю на увазі:

Це султан і султанша із Делі.

Чи пригадуєте собі, мадам, як часто цілими годинами простоювали ми перед ними, а побожна Урсула так чудно всмі-

халася собі під носом, коли людям впадало в вічі, що обличчя з тієї картини мали стільки схожости з нашими. Мадам, я знаходжу, що ваші риси на тій картині віддано дуже влучно, і незрозуміло лише, як той мистець міг зобразити вас так вірно аж до одягу, в якому ви тоді ходили. Кажуть, що він був божевільний і образ ваш йому приснився в мріях. А може душа його жила тоді в тій великій святій мавпі, що служила вам тоді за джокея? В такому разі він напевне мусів собі пригадати срібносивий серпанок, що його він обілляв колись червоним вином і зіпсував — я радий був, що ви його скинули, він був вам не дуже до лиця, як і взагалі європейський одяг жінкам більш підходящий ніж індуський. Правда, вродливі жінки прекрасні у всякому одязі. Пригадуєте собі, мадам, як галянтний брамін — він виглядав як Ганеса, бог зі слоновим хоботом що їде на миші — сказав вам одного разу комплімент, що божественна Манека, коли вона спустилася з золотого замку Індри до коронованого покаяника Вісмамітри, безперечно не була така гарна, як ви, мадам!

Ви цього собі вже не пригадуєте? Адже з того часу, як це було сказано, минуло ледве яких 3 000 років, а гарні жінки звичайно не люблять так хутко забувати ніжні компліменти.

А втім, чоловікам індуський одяг далеко більше до лиця за європейський. О, мої рожеві, завітчані лотосами делійські панталони! Коли б я мав вас на собі в той момент, як стояв перед сеньорою Лаврою і благав у неї кохання — то — то попередній розділ згучав би зовсім інакше. Та ба! я носив тоді солом'яно-жовті панталони, що ткав їх тверезий китаєць із Нанкіну — мою загибель увіткав він у них — і я став нещасним.

Часто сидить молодий чоловік у маленькій німецькій кав'ярні і спокійно п'є собі каву, а в той час у далекому,

далекому Китаї росте й цвіте його загибель, її там прядуть і тчуть, і, не зважаючи на високий китайський мур, вона знайде собі дорогу до молодого чоловіка, що вважає її за пару нанкових панталонів, безтурботно надягає їх і робиться нещасним... І — мадам, у малих грудях людини може ховатися дуже багато нещастя, і то так добре ховатися, що бідна людина його й сама цілими днями не відчуває, почуває себе в гарному гуморі, і весело танцює, і насвистує, і підспівує — ля-ля-раль-ля-ля, ля-ля-раль-ля-ля, ля-ля-раль-ля—ля—ля.

Розділ двадцятий

„Вона була гідна кохання, і він по-кохав її, але він був негідний кохання, і вона не кохала його“.

(Стародавня п'еса).

І через оцю безглузду історію ви хотіли застрелитись?

Мадам, коли хтось хоче застрелитись, то на це він завше має подостатком причин, можете бути певні, але чи сам він ці причини знає, — в цьому питання. Аж до останньої хвилинки життя ми граємо комедію з самим собою. Ми ховаємо під машкару навіть своє нещастя і, вмираючи од рани в грудях, жаліємось на біль зубів.

Мадам, ви певне знаєте якийсь лік на біль зубів?

А в мене був у серці біль зубів. Це люте лихо, і тут найкраще може допомгти олов'яна пльомба та зубний порошок, що його винайшов Бартольд Шварц.

Мов червяк, точило мене горе в серці, точило — стаоний китаєць у цьому зовсім не винен, це лихо приніс я з собою на світ. Воно лежало зо мною вже в колисці, і коли моя мати колисала мене, то разом зо мною заколисувала і його,

а коли присипляла мене колисанкою, то воно засинало враз зо мною, і прокидалося завше як тільки я очі розплющу. А як я ріс, то росло й мов горе, і нарешті виросло цілком і розірвало мені...

Давайте, будемо балакати про інші речі, про дівочий віночок, про балі-маскаради, про радощі й весілля—ля-ля-ра-лля-ля, ля-ля-раль-ля-ля, ля-ля-раль—ля—ля—ля...

Т Р Е Т Я Ч А С Т И Н А

І Т А Л І Я

(1828—1829)

(Вибір)

І Хафиз і Гуттен Ульріх
виступали в добрій зброї
проти синіх ряс і бурих, —
та й мої — такі ж герої.

Гете („Східньо-західній диван. Книга
Гніву“).

ЛУККСЬКІ ВОДИ.

«Як мужу жінка я...»

*(Чотирнадцята газеля графа Августа
ф. Плятен-Галлермюнде).*

«Як нам танок, пан граф, покаже,
хай тільки скаже,
я гратиму».

(Моцарт: „Фіаро“, перша дія).

ПОЕТОВІ КАРЛОВІ ІММЕРМАНУ
в ознаку якнайщирішої пошани при-
свячує ці сторінки.

Автор.

Розділ перший

Як тільки я ввійшов до Матільди в кімнату, вона вже була застібнулась на останній гудзик своєї зеленої амазонки і щойно збиралася натягнути на голову капелюшка з білими перами, як раптом побачила мене. Миттю відкинула вона його геть від себе і з розсипаним золотом волосся кинулась мені назустріч:

— Докторе, на небо й землю! — скрикнула вона, і за старою своєю звичкою вхопила мене за обидва вуха й поцілувала з дуже кумедною щирістю. — Як ся маєте, найбоже-

вільніший між смертними? Яка ж я щаслива, що знову побачила Вас! Бож я на цілому широкому світі не знайду ніде божевільнішої за Вас людини. Дурнів та блазнів безглуз-дих є скільки завгодно, і часто-густо роблять їм честь, ува-жаючи їх за безумних, але справжнє безумство трапляється так само зрідка як і справжня мудрість; а може те боже-вілля й єсть не що інше як мудрість, яка з досади, що знає все чисто, геть усю мерзотність цього світу, прийшла через те до мудрого рішення — збожеволіти. Східні народи — мудрі люди, вони шанують своїх божевільних як пророків, а в нас кожного пророка мають за божевільного.

— Але ж, міледі, чому Ви нічого мені не написали?

— Запевне, докторе, я написала Вам довгенького листа і на адресі зазначила: «Вручити в Нью-Бедламі». А що Вас, проти всіх моїх сподіванок, там не знайшли, то листа відіслали до Сан-Люк'у, а що Вас і там не було, то він помандрував до інших подібних закладів; таким чином мій лист обійшов усі божевільні Англії, Шотляндії й Ірляндії, аж поки мені його не повернули з поміткою, що вказаного на адресі джентлмена ще не спроваджено до лікарні для божевільних. Одначе, як це Ви влаштовуєтесь так, що ще й досі гуляєте на волі?

— Я дуже хитро це влаштовував, міледі. Всюди, де б я тільки не проїжджав, я нишком обминав будинки божевіль-них і сподіваюся, що в Італії мені так само пощастить їх обминати.

— О, друже, тут Ви цілком безпечні, бо, поперше, тут поблизу немає жодної божевільні, а подруге... тут наші взяли гору.

— Наші? Міледі! Ви зачисляєте себе до наших? Тож дозвольте тоді скласти на Вашому чолі свій братерський поцілунок.

— Ах! я маю на увазі наших, тобто гостей, що приїхали сюди на води; я серед них ще одна з найпоміркованіших. Тепер Ви легко можете собі уявити, що уявляє з себе найбожевільніша, а саме Юлія Максфілд, яка завжди каже, що зелені очі визначають весну душі; є тут ще дві красуні...

— Звісно, англійки-красуні, міледі?..

— Докторе, що значить ваш глузливий тон? Мабуть жовтомасляні, макаронні обличчя в Італії прийшлися вам так до смаку, що ви втратили здібність розуміти англійські?

— Плюмпудинги з родзинковими очима, груди-ростбіфи, прикрашені фестонами білого хрону, горді паштети...

— Був такий час, докторе, коли ви щоразу захоплювались, як тільки зустрічали гарненьку англійку...

— Та це було тоді! Я й тепер не від того, щоб віддати належне представницям вашої батьківщини; вони прекрасні як сонця, хоч це сонця й з криги; вони білі мов мармур і такі ж холодні як він — біля їхніх холодних серць замерзають нещасні...

— Ого! Та я знаю одного — той не замерз там, а навпаки, бадьорий і здоровий стрибнув через океан, а це був один великий, німецький, зухвалий...

— Принаймні, він біля британських морозних серць так застудився, що ще й досі хворіє на нежит.

Міледі, як здається, вколола ця відповідь, вона схопила стека — він лежав між сторінками якогось роману і правив за закладку — і так хльоснула ним по вухах свого білого хорта, що той аж загарчав під носом, далі хутенько підняла свій капелюшок з долівки, швидко поклала його собі на кучеряву голівку, з задоволенням зиркнула на себе разів зо два в дзеркало і згорда промовила:

* В чернетці рукопису далі стоїть: «...а саме стару леді Вулен, яка уроїла собі, що жива ще, хоч вона давно вже мертва. ходяча примарна історія — але тим живіші обидві її небоги, бо вони вродливі...»

— Я гарна ще! — Але враз, наче пронизана почуттям загадкового болю, вона спинилася, замислившись, поволі стягнула з руки білу рукавичку, простягнула мені руку і, блискавкою вгадавши мої думки, сказала:

— Правда, ця рука вже не така гарна, як була колись, у Рамсеті? Матільда за той час багато перестраждала...

Любий читачу, на дзвоні трудно розібрати, де саме він розколовся; це відчуваєш тільки з його тону. Коли б ти чув, яким голосом промовила вона оті слова, ти відразу відчув би, що серце міледі це дзвін із найкращого металю, але непомітна розколина дивно приглушує найвеселіші тони і ніби обгортає їх серпанком таємного смутку. Проте, я люблю такі дзвони. У моїй власній душі вони завжди знаходять відгук... Я поцілував руку міледі майже з більшою сердешністю ніж раніше, хоч вона й була вже не така гарна як колись, і жилки, що виступали занадто вже блакитним кольором, здавалося, теж промовляли до мене: «Матільда за той час багато перестраждала».

Її очі дивилися на мене неначе тужлива самотня зірка на осінньому небі, і м'яко й сердечно сказала вона:

— Здається, Ви мене вже не так любите, докторе, бо щойно зі співчуттям упала мені на руку Ваша сльоза—майже як милостиня.

— Що примушує Вас так нужденно тлумачити німу мову моїх сліз? Б'ємось об заклад, що той білий собака, який лащитья оце до Вас, розуміє мене краще ніж Ви, і він, позираючи то на мене то на Вас, дивується мабуть з того що люди, горді пани творіння, внутрішньо такі безпорадні. Ах, міледі, тільки споріднений біль викликає з очей наші сльози, і кожен з нас плаче, власне кажучи, по собі.

— Годі, годі, докторе! Добре хоч те вже, що ми з Вами є сучасники і знайшли одне одного в цім закутку всесвіту

з нашими дурними слъозами. Це було б дійсно велике горе, якби Ви жили, можливо, за два або три сторіччя до того, як це трапалося зо мною й моїм приятелем Мігуелем Сервантесом Сааведрою, чи то, коли б Ви були народилися на одне сторіччя пізніше, як це сталося з моїм другим інтимним приятелем, що його імени я не знаю, бож він і сам знатиме його аж тоді, коли народиться, 1900-го року. Алеж, розкажіть мені, як Ви жили, відколи ми не бачилися?

— Я робив своє звичайне діло, міледі; я далі котив угору велику каменяку, і як тільки я її докочував до половини гори, то вона раптом знову скочувалась назад, і я мусів добирати способу, як підштовхнути її вгору — і я штовхав тиму її вгору, а вона буде котитися вниз доти, доки я сам не опинюся під важкою каменякою, а майстер-каменяр витеше на ній великими літерами: Тут спочиває в бозі...

— Йй-бо, докторе, я ще не одпускаю Вас із миром — тільки покиньте Вашу меланхолію! Смійтеся, ато я...

— Ні, не лоскочить! я волю краще сміятися з доброї волі!

— Гарзд! Ви ще подобаєтесь мені, так само як і колись у Рамсеті, де ми вперше познайомилися.

— А нарешті ще ближче ніж близько. Так, я хочу бути веселий! Це дуже добре, що ми знову зустрілися й велика німецька блоха знову матиме задоволення важити своїм життям біля Вас... *

Очі міледі сміялися, як соняшне сяйво після маленького дощу, і її гарний настрій засяв знову, коли в кімнату зай-

* В чернетці оригіналу тут були ще такі рядки: «Сподіваюся, що Ви знову признаєте мене за свою лйб-блоху —

Es war mal eine Königin.

Die hatt' einen grossen Floh,

Den liebt'sie gar nicht wenig in —

Ich weiss nicht, worin und wo.

(Жила раз королева одна,

Що мала велику блоху,

І ту блоху кохала вона —

Не знаю, де і в чому).

(Вільно за Гетівським).

шов Джон і з тупим льокайським патосом доніс про прихід його ясновельможности маркіза Хрістофора ді Гумпеліно.

— Просіть заходити! А Ви, докторе, матимете нагоду познайомитися з п'єром нашого царства безглуздох. Нехай не вражає Вас його зверхній вигляд, а надто ніс. Цьому чоловікові притаманні чудові прикмети: він має, наприклад, багато грошей, здоровий розум, прагне сприймати всяке безглуздя нашого часу; та ще закоханий він у мою зеленооку приятельку Юлію Максфілд, називає її своєю Джульєтою, а себе—Ромео, і деклямує їй зідхає. А лорд Максфілд — швагер, що на нього звірив Джульєту її чоловік — невси-пущий аргус...

Я вже збирався зауважити, що Аргус вартував корову, коли двері широко розчинилися і на превелике мое здивування в кімнату ввалився мій давній приятель — банкір Хрістіян Гумпель з своєю заможною усмішкою і богувгодним черевом. Після того, як його масні, масивні губи досхочу пообтерлися об руку міледі й викотили звичайні запитання про здоров'я, впізнав він і мене — і давні друзі кинулись в обійми.

Розділ другий

Матільдине попередження, щоб я не злякався носа цього чолов'яги, було слухне, бо він і справді трохи не виколов мені ним ока. Я нічого поганого не хочу сказати про цей ніс; навпаки, треба сказати, він мав найшляхетнішу форму, і саме він давав моєму приятелеві право додати до свого прізвища титул принаймні маркіза. Власне, тільки цей ніс і свідчив, що він із походження дійсно таки справжній шляхтич, що він походить від найдавнішнього роду цього світа, з яким сам господь-бог поріднився, не побоявшись мезальянсу. Відтоді цей рід, правду сказати, трохи був підупав і з часів панування Карла Великого мусів здебільшого підживлювати

своє існування торгуючи старими штанами і квитками гамбурзької лютерії, але ні на цаль не відступившись від шляхетських гордощів предків та й ніколи не відмовившись від надії повернути собі колись своє колишнє майно; або одержати принаймні достатнє емігрантське відшкодування, якщо здійсниться обіцянка реставрації, яка водить його за носа уже протягом двох тисячоліть. Чи не тому так повитягалися носи в цього роду, що його так довго водили за носа? Чи, може, ці довгі носи в свого роду уніформа, що по ній бог і цар Єгова впізнає своїх давніх ляйбгвардійців навіть тоді, коли вони дезертирували? Маркіз Гумпеліно саме й був один із таких дезертирів, але він ще й досі не скидав своєї уніформи, свого мундиру, що був дуже блискучий, покритий хрестиками й зірками з рубінів, з червоним орденом орла в мініятурі та з іншими оздобами.

— Бачите,—сказала міледі,—це у мене найулюбленіший ніс, і я певна, що кращої квітки немає на цілому світі.

— Цієї квітки,—з усмішкою під носом промовив Гумпеліно,—я не можу Вам покласти на Ваші прекрасні груди, не приєднавши до неї і свого розквітлого обличчя, а цей додаток у таку спеку, як сьогодні, був би, можливо, трохи зайвий. А втім, я приніс Вам не менш розкішну квітку, що в цих місцях трапляється так рідко...

І з цими словами маркіз розгорнув сувертик з бібульного паперу, що приніс його з собою, і з повільною обережністю витяг із нього чудовий тюльпан.

Ледве міледі цю квітку побачила, як раптом скрикнула на весь голос:

— Вбити! вбити! Ви хочете мене вбити? Геть, геть із жахливою квіткою! — При тому вона зробила таку гримасу, наче б її й справді хотіли вбити; вона затуляла очі руками, бігала несамовито по кімнаті, проклинала Гумпеліно-

вого носа і його тюльпан, дзвонила, тупотіла ногами по підлозі і з таким запалом хльоскала стеком собаку, що той почав голосно гавкати, а коли увійшов Джон, вона гукнула, як Кін у «Королі Річарді»

Коня! Коня!

Дам царство за коня

і вилетіла як вихор з кімнати.

— Кумедна жінка! — промовив Гумпеліно, остовпівши, і все ще тримав у руках червоний тюльпан, так що скидався на тих ідолів з лотосами в руках, що їх можна бачити на давньо-індуських пам'ятниках. Але я далеко краще знав цю даму і її ідіосинкразію; мене надміру розважало це видовисько, я одчинив вікно й гукнув їй:

— Міледі! що ж мені думати про Вас? Невже ж це — розум, моральність — а може надто й кохання?

Тут разом зі сміхом долинула дика відповідь:

Тепер, на коневі, признатися вільно:

Кохаю тебе божевільно!

Розділ третій

— Кумедна жінка, — сказав знову Гумпеліно, коли ми пішли відвідати двох його приятельок — сеньйору Летіцію й сеньйору Франческу, з якими він хотів мене познайомити. Помешкання цих паній стояло доволі високо на узгір'ї, і я ще з більшою вдячністю оцінив ласкавість мого гладкого приятеля: він уважав, що дертися вгору таки трохи важкувато, а тому зупинявся мало не на кожному горбку, щоб перевести духа, й зідхав: «О, Ісусе!»

Помешкання на Лукських водах містяться або внизу, в селі, що лежить між високими горами, або стоять на одній з цих вершин недалеко від головного джерела, звідки

мальовнича група хатин дивиться вниз на принадну долину. Деякі з них стоять окремо, розташовані на узгір'ях, і тут доводиться з труднощами продиратися крізь виноградники, міртові кущі, лаври, олеандри, геранії та інші шляхетні квіти й рослини — дикий рай!

Зроду не бачив я кращої долини, надто коли дивишся вниз на село з горішньої купелі, де стоять поважно-зелені кипариси. Звідси віддалік відко моста, що перекинувся через річечку Ліму, яка перетинає село на дві половині й спадає з обох боків рівним водоспадом, і так шумить, наче хоче розповісти щонайприємніших історій, але не може вимовити й слова, бо їй заважає луна, що гомонить безперестанку геть довкруги.

Найбільша привабливість цієї долини, розуміється, в тому, що вона не надто велика й не надто маленька, що душа споглядача розширюється не раптом, не примусово, а навпаки, наповнюється поступово чарівним видовиськом, що маківки гір, як усюди в Апенінах, не спотворені чудернацькими готичними шпилями, як оті карикатури на гори, що ми їх, так само як і карикатури на людей, зустрічаємо в німецьких країнах,—а навпаки, своїми шляхетними заокругленнями, весело-зеленими формами виявляють майже художню цивілізацію і мелодійно бриляють у гармонії з блідо-блакитним небом.

— О, Ісусе! — кречав Гумпеліно, коли, добре зогріті важкою дорогою вгору й ранковим сонцем, дісталися ми нарешті до згаданого, обсаженого кипарисами горба, і глянувши вниз на село, побачили як наша приятелька, англійка, погналась верхи на коні через міст, мов якийсь казковий романтичний образ, і так само швидко зникла, як уві сні. — О, Ісусе! яка кумедна жінка, — повторив маркіз Гумпеліно кілька разів. — За свого буденного життя мені ніколи не

доводилося зустрічатися з такою жінкою. Ми тільки в комедіях таких і бачимо, і я гадаю, що, приміром, наша Гольц-бехер цю ролю гарно б виконала. У неї є щось від русалки. Як Ви гадаєте?

— Гадаю, що Ви маєте рацію, Гумпеліно. Коли я їхав разом з нею із Лондону до Роттердаму, то капітан корабля сказав, що вона схожа на посипану перцем троянду. У подяку за таке пікантне порівняння вона висипала йому цілий слоїк перцю на голову, заставши його одного разу в каюті, коли він задрімав, і до нього тоді не можна було й наблизитись щоб не чхати.*

— Кумедна жінка, — знову сказав Гумпеліно, — тендітна мов білий шовк і така ж міцна, і сидить верхи незгірше за мене. Коли б вона тільки не з'їздила свого здоров'я до решти! Чи не бачили Ви того довготелесого, худого англійця, що летів слідом за нею на своїй худющій шкапині, мов сухоти в гальопі? Цей народ їздить верхи занадто палко, всі свої гроші витрачає на коні. Білий коник леді Максфілд коштує

* У чернетці оригіналу за цим реченням є ще такий уступ:

— Скільки їй, на вашу думку?

— Приблизно двадцять і десять.

— Як це розуміти? Може ви хочете сказати: тридцять?

— Борони боже! Нема такої жінки на світі, що мала б тридцять років. З двадцяти вона зараз же перескакує на сорок. Та й такої жінки я ще не бачив, яка мала б п'ятдесят; з сорока вона зразу ж переходить на шістдесят.

— Міледі зараз у розлуці з мілордом?

— Не знаю, але оскільки мені відомо, той холодний позіхайло, той англійський незграба зовсім був не до пари легенькій мов етер ірландці, що зі своїм повним сонця серцем і повною квітчастих дотепів головою обдивилася цілий світ мов свою цяцьку. Тут виникло чимало горя, і дивно, скільки така ніжна постать може перетерпіти, істота, яка вже самим своїм виглядом нас так глибоко зворушує, що ми називаємо жорстокою ту природу, яка отаку ніжну істоту віддає на поталу імлісто-холодній Англії, та її незграбним кулакам, замість того, щоб та істота походжала собі квітчастими полями Індії.

— Так, так! — вигукнув Гумпеліно, — кумедна жінка. Тендітна, мов білий шовк... і т. д.

200 золотих живих люїдорів — ах! а люїдори стоять зараз високо в ціні, і ціна їх щодня підвищується...

— Авжеж, люїдори підскочать нарешті так високо, що такий бідний вчений як я, не зможе до них і рукою дістати.*

— Ви й уявити собі не можете, пане докторе, скільки мені доводиться витратити грошей, а я ж тримаю тільки одного льокая, а коли приїжджаю до Риму, то наймаю ще священника для моєї хатньої каплички. Ось, бачите, йде мій Гіяцінт.

Невеличка постать, що в цю хвилину появилася на закруті пригорка, мала більше підстав називатися вогненною лілеєю. На вітрі маяв широкий кафтан яскраво-червоного кольору, геть поцяцькований золотими позументами, що мерехтіли на сонці, і в рямках цього червоного одягу потіла мала голівка,

* Замість дальшого уступу в чернетці рукопису стояло:

— Шкода, пане докторе, що ви не маєте кращого титулу, щоб одрекомендувати вас показніше. Я б хотів, щоб ви були шляхетського роду.

— О, шляхетний маркізе! Лишень цим не турбуйтеся, будь ласка. В кожному разі ви можете одрекомендувати мене, як шляхтича. Деякий недобір предків я надолужую тим більшою кількістю боргів, і чого моему шляхетству не вистачає з одного боку, те з другого боку я цілком компенсую. Я маю намір виготувати собі небавом родословне дерево з самих моїх кредиторів. Коли б я лише знав, як усіх цих непотребів зовуть і де вони тепер обертаються. В пам'яті залишилися в мене тільки найнастирливіші їх обличчя, їх зовнішній потворний вигляд, а сами їх імення я вже геть позабував. А все таки хотілося б іноді знати, де твої ближні на цій землі перебувають. А що я їх імена мушу мати документально, то не знаю іншої ради, як вмістити особливий опис зверхнього вигляду моїх вірителів у «Гамбурзькому Кореспонденті», а також рівночасно випустити писемні накази про їх затримання, і в цих наказах дуже докладно описати їх поставу, обличчя та інші вади, ба навіть одяг, в якому вони ходили до мого від'їзду.

Але тепер, любий читачу, не можна навіть жартома намалювати й чорта на стіні, а не то що своїх вірителів; бо в цю хвилину наблизилась до нас постать середнього зросту в широкому яскраво-червоному кафтані, густо поцяцькованому золотими позументами, що мерехтіли в соняшному блиску мов ходяче полум'я. В рямках цього червоного одягу потіла... і т. д.

що кивала мені дуже вже знайома. І справді, коли я ближче придивився до блідуватого, стурбованого личка й оченят, що так діловито кліпали, то впізнав людину, що з нею я сподівався здибитися скорше на горі Сінаї, ніж на Апенінах, а це був не хто інший, як добродій Гірш, чужоземець, що дістав на деякий час права гамбурзького громадянина, людина, що не тільки завсіди була дуже чесним льотерійним колектором, але розумілася й на мозолях та на коштовному камінні. Отже він не тільки вмів відрізняти одні від одних, але й мав хист майстерно вирізувати мозолі і вмів дуже точно оцінювати коштовні камінці.

— Я сподіваюся,—сказав він, наблизившись до мене, — що ви ще не забули за мене, хоч я вже й не називаюся Гірш. Мене звуть тепер Гіяцінт. Я є камердинер пана Гумпеля.

— Гіяцінте! — скрикнув той, вражений і схвильований необережною говірливістю свого льокая.

— Заспокойтеся, гер Гумпель, або сеньйоре Гумпеліно, чи то пак сеньйоре маркізе, або ваша ясновельможносте! Нам нічого ховатися перед цим добродієм, він знає мене, не раз купував у мене квитки, і я можу навіть заприсягтися, що за останню купівлю він винен мені ще 7 марок і 9 шилінгів. — Я справді дуже радий, пане докторе, що побачив вас знову. Ви маєте тут так само якісь приємні справи? Бо що ж би ви тут робили в таку спеку, та ще тоді, коли доводиться раз-у-раз дертися нагору та спускатися вниз. Щовечора я такий стомлений наче б разів із двадцять пробіг від Альтонської брами до Кам'яної, не заробивши при тому й шеляга.

— О, Ісусе! — вигукнув маркіз, — мовчи, мовчи ж бо! а то я найму собі іншого льокая.

— Чому ж мовчати? — відповів Гірш-Гіяцінт: — коли мені дуже приємно, що хоч єдиний раз маю змогу знову

поговорити як слід по-німецьки з персоною, яку я вже бачив раз у Гамбурзі, а коли я згадаю за Гамбург...

Коли він згадав за маленьку батьківщину, що всиновила його, оченята йому заблищали вогкістю і, зідхнувши, сказав він далі:

— Що́ то—людина! Прогулюєшся ото в приємному настрої перед Альтонською брамою на Гамбурзькій горі і роздивляєшся собі на всякі речі, гідні уваги: левів, птахів, папуг, мавп, знаменитих людей, їдеш собі на каруселях, або електризуєшся, і міркуєш: а скільки ж то приємнощів зазнав би я в тій місцевості, що на 200 миль віддалена від Гамбургу, в країні, де ростуть цитрини й помаранчі, в Італії!.. Що́ то за людина!.. Коли вона гуляє перед Альтонською брамою, то її кортить до Італії, а коли вона вже в Італії, то її тягне назад до Альтонської брами! Ах! якби то я знову стояв там і дивився на башту Санкт-Міхаеля та на годинник з великими золотими цифрами на цифербляті, з тими великими золотими цифрами, що на них я так часто дивився в побідню годину, коли вони так привітно виблискували на сонці — я так часто цілував би їх! Ах, я тепер в Італії, де ростуть цитрини й помаранчі; а коли я бачу як оті цитрини й помаранчі ростуть, то мрію про Штайнвег у Гамбурзі, де вони лежать накидані вигідно великими купами в скриньках, де можна їх їсти смачно й цілком супокійно, не потребуючи дертися щоразу на такі небезпечні гори й витримувати таку духоту й спеку. Присягаюся, сеньйоре маркізе, що якби це не заради пошани й освіти, то я ніколи б не подався сюди слідком за вами. Але мушу перед вами визнати, що служити у вас — це велика честь та й освіту дістаєш...

— Гіяцінте, — промовив Гумпеліно, дещо власкавлений цими лестощами, — ступай но тепер до..

— Я вже знаю...

— Нічого ти не знаєш, кажу тобі, Гіяцінте...

— А я кажу вам, пане Гумпелю, що знаю. Ваша ясно-вельможність посилають мене тепер до леді Максфілд... Мені нічого не треба казати. Я знаю ваші думки, навіть ті, що їх ви ще й не задумали, а може за все своє життя ніколи й не задумаєте. Такого слуги як я, вам не так то легко знайти, — а я служу вам тільки заради пошани й освіти, бо й справді, служити у вас — маєш честь і дістаєш освіту... — На цім слові він білесенькою хусточкою висякав собі носа.

— Гіяцінте, — сказав маркіз: — ти підеш зараз до леді Юлії Максфілд, до моєї Джульєти, і віднесеш їй цей тюльпан... будь обережний з ним, бо він коштує п'ять паолі... і скажеш їй...

— Я вже знаю...

— Нічого ти не знаєш... і скажеш їй, що тюльпан між квітами...

— Я вже знаю, ви хочете через цю квітку їй щось переказати. У моім льотерійнім бюрі я сам вигадував для моїх квитків різні девізи.

— Кажу тобі, Гіяцінте, мені зовсім непотрібні твої девізи. Однеси цю квітку до леді Максфілд і скажи їй:

Тюльпан між квітками те саме,
Що поміж сирами страхіно,
Та більше за квіти й за сир той,
Шанує тебе Гумпеліно!

— Хай мені бог стільки добра пошле, як добре це сказано! — скрикнув Гіяцінт. — Ви вже не підморгуйте мені, сеньйоре маркізе, — що знаєте ви, те знаю й я, а що знаю я, те знаєте й ви. До побачення, докторе! Про ваш дріб'язковий борг у мене я вам не нагадую. — Сказавши це, він

знову почав спускатися з горбка і все мимрив собі під носом: — Гумпеліно — страхіно, — страхіно — Гумпеліно...

— Це вірна людина, — сказав маркіз, — а то я давно вже звільнив би його через брак етикету. На ваш погляд це нічого не значить. Ви розумієте мене. Як вам подобається його ліврея? На ній трохи чи не на сорок талярів більше позументів, ніж на лівреї Ротшільдового льокая.* Мені приємно лоскоче душу, коли бачу, як він у мене вдосконалюється. Часом я сам даю йому лекції з освіти, я не раз говорю йому: Що таке гроші? Гроші круглі і котяться в безвість, а освіта застається.** Так, пане докторе, якщо я, хай бог боронить, позбудуся своїх грошей, то все таки я залишусь великим знавцем мистецтва, знавцем малярства, музики й поезії. Зав'яжіть мені очі й поведіть мене по флорентійській картинній галерії, то перед якою картиною ви б мене не поставили, я назову вам ім'я художника, що нама-

* В чернетці оригіналу далі йшов такий уступ.

«Ех, якби то мені Ротшільдові гроші! Навіщо вони йому? Він же не має жодної освіти, він стільки розуміється на музиці, як недоношене теля, а на малярстві як кішка, а на поезії як Аполлон, — так називається мій собака. Коли такі люди позбудуться часом своїх грошей, вони вже тоді й не існують. Я маю внутрішнє задоволення, коли бачу, як людина біля мене вдосконалюється. Від часу до часу я й сам даю йому лекції з освіти. Я часто кажу йому: Гроші круглі і котяться в безвість, але освіта застається.

** Далі в чернетці стоїть:

«Як на зразок указую я йому на його друга Неббіша Адольфа Гольдшмідта; парняга заробив гарну суму грошей, але захотів мати ще більше, так багато як Ротшільд, і знову все втратив, і знову він тепер проста людина, зовсім мертва людина, що хотіла би вдавати перед людьми, що ще трохи живе; а ввечорі він стає перед дзеркалом і розповідає сам собі, скільки мав він колись мільйонів — бо ніхто інший не хоче вже цієї старої історії слухати».

— Так, маркізе, коли отакій Ікар занадто близько підлетить до сонця Ротшільда, то спалює свої державно-паперові крила й паде стрімголов униз, у море нікчемности.

— Разом з грошима, докторе, у таких людей пропадає і честь і характер. Якщо б я, хай бог береже, позбувся своїх грошей, то все таки я залишусь... і т. д.»

лював її, або принаймні ту школу, що до неї мистець належав. Музика? Заткніть мені вуха, а я все одно чутиму кожному фалшиву ноту. Поезія? Я знаю всіх акторок Німеччини, а поетів знаю напам'ять. А що вже до природи! Я їхав 200 — 300 миль і вдень і вночі, щоб тільки побачити в Шотляндії одним-одну гору. Проте, Італія — країна над усі. Як вам подобається тутешня околиця? Оце ж то твір природи! Киньте очима на дерева, на гори, на небо, на воду он там унизу — хіба не правда? ну, просто мов намальовано! Чи бачили ви десь у театрі щось краще за це? Тут ти стаєш, так мовити, поетом! На думку спадають вірші, і ти сам не знаєш, звідкіля вони:

Мовчки, в шатах вечора понурих
Сплять поля; вмирає спів гаїв;
Тільки тут тріскоче в трухлих мурах
Цвіркуна меланхолійний спів.

Ці високодумні вірші маркіз продеклямував з надмірним зворушенням, вдивляючись мов прозорливець в осяяну долину, що сміялась ранковим сонцем...

Розділ четвертий

Гуляючи одного весняного чудового дня під берлінськими липами, я побачив, що переді мною йшли дві жінки; вони довго мовчали, аж нарешті одна з них промовила з ніжним зідханням: — Ах, ці дзелені дерева! — На це друга, молода дівчина, спитала з наївним подивом: — Мамо, що вас обходять оці дзелені дерева?

Я не можу не зазначити, що хоч обидві вони й були не в шовках, а проте до голоти не належали, бо взагалі голоти в Берліні немає, хібащо тільки в вищих колах... Щождо

того наївного запитання, то я ніколи не міг його викинути з голови. Всюди, де тільки натраплю на таке фалшиве милування з природи й на таку ж саму зелену брехню, це запитання весело зарегоче в моєму спогаді. І під час деклямації маркіза залунало воно в мені, а він, збагнувши глум на моїх губах, сердито скрикнув:

— Не заважайте мені!.. у вас немає жодного відчуття для чистої природности... Ви — роздерта людина, роздерта душа, — одним словом, ви — Байрон!

Любий читачу, може й ти належиш до тих побожних пташок, що підспівують пісенці про Байронову розірваність, що її вони й мені насвистують та цвірінькають уже з десять років на всякий лад, і знайшли собі відгук, як ми вже чули, навіть у маркізовому черепі. Ах, шановний читачу, коли вже маєш охоту ремствувати на ту розірваність, то ремствуй краще на світ, на те, що він сам розірваний на дві половинки. А тому, що поетове серце є центр світу, то певне за наших часів воно мусить бути нужденно роздерте. Хто пишається тим, що серце в нього зосталось ціле, той тим самим лише признається, що в нього надто прозаїчне серце, заховане десь у найглибшому закутку. А крізь моє серце пройшла велика світова розколина, і саме через те я знаю, що великі боги мене перед багатьома іншими ви-вищили своєю високою ласкою і визнали за гідного — нести поетичне мучеництво.

Колись, за давніх часів і за середніх віків, цей світ був суцільний; хоч у йому й точилися зовнішні війни, а проте була світова єдність і цільні поети. Будемо ж цих поетів шанувати і втішатися їх творами; а всяке наслідування їхній суцільності є брехня, брехня, що її вбачає кожне здорове око, і тому вона не може схватись од глуму. Нещодавно я з великими труднощами роздобув у Берліні вірші

одного з тих поетів суцільности, що вже занадто ремствував на мою байронівську роздертість і від його набреханих зеленощів, від його ніжних виливань на славу природі, що вдарили мені, мов пахощі свіжого сіна, до носа, моє бідолашне серце, вже й без того досить пошматоване, трохи не луснуло зо сміху і я мимоволі вигукнув: «Любий мій інтендантський раднику, Вільгельме Ноймане, що вас обходять зелені дерева?»

— Ви є роздERTA людина, так мовити — Байрон, — повторив маркіз, так само просвітлено дивлячись на долину внизу, і в напливі побожного подиву, ляскав раз-по-раз язиком до піднебіння: — Господи, господи, все мов намальоване!

Нещасний Байроне! В отакій супокійній насолоді тобі було відмовлено! Чи твоє серце було вже таке зіпсоване, що природу ти міг тільки споглядати, ба навіть зображувати, але не міг у ній знаходити блаженства? Чи може справді Бічі Шеллі мав рацію казати, що ти підгледів природу в її цнотливій наготі і за це тебе, подібно до Актеона, роздерли її собаки?

Та годі про це! ми наближаємось до кращого предмету, а саме — до домівки сеньйори Летіції й Франчески, до маленької хатинки, що так само, здавалося, була ще в негліже й спереду мала двоє великих кругленьких вікон, а перед ними високо здіймавсь виноград, що звисив свої довгасті лози, і здавалося, наче розкішні зелені кучері спадали на очі домівки. З порогу вже летять нам назустріч строкаті звуки, тремтячі трелі, акорди гітари і регіт.

Розділ п'ятий

Сеньйора Летіція, п'ятидесятилітня юна троянда, лежала в ліжку, підспівувала, і балакала з двома своїми поклон-

никами; один з них сидів біля неї на маленькому ослінчику, а другий, розлігшись на великій фотелі, грав на гітару. З суміжної кімнати теж доносились часом уривки ніжної пісні або ще ніжнішого чарівного сміху. З тою самою дешевою іронією, що часом на його находила, маркіз представив мене сеньйорі й обом чоловікам, завваживши при цьому, що я той самий Йоган Гайнріх Гайне, доктор права, що славиться тепер у німецькій юридичній літературі. На моє горе, один з чоловіків був больонський професор, а до того ще й юрист, хоч його опукле повне черево вказувало ніби на те, що він повинен би був працювати в галузі сферичної тригонометрії... Трохи зніяковівши, я зазначив, що пишу не під власним ім'ям, але під прибраним прізвищем Ярке, а це сказав я зі скромности, бо мені випадково пригадалося ім'я одної з найбезпорадніших кузьок нашої юридичної літератури. Больонець, правда, заявив, що йому на жаль не доводилося ніколи чути цього уславленого ймення — як не чув про нього й ти, шановний читачу, — але він висловив певність, що воно незабаром осяє своїм світлом цілу землю. Після цього він відкинувся на спинку фотелі, взяв кілька акордів на гітарі і проспівав із опери «Аксур»:

«О, Брамо могутній!
До тебе мій лемент,
Невпинний як легіт,
Мій лемент, мій лемент...»

Мило-дражливою солов'їною луною обізвалася в сусідній кімнаті ця сама мелодія. А тим часом сеньйора Летіція мугикала найтоншим дискантом:

«Для тебе горять мої щічки чудові,
Для тебе клекоче, стукоче мій пульс

В солодкім і ніжнім пориві любови
Закохане серце хвилює чомусь!»

До цього вона додала щонаймаснішим, найпрозаїчнішим голосом:

— Бартольо, подай мені плювальницю!

Тоді Бартольо підвівся з ослінчика на свої худющі, мов дерев'яні, ноги й шанобливо подав їй не зовсім чисту плювальницю з блакитної порцеляни.

— Цей другий кавалір, як шепнув мені по-німецьки Гумпеліно, був дуже відомий письменник і пісні його, дарма що він їх написав двадцять років тому, бринять ще й досі геть по всій Італії, і тим чарівним любовним вогнем, що палає в них, запалюють старе й молоде, а сам він тепер — бідолашна стара людина, з блідими очима на зів'ялому обличчі, з тоненьким білим волоссям на тремтучій голові і з холодною вбогістю в нужденному серці. Отакий бідолашний, старенький поет в своїй облізлій задерев'янілості скидається на ту виноградну лозу, що стоїть узимку на холодній горі, суха, безлиста і снігом припорошена, тремтить від вітру, в той час як солодкий сік, що з неї колись витікав, розпалює в якнайдалших країнах стільки п'яних серць і викликає хвалу на честь тії лозини. Хто знає, може тоді, як друкарський варстат, оте давило думок, висмоктає й мене, і мій старий, висушений дух можна буде знайти лише в видавничому підвалі «Гофмана й Кампе», то тоді — все може бути! — і я сидітиму такий худющий і гідний жалю, як оцей бідолаха Бартольо на ослінчику біля ліжка старої якоїсь сухоцвітки-безсмертниці — і на її веління подаватиму їй плювальницю...

Сеньйора Летіція просила в мене пробачення за те, що вона лежить у ліжку та ще й на череві: в неї від того, що

вона їла багато інжиру, нижче поясниці вискочила чирка. Ця чирка заваджає їй лежати на спині, як це порядній жінці подобає. Вона й справді лежала мов сфінкс: свою голову з високо завитою зачіскою підпирала руками а між ними хвилювалися її груди, наче червоне море.

— Ви німець? — спитала вона мене.

— Я занадто чесна людина, сеньйоро, щоб цього зрікатися, — відповіла моя чемність.

— Ах, німці доволі таки чесні, — сказала вона з зідханням, — але яка користь із таких чесних людей, коли вони нас грабують! Вони ж занастили Італію. Найкращі мої друзі сидять ув'язнені в Мілянських тюрмах; одне тільки рабство...

— О, ні ні! — обізвався маркіз — не обвинувачуйте німців, ми підкорені покорителі, переможені переможці, як лишень опинилися в Італії, а бачити вас, сеньйоро, бачити вас і падати вам до ніг — це, далебі, те саме...

І розгорнувши на долівці свою жовтогарячу шовкову хустку і ставши на ній на одне коліно, він додав: — Тут я клякаю і від імени всієї Німеччини б'ю вам чолом.

— Хрiстофоре де Гумпеліно! — зі спраглим зідханням промовила сеньйора, глибоко зворушена: — підведіться й обійміть мене!

Але, щоб гарний зальотник не попсував їй кучерів і не стер червоної фарби з обличчя своєї коханої, вона поцілувала його не в жагучі уста, а в жагучого лоба. Таким чином його обличчя спустилося нижче, а кермо цього обличчя — ніс, упірнув у Червоному морі.

— Сеньйоре Бартольо! — вигукнув я: — дозвольте й мені покористуватися з плювальниці!

Сеньйор Бартольо сумно всміхнувся, проте не промовив ні слова, хоч після Меццофанті його вважали в Больоньї

за найкращого викладача чужих мов. Ми розмовляємо неохоче — якщо говорити — наш фах. Він usługовує сеньйорі, мов німий лицар і, тільки часом, з її веління, доводилося йому деклямувати вірша, що його двадцять років тому він кинув їй був на кін, коли вона вперше виступала на сцені в Болоньї, виконуючи роллю Аріядни. Тоді мабуть і в нього був гарний зуб, він був палкий, може був подібний до самого Діоніса, а його Летіція-Аріядна мабуть вакхічно кидалася йому в палкі обійми...

«Евое, Вакх!» В той час він складав чимало любовних віршів, і вони, як ми вже згадували, ще й досі трималися на поверхні в італійській літературі, тим часом, як сам поет і його кохана давненько вже стали макулятурою.

Минає вже двадцять п'ять років, а його відданість непо-рушна, і я гадаю, що аж до свого блаженного кінця він сидітиме на ослінчику і з її наказу деклямуватиме вірші або подаватиме плювальницю. Професор юриспруденції трохи чи не такий саме час волочиться в любовних кайданах сеньйори. Він і досі упадає коло неї, однаково як і на початку теперішнього століття, він ще й досі без жалю пропускає свої академічні лекції, коли вона вимагає, щоб він проводив її то туди, то сюди, і ще й досі він обтяжений всіма сервітутами справжнього райіто.

Відданість цих обох обожувачів давно зруйнованої краси є може звичка, може побожна шаноба до колишніх почуттів, а може одне лише почуття, що вже зовсім незалежне від теперішнього стану об'єкту їх колишнього божка, і дивиться на нього тільки очима спогадів. Ми часто бачимо в католицьких містах дідуганів, що клякають на вулиці перед образом мадонни, до того вже облізлими та облупленими, що на йому залишилися хіба незначні сліди й невиразні риси обличчя — до того навіть, що бачиш тільки ямки, де стояла

картина, і лампадку, яка ще й досі там висить. Але дідусі, що побожно стоять на колінах з рожанцями в тремтючих руках, звикли з замолоду це робити і ця звичка раз-у-раз тягне їх тої самої години до того самого місця; вони не помічають, яке воно вже облуплене, оте любе обличчя. Та слід ще сказати — старість робить людей такими короткозорими й сліпими! — їм байдуже, чи ми бачимо, чи не бачимо об'єкт їх обожнювання.

Ті, що вірують не бачивши, в кожному разі щасливіші за людей з гострим зором, бо ці останні враз помічають зморшку, як тільки вона появиться на обличчі їх мадонни. Немає нічого гіршого від таких «помічань». Колись я гадав, що жіноча невірність є найстрашніша річ, і щоб висловитися якнайгостріше, я обізвав їх гадюками. Ох! тепер я вже знаю; найстрашніше в тому, що вони й не гадюки, бо гадюки щороку можуть скидати з себе стару шкуру і відмолодитися в новій.

Чи ревнував хтось із двох античних селядонів, дивлячись, як маркіз, чи то точніше його ніс, плавав таким способом у блаженстві — цього я не міг помітити. Бартольо спокійненько сидів собі на своїм ослінчику, перекинувши одну ніжку за другу, і грався кімнатним цуцням сеньйори, одним з тих гарних створінь, що походять з міста Больонї і тому відомі в нас під назвою — больонок. Професор зовсім не давав себе переривати в співі, що його часом пародійно заглушували лоскотно-солодкі звуки з сусідньої кімнати; часом він і сам переривав свій спів, щоб звернутися до мене з юридичним запитанням. Коли наші погляди не збігалися, він похапцем брав кілька акордів і витринькував аргументальні місця. А я весь час підпірав свою думку авторитетом свого вчителя, великого Гуго, славнозвісного в Больонї під ім'ям Угоне, а також Уголіно.

— Великий муж! — скрикнув професор, а при тому почав бриньчати й співати:

«Його голос — ніжний звук.
Що бринить в грудях твоїх;
Ти зазнав од нього мук,
Та в цих муках рай утіх».

Та й Тібо, що його італійці називають Тібальдо, в Больонї дуже шанують; але там не так обізнані з творами цих мужів, як із головними їх поглядами та з протилежними до них. Ганса та Савіньї, як я переконався, знають тут так само лише з імени. Останнього з них професор уважав навіть за вчену жінку.

— Он як! — сказав він, коли я витягнув його з цієї легко пробачливої помилки, — то це справді не жінка? Виходить, мене неправильно поінформували. Мені казали навіть, що сеньйор Ганс запросив якомсь на балю цю пані танцювати, а вона йому відмовила, через те, мовляв, і виникла між ними літературна ворожнеча.

— Вас таки справді невірно поінформовано. Сеньйор Ганс зовсім не танцює, вже з одної гуманної причини — щоб часом через це не стався землетрус. Оце запрошення до танцю є кепсько витлумачена алегорія. Історичну і філософську школу зображено тут як танцюристів і в такому розумінні говорять мабуть про кадриль у складі Угоне, Тібальдо, Ганса й Савіньї. Можливо, що саме в такому розумінні й кажуть, ніби сеньйор Угоне, хоч він і «diable boiteux» юриспруденції, все ж викидає такі ж вишукані колінця, як пані Лем'єр, і що сеньйор Ганс останніми часами спробував робити такі високі плижки, що його визнали за Гоге філософської школи.

— Отже, сеньйор Ганс, — поправився професор, — тан-

цює, значить, тільки алегорично, так мовити, метафорично — ? — але несподівано замість розмовляти далі, він знову вдарив у струни гітари і в супроводі скаженого бренькоту заспівав мов скажений:

«Справді, це шановне ім'я
Є для всіх сердець утіха.
Як на морі хвилі виють,
Чорні хмари небо криють,
Чути скрізь «Тарар» гукають,
Мов перед ім'ям героя
Небо й світ поклін кладуть».

Щодо добродія Гешена, то професор не чув навіть, що він існує. Це має свої природні причини, бо слава Гешена ще не сягнула до Болоньї, а покищо тільки до Паджіо, яке лежить на чотири німецькі милі ближче від Болоньї і в якому місті наш славнозвісний вчений ще деякий час для власної втіхи задержиться. — Навіть про Геттінген знають у Болоньї не стільки, як би цього можна було сподіватися, хоч би в подяку за те, що він любить називати себе німецькою Болоньєю. Чи така назва влучна, — не берусь досліджувати; в кожному разі ці обидва університети відрізняються один від одного просто тим, що в Болоньї водяться найменші собачки й найбільші вчені, а в Геттінгені навпаки, — найменші вчені й найбільші собаки.

Розділ шостий

Коли маркіз Хрістофор Гумпеліно витяг свого носа з Червоного моря, як колись цар Фараон, то обличчя в його сяяло од спітнілої самонасолоди. Глибоко зворушений, приобіцяв він сеньйорі, що як тільки вона зможе сидіти, він відвезе

її у власному екіпажі до Болоньї. Отже умовилися, що професор поїде раніше, а Бартольо в маркізовому екіпажі, де він чудово може влаштуватися на козлах і тримати на колінах собаченя, і що за два тижні вони вирушать до Фльоренції, куди тим часом приїде сеньйора Франческа, яка збирається разом з міледі до Пізи. Поки маркіз лічив на пальцях видатки і мугикав про себе: «*dì tanti palriti*», сеньйора виводила щонайголосніші трелі, а професор з запалом бив у струни гітари і співав заразом такі палкі слова, що аж піт капав йому з чола, а сльози лилися з очей, і всі ці потоки зливалися до купи на його широкому обличчі в широку річку. Серед цих співів та бреньків двері з сусідньої кімнати зненацька відчинилися і з них випорхнула істота...

Вас, музи старого й нового світу, навіть вас, музи, ще не одкриті, що вас шануватимуть аж дальші покоління, і що вашу появу я давно вже передчуваю у лісі й на морі, вас закликаю я подарувати мені фарб, щоб змалювати істоту, яка на цьому світі після цноти є найвеличніша; цнота — це само собою розуміється — є перша з усіх пишнот. Творець світу оздобив її такими розкошами, що здавалося, ніби він уже не здатний буде створити щось кращого за неї; а що він знову напружив усі свої сили, то за гарну годинку створив він ще й сеньйору Франческу, чарівну танцюристку, свій найбільший шедевр, що з'явився після цноти, і в цьому творі автор ні в чому себе не повторив; не так як земні майстрі, що в їх пізніших творах знову виходять на поверхню краси перших, наче б їх було запозичено. — Ні, сеньйора Франческа — чистий оригінал, у неї не знайдете й найменшої схожості на цноту, а при тому є знавці, що вважають її за таку ж прекрасну, як і цнота, і в один голос визнають, що в цноти одна лише перевага — перевага старшинства, бо вона раніш народи-

лась. Та хіба це велика вада, що танцюристка молодша за цноту на яких шість тисяч років?

Ах, я бачу знову, як вона випорхнула з навстіж розчи-
нених дверей на середину кімнати, обкоутилась мов дзига
на одній нозі, потім простяглась на всю довжину на канапі,
затулила обома руками очі і захекано вигукнула:

— Ах, я так стомилася від снання!

Тоді маркіз наближається до неї й виголошує цілу про-
мову своїм іронічним і zarazом дуже чемним тоном, що над-
звичайно загадково розбігався з його уривчастою лаконіч-
ністю в практичних ділових спогадах і з його банальною
розпачливістю під час сантиментального настрою. Не можна
сказати, щоб ця маніра була йому невластива, він, можливо,
засвоїв її цілком природно через те, що йому бракувало
смівливости й рішучости одверто виявляти ту перевагу, на
яку він, як йому здавалося, мав право завдяки своїм грошам
і розумові; а тому він легкодухо намагався замаскувати її
словами якнайперебільшеної покірливости. У таких випадках
його широка усмішка ховала в собі щось неприємно-кумедне,
і слухачі ніколи не знали, чи варто його за неї побити, чи
похвалити. Таким тоном виголосив він свою ранкову про-
мову перед сеньйорою Франческою, яка, ще не зовсім очу-
нявши після сну, ледве слухала його, і коли він попросив
наприкінці своєї мови, щоб вона дозволила йому поцілувати
її ноги, принаймні хоч одну, ліву, і з цією метою дуже
дбайливо постелив на долівці свою жовту хустину та став
на неї колінами, вона байдуже простягнула йому ліву ногу,
в чудовім червонім черевичку, в протилежність до правої
ноги, що спочивала в синьому черевичкові, — веселе кокету-
вання, що мало підкреслювати ніжно-принадну форму її ніг.
Шанобливо поцілувавши маленьку ніжку, маркіз підвівся на
ноги, зідхнувши як звичайно: — О, Ісусе! — і попросив

дозволити йому одрекомендувати їй мене, свого приятеля, на що вона, байдуже позіхнувши, знову дала йому дозвіл, і він заходився вихвалювати всі мої прикмети й запевняв її своїм кавалерським словом, що я чудово вмію оспівувати нещасне кохання. Я так само прохав у сеньйори ласкаво дозволити мені поцілувати її ліву ногу і в ту мить, коли мені зробили цю ласку, вона мов прокинулася від дрімоти: глянула на мене широко розплющеними, здивованими очима, весело стрибнула на середину кімнати і знову почала крутитися дзигною на одній нозі. В мене було таке дивне почуття, наче серце моє закрутилося разом з нею і трохи не докрутилося до памороків. А професор тим часом весело бив у струни гітари й співав:

«Оперова співачка зирнулась на мене,
І я хутко зробився її наречений,
А небавом відбулись весільні дні, —
Ой, горенько, горе мені!

Та од неї мене врятували корсари,
Я продав її хутко між дикі барбари,
А вона й не отямилась — взяв її кат!
Чудово, прекрасно! віват!»

Сеньйора Франческа знову гострим поглядом пильно оглянула мене з голови до п'ят, а потім із задоволеною міною на обличчі подякувала маркізові, наче б я був замовлений подарунок, ласкаво запрезентований сеньйорі від маркіза. Вона знайшла в мені дуже мало вад, тільки волосся моє здавалося їй занадто русявим; їй би хотілося, щоб воно було таке темне, як у абата Чекка. На її думку, очі мої теж були занадто малі й скоріше зелені, аніж блакитні. Щоб поквитатися з нею, я повинен був би, шановний читачу, намалювати сеньйору Франческу також з усіма її вадами,

але справді ж бо, я не знайшов у цієї чарівної, майже легко-важно-зформованої, граціозної постаті ні найменшого ганчу. Обличчя її було божественно пропорціональне, як у грецьких статуй. Чоло й ніс творили одну прямовісну, просту лінію. Прекрасний прямий кут творила з нею спідня лінія носа, що була напрочуд коротка, така ж коротка віддаль була між носом і ротом, що його уста майже не стулялись на обох кінцях і переходили в мрійливу посмішку; під устами закруглялося красиве повне підборіддя, а шия... Ах! цнотливий читачу, я сягнув задалеко, а далі, в цьому врочистому вступному слові я ще не маю права говорити про дві мовчазні квітки, що блиснули перед моїми очима, як біла поезія, коли сеньйора розщербнула срібні зашпінки своєї чорно - шовкової блузки... Любий читачу, давай, краще підіймемся трохи вище й описуватимем обличчя, про яке я можу ще додати, що воно було прозоре й блідо-жовтаве мов бурштин, і від чорних кіс, що блискучими гладкими овами вкривали скроні, набувало воно дитячої опуклості, а пара чорних жвавих очей осявали його чарівним світлом.

Отже, як бачиш, ласкавий читачу, я охоче взявся був ґрунтовно описати тобі моє щастя, і як всякі інші мандрівники, що додають до своїх творів ще й спеціальні мапи історично важливих або з іншого погляду цікавих місць, я теж хотів би вигравірувати Франческу на міді. Та ба! яка користь із мертвої копії зовнішніх обрисів, коли їх небесна принадність у живому русі! Навіть найкращий художник не може його нам зобразити, бож малярське мистецтво — це тільки пласка брехня. Швидше вже міг би це зробити різьбар; дякуючи мінливому освітленню, ми можемо почасти уявити собі на статуях рух форм, і той смолоскип, що кидає світло тільки на поверхню, немов відживлює їх і зсередини. Так, є одна статуя, що могла б натякнути тобі,

шановний читачу, мармуром на красу Франчески — це Венера великого Канови; її ти можеш знайти в одній з останніх заль палацу Пітті в Фльоренції. Але найчарівнішої, найбезмежнішої ваги кожному слову надавав тембр її голосу, і коли б я став переказувати тобі ті слова, ти з цього склав би лише сухий гербарій тих квітів, що вся їх чарівність і привабливість залежить виключно від пахощів. До того ж вона частенько зривалася з місця й танцювала, і танок, можливо, був її властивою мовою. Серце моє танцювало разом з нею, витанцьовувало найскладніші па і виявляло при цьому такий танцювальний запал, якого я зроду від нього не сподівався. Таким способом оповіла мені Франческа й про абата Чекко, юнака, що закохався в неї ще тоді, коли вона плела солом'яні брилики в долині Арно, і запевняла мене словами, що я мав щастя скидатися на нього. При цьому вона робила найніжніші пантоміми, кілька разів притуляла кінчики пальців до серця, далі ніби виймала долонею звідти найніжніші почуття і врешті падала грудьми на канапу, засувала обличчя в подушки, задирала догори ноги й примушувала їх рухатися як дерев'яні ляльки. Синя нога виконувала ролю абата Чекко, а червона — бідолашну Франческу; пародіюючи свою власну історію, вона загадувала обом закоханим ногам прощатися. Це було зворушливе й дивне видовисько, коли вони цілувалися носиками і промовляли одна до одної найлюбіші речі; водночас шалена дівчина кумедно плакала смішними сльозами, які, часом трохи несвідомо, занадто глибоко розкривали її душу, глибше ніж того вимагала її роля. В чудному захваті болю вклала вона абатові Чекко в уста довгу промову, і він педантичними метафорами вихваляв красу бідної Франчески, а в манірі, якою вона відповідала за бідну Франческу і наслідувала власний сантиментальний голос минулого

часу — було щось ляльково-сумне; воно мене дивно хвилювало. — Прощай, Чекко! Прощай, Франческо! — такий був постійний рефрен — і закохані ніжки ніяк не хотіли розлучитися — я зрадів, коли невблаганна доля розлучила їх нарешті, а разом солодка надія нашіптувала мені, що для мене було б нещастя, якби закохана пара зісталася вкупі довіку.

Професор виявляв своє піднесення бучними жартівливими акордами на гітарі, сеньйора верещала високими трелями, собаченя гавкало, маркіз і я плескали як навіжені в долоні, а сеньйора Франческа підвелася і з вдячністю нам уклонилася.

— Це справді гарна комедія, — сказала вона мені, — але вже стільки років, як її вперше було поставлено, та я й сама вже така стара... вгадайте но скільки мені?

Та вона й не чекала на мою відповідь, а швидко проговорила: «вісімнадцять років», і перекрутилася на одній нозі мабуть разів з вісімнадцять.

— А скільки вам літ, *dottore*?

— Я, сеньйоро, народився вночі проти нового 1800-го року.

— Та ж я вже казав, — зауважив маркіз, — він один з перших людей нашого століття.

— А скільки років дали б ви мені? — спитала раптом сеньйора Летіція, і не зважаючи на своє Євине вбрання, що його досі ховала ковдра, так покvapливо підвелася з цим питанням, що перед нами показалося не лише Червоне море, а й ціла Арабія, Сірія та Месопотамія..

Злякано відскочивши від цього жахливого видовиська назад, я пробелькотів кілька слів про те, як важко розв'язати таке питання, бо я бачив сеньйору покищо тільки наполовину; а що вона ще рішучіше почала вимагати відповіді,

то я сказав їй правду, а саме, що я не вмію обраховувати відносности італійських років до німецьких.

— А хіба велика тут різниця? — спитала сеньйора Летіція.

— Розуміється, — відповів я, — тому що спека розширює всі тіла, то роки в гарячій Італії куди довші, ніж у холодній Німеччині.

Маркіз краще допоміг мені вийти з того скрутного становища, галянтно зауваживши, що її краса аж тепер розцвіла достиглою пишнотою.

— І, сеньйоро, — додав він, — як та помаранча, що чим вона старша то тим і жовтіша, так і ваша краса — з кожним роком робиться все достигліша.

Сеньйорі це порівняння припало, здається, до вподоби, бо вона призналася, що справді почуває себе дозрілішою ніж раніш, особливо, ніж у ті роки, коли вона була ще тонкою стебеліною і вперше виступала на сцені в Больоньї, і що вона ще й досі не збагне, як це з такою фігурою могла вона викликати тоді стільки фурору. І тут розповіла вона про свій перший дебют у ролі Аріядни; до цього моменту, як я пізніше спостеріг, верталася вона досить часто, а при цій нагоді й сеньйор Бартольо мусів щоразу деклямувати той вірш, що він його кинув був їй тоді на сцену. Це був гарний вірш, повний зворушливої скорботи над зрадою Тезея, повний сліпого захоплення Бакхусом і квітчастого прославлення Аріядни.

«Bella cosa» * — вигукувала сеньйора Летіція після кожної строфки, а я їй собі хвалив образи, віршову будову та й усе трактування того міту.

Авжеж, авжеж, дуже гарна річ, — сказав професор, —

* Гарна річ!

і в основі її лежить безперечно історична правда, як за це й декілька авторів нам виразно оповідають, що Оней, жрець Бакхуса, одружився з засмученою Аріядною, знайшовши її покинуту на острові Наксосі, і... як це не раз трапляється в казці, божий жрець зробився й сам богом.

Я не міг пристати на цю думку, бо в мітології я схиляюся більш до історичного тлумачення, а тому й відповів йому:

— В усій цій казочці, де сказано, що Аріядна (після того як її Тезей покинув на острові Наксосі), кинулася в обійми Бакхусові, я не вбачаю нічого крім голої алегорії; що вона в тому покинутому стані віддалась пиятиці — це гіпотеза, яку разом зо мною поділяє ще багато вчених моєї батьківщини. Ви, сеньйоре маркізе, мабуть будете знати, що небіжчик банкір Бетман, в розумінні цієї гіпотези, умів свою Аріядну так освітлювати, що здавалося, ніби вона мала червоного носа.

— Так, так, Бетман із Франкфурту був великий чоловік! — обізвався маркіз; але в цю мить його мозок наче пронизала якась важлива думка і він зідхнувши сказав сам до себе: — Боже, боже! я ж зовсім забув написати листа Ротшільдові у Франкфурт! — І з суворо-діловою міною в лиці, з якого зникла геть уся його пародійна жартівливість, він похапцем, без довгих церемоній, попрощався, пообіцявши, що ввечорі прийде знову сюди.

Коли він пішов, а я, як це звичайно в світі водиться, збирався вже висловити декілька своїх думок саме про цього чолов'ягу, що з його ласки я познайомився з таким приємним товариством, то на своє здивування побачив, що всі присутні не знали як його нахвалитися, і всі в надто вже перебільшених висловах прославляли його ентузіастичне захоплення красою, його шляхетність у поведженні та його некорисливість. Та й сеньйора Франческа прилучила свій

голос до цього хвалебного співу, але таки призналася, що його ніс завжди її трохи лякає і щоразу нагадує їй пізанську башту.

На прощання я знову попрохав ласкавого дозволу поцілувати її в ліву ніжку. У відповідь на це, вона з поважною усмішкою скинула червоний черевичок, навіть панчохи, і коли я уклякнув біля неї, вона простягнула мені свою лілейну ніжку, яку я притулив до своїх вуст може ще побожніше, ніж би я це зробив з ногою римського папи. Само собою зрозуміло, я мусів виконати ще й обов'язки покоївки і допоміг їй одягнути панчішку та взути черевика.

— Я задоволена з вас, — промовила сеньйора Франческа, коли я з усім цим справився; при чому я й не дуже поспішав, хоч у роботу пішли були всі моїх десять пальців — я задоволена з вас; ви повинні частіше надягати мені панчохи. Сьогодні ви поцілували мене в ліву ногу, а завтра до ваших послуг буде права. Позавтра я дозволю вам поцілувати мене в ліву руку, а одним днем пізніше ще й у праву. Поводьтесь гречно й справуйтесь як слід, то в майбутньому ви зможете цілувати мене в уста і т. д. Бачите, як охоче я вас авансую, а що ви людина ще молода, то зможете в житті багато дечого добитися.

І я таки багато дечого тут добився! В цьому будьте мені за свідків ви, тосканські ночі, і ти, ясно-блакитне небо, всіяне великими срібними зорями, і ви, густі лаврові кущі й таємничі мірти, а ви, — о німфи Апенінських гір! — ви порхали круг нас у весільних танках і літали у мріях до тих кращих божественних часів, коли ще не було жодної готичної брехні, що дозволяє тільки сліпі, приховані в темному закутку, любощі, а на кожне вільне почуття наліплює лицемірний фіговий листок.

А тут не потрібно було жодних фігових листків, бо ціле

фігове дерево, широко розкинувши свої віти, шуміло над головами щасливців.*

Розділ сьомий.

Що таке різки, це кожне знає, а от, що таке кохання — цього ніхто ще не доглупався. Деякі натур-філософи запевняли, що це щось подібне до електрики. Можливо, бо в тумить як закохуєшся, то відчуваєш, наче якийсь електричний струм з очей твоєї коханої прониже тобі раптом серце. Ах! ці блискавки найпагубніші в світі, і того, хто б винайшов громовідхильник для них, я поважав би більше ніж Франкліна. Чому ж немає таких маленьких громовідхильників, щоб їх можна було носити на серці, і щоб і на ньому був громозвід, що скерував би той небезпечний вогонь кудись в інше місце! Але я побоююсь, що від того маленького амура не так легко викрасти стріли, як від Юпітера його громи, чи від тиранів берла. А втім, не кожне кохання діє як блискавка; іноді воно гадюкою чигає на тебе десь під кущем троянди і вишукує першої-ліпшої щілини в твоєму серці, щоб миттю впорснути туди; часом це тільки одне слово, один погляд чи оповідання про якусь незначну подію — і воно западає тобі в серце мов світле зеренце, лежить там нишком цілу зиму, доки не настане весна, а тоді мале зеренце хутко виросте й розквітне полумінною квіткою, а пахощі її запаморочать тобі голову. Те саме сонце, що виводить з яєць на наднільській долині крокодилів, може

* Після цього в чернетці оригіналу стояло: «Ми бавилися в старі часи, чи, швидше, в молоді часи, бо наш час є старий і сивий, ба навіть наш Амур має сиве волосся і стомлені очі... Я тримав небо в своїх обіймах і забував за землю і за батьківщину і за любих земляків, що саме тоді сиділи на крижаному бігуні, аж по пупа в снігу, і в наслідок цього були дуже цнотливі, і писали моральні компендії, побожно-повчальні книжки та догматики».

одночасно кільчити й зеренце кохання в молодому серці десь у Потсдамі над Гавелем — тоді і в Єгипті і в Потсдамі ллються сльози. Але сльози ще зовсім нічого не пояснюють... Що ж таке — кохання? Чи хтось уже зглибив суть його? Чи вже розгадав хтось цю загадку? А може така розв'язка завдає ще більше мук ніж сама загадка, що одних аж серце зжахнеться й закам'яніє, як від погляду Медузи? Змії кубляться навколо того жахливого слова, що розгадає цю таємницю... О, я довіку не хочу дізнаватися, — шукати того слова; пекуче страждання в моєму серці вже любіше мені за холодне отупіння. О, не вимовляйте його ви, померлі постаті, що, мов каміння не знаючи болю, але й як те каміння нічого не відчуваючи, блукаєте по рожевих садах цього світу і з холодною усмішкою на побляклих вустах дивитеся згорда на нерозважливого юнака, що увесь час оспівує пахощі троянд і скаржить на колючки.

Любий читачу, хоч я й не можу тобі з'ясувати, що властиво те кохання є, то все таки я міг би тобі докладно розповісти, як людина поводитьсь і що вона тоді відчуває, коли закохається в Апенінах. Поводиться вона, властиво, як блазень, танцює по скелях та кручах і гадає при тому, що цілий світ танцює разом з нею. Настрій буває тоді такий, наче б цілий світ створено було щойно сьогодні і закоханому здається, що він є перша людина. Ах, яке все навколо чудове! — тішився я, вийшовши з хати Фр'анчески. О, який прекрасний, який коштовний є цей світ новий! Я почував себе так, наче б мені треба було давати назви всім рослинам і всім тваринам, і я давав імена всьому згідно з його внутрішньою природою і керуючись своїм власним почуттям, що так чудово зливалося з усім зовнішнім світом. Мої груди були джерелом небесного відкриття, я розумів усі форми

й образи, пахощі квітів, співи пташок, посвисти вітру і шум водоспадів. Часом я чув і божественний голос: «Адаме, де ти?» — «Франческо, я тут!» — відгукався я, — «я молюсь тобі, бо я знаю напевне, що це ти створила сонце і місяць, і зорі, і землю з усіма її тварями!» І тоді з міртових кущів розгинався радісний сміх, а я тихцем зідхав собі під носом: «О, ніжне безглуздя, не кидай мене!»

Та тільки згодом, коли настав час вечірніх сутінок, почалося справжнє божевільне блаженство кохання. Танцювали вже не поодинокі дерева на горах, а й самі гори пішли в танок зі своїми важкими головами, осяяними вечірньою загравою в такий багровий колір, що здавалося, ніби вони сп'яніли, залившись соком власних виноградних грон. Унизу струмок помчав прудкіше звідси, наче боявся, щоб гори, що в захопленні так хиталися, не звалилися часом додолу. А далекі відблиски миготіли так любо, мов ясні поцілунки. — Так, — гукнув я, — небо сміється й цілує кохану землю свою.... — О, Франческо, чарівне небо, дозволь мені бути твоєю землею! Я ж такий земний і так жадібно й тужно тягнусь до тебе, ти небо моє!

Так вигукував я і з благанням простягував руки, натикався головою на дерева, обіймаючи їх замість того, щоб лаялись, і душа моя радісним криком кричала, п'яна од чарів кохання... аж раптом побачив я постать у блискучім багрянці, і вона вирвала мене силоміць із мрійного сну й повернула мене до надто холодної дійсності.

Розділ восьмий

На виступі гори, покритому муріжком, під густим лавровим кущем, сидів Гіяцінт, маркізів льокай, а біля нього лежав маркізів пес Аполлон. Цей, краще сказати, стояв, бо

свої передні лапи поклав він на багрянні коліна маленького чоловічка і з зацікавленням придивлявся, як той, з грифельною табличкою в руках, час-від-часу щось у неї вписував, сумно всміхався сам до себе, хитав своєю голівкою, глибоко зідхав, а потім задоволено сякав собі носа.

— Кат його бери! — гукнув я йому назустріч. — Гірш-Гіяцінт! ти вірші робиш? Ну, ознаки сприятливі. Аполлон стоїть поруч тебе, а лавр уже висить у тебе над головою.

Але я даремне скривдив нещасного бідолаху. Він приязно мені відповів: — Вірші? * Ні! Правда, я люблю поезію, але віршів не складаю. Навіщо б мені їх і складати? Оце, не маючи що робити, я для власної втіхи заходився складати реєстр прізвищ тих моїх друзів, що грали колись у моїй льотерії. Деякі з них мені ще й досі дещо винні.... Не гадайте тільки, пане докторе, що я хотів вам це пригадати... на це ще є час, я за вас не боюся. Якби ви були тільки останнього разу поклали на 1365-ий, а не на 1364-ий номер, то зараз у вас було б сто тисяч марок капіталу і вам не треба було б отут ганяти та тинятися, а ви могли б задо-

* Замість дальшого речення в оригіналі раніш було:

«Вірші? Хай мене бог боронить од віршів та од усіляких там думок, які залишаються тільки думками... Я практик, я світська людина... Ах, пробачте, я й не думав зараз про те, що й ви сами робите вірші, гарні вірші, я їх навіть, здається, читав, щоб собі з них відписати декілька девізів для льотерійних квитків, але одверто признатися вам, там мало потрібних мені думок; мій швагер Мендель і брат мій Моріц помагали мені навіть у читанні, і ми часто говорили собі: якби доктор Гайне вкладав свій розумовий капітал в якусь кращу справу і розпочав би порядний гешефт, то з його могла б бути й велика людина, і, одверто кажучи, чого це ви вічно оспівуєте море? Я й сам був у Куксгавені й придивився собі до моря. Що ж можна такого про нього багато розповісти? Адже море — це не що інше як вода, вода і знову вода.

— Щось в такі правдивого в ваших словах, пане Гіяцінте; по той бік Йордану багато людей думають так само як ото ви, але скажіть мені, що це ви щойно писали?

— Оце, не мавши що робити... і т. д.

волено й спокійно сидіти собі в Гамбурзі, й могли б, сидячи собі на софі, слухати, як хтось інший розповідав би вам, як в Італії виглядає. Хай мені так бог помагає, як правду кажу, що я б ніколи сюди не поїхав, якби не хотів зробити послугу панові Гумпелеві. Ах, скільки спеки, небезпеки й втоми мушу я терпіти, і де тільки трапиться потреба в якомусь надмірному зусиллі або якась безглузда вигадка, там пан Гумпель так само бере участь, а я мушу не відставати від нього. Я був би вже давно пішов собі від нього, якби хтось інший міг заступити мене. Бо хто розкаже потім на батьківщині, як його шанували і скільки освіти здобув він собі на чужині? І, правду вам сказати, я й сам починаю надавати великої ваги освіті. В Гамбурзі мені цього, слава богу, не потрібно; але хто може знати, куди кого доля може колись занести! Світ тепер цілком зробився інший. І правду таки кажуть: крихітка освіти прикрашує цілу людину. А яку пошану маєш за неї від людей! Ось, наприклад, леді Максфілд, як вона мене сьогодні вранці приймала, як вшанувала! Достоту так, як людину свого кола. І вона дала мені франческоле на могорич, дарма що тюльпан коштував тільки 5 паолів. Та й те велика втіха, коли тримаєш у руках ніжку, маленьку ніжку гарненької жіночої особи!..

Я доволі таки отетерів від цього останнього зауваження і враз подумав собі: що це, гострий глум із мене? Але яким способом цей пройдисвіт зміг уже довідатися про те щастя, що трапилося мені сьогодні тої самої години, того самого дня, коли він був по той бік гори? Може й там відбулася подібна сцена? Може в цьому й виявилась іронія великого режисера світового театру згори, що він вивів на сцену ще декілька тисяч подібних сцен, де б одна одну пародіювала на розвагу цілої армії небесних глядачів?

Одначе ці обидві думки були безпідставні, бо після кількох

настирливих запитань і після того, як я прирік йому нічого не переказувати маркізові з нашої розмови, бідолаха признався мені: леді Максфілд лежала ще в ліжку, коли він передавав їй тюльпан, і в ту мить, коли він саме почав своє прекрасне привітання, показалася з-під ковдри її ніжка і він, побачивши на ній мозоля, зараз же попросив дозволити вирізати його, а діставши дозвіл і виконавши своє діло, він одержав разом винагороду і за роботу і за передачу тюльпана, а саме один франческоле.

— Алеж у мене завсіди важить більше честь, — додав Гіяцінт: — я це сказав і баронові Ротшільдові, коли я мав честь вирізати йому мозолі. Це трапилося в нього в кабінеті, він сидів у своїм зеленім фотелі мов на троні, говорив як король, навколо нього стояли юрбою його маклери, а він давав їм накази і посилав естафети до всіх королів; і я, вирізуючи йому мозолі, міркував собі при тому: ти держиш тепер у руках ногу людини, яка одна тримає цій світ у своїх руках; ти тепер також поважна особа, бо варто тобі тільки підрізати отут унизу трохи глибше, ніж слід, то він розгнівається і через те він може там у верхах підрізати наймогутніших королів ще гостріше. Це була найщасливіша хвилинка в моїм житті!

— Я добре можу собі уявити це гарне почування, пане Гіяцінте! Але кого саме з Ротшільдової династії ампутували ви таким чином? Чи не того великодушного брітанця, часом, що живе на Льомбардській вулиці і влаштував позичковий банк для імператорів та королів?

— Розуміється його, пане докторе. Я маю на увазі великого Ротшільда, великого Натана Ротшільда, Натана-Мудрого, що в нього бразилійський король заклав свою діамантову корону. Але я мав щастя познайомитися і з бароном Соломоном Ротшільдом у Франкфурті, а хоч я й не мав

приємности ввійти в інтимні стосунки з його ногою, то все одно він умів мене цінувати. Коли сеньйор маркіз сказав йому, що я колись був льотерійним колектором, то пан барон дуже дотепно завважив: «Я ж так само являю собою щось подібне до нього, бо я є оберколектор Ротшільдівських льотерійних квитків, тож ніколи в світі не можу дозволити, щоб мій колега обідав у товаристві моїх слуг, він мусить сидіти за столом біля мене»... — І хай мені бог стільки добра пошле, скільки в цьому правди, пане докторе, — я сидів за одним столом із Соломоном Ротшільдом і він поводився зо мною, як із рівнею, просто, цілком фамільйонерно. Був я в нього і на вславленому дитячому балю, що про нього писали в газетах. Таких розкошів не бачив мені вже довіку побачити. Мені доводилося бути і в Гамбурзі на одному балю, що коштував 1 500 марок і 8 шилінгів, але це була мізерна купка курячого калу проти великої купи гною, як порівняти його до того свята. Скільки золота, срібла, діамантів бачив я там! Скільки орденів та зір! орден Сокола, орден Золотого Руна, орден Лева, орден Орла — навіть одне зовсім маленьке дитинча, кажу вам, малесеньке дитинча, мало на грудях орден Слона. Діти були в чудових машкарах, грали в позику й були зодягнуті королями, з коронами на головах, а один великий хлопець одягнений був, ну зовсім таки так, як старий Натан Ротшільд. Свою ролю виконував він чудесно; застромивши руки в кишені, він дзеленчав грішми, сердито обтрушувався, коли хтось із дрібних королів просив позики, і тільки маленькому хлопчикові в білому мундирі й червоних штанях він привітно гладив щоки, вихваляючи його: — «Ти моя радість, мій пестунчик, моя розкіш, але твій первий брат, Міхель, нехай і не підходить до мене, я й шеляга не позичу тому дурневі, який щодня тратить більше людей, ніж має

право потратити за цілісінький рік. Через нього ще одне лихо спіткає світ, і мій гешефт через це похитнеться». — Хай мені бог стільки добра пошле, як правду вам кажу, — хлопець чудово грав свою ролю, особливо тоді, коли підтримував повненьку дитину, загорнуту в білий атлас із справжніми срібними лілеями, допомагав їй ходити і часом говорив їй: «Гляди, гляди, поведься тільки гарненько, годуйся чесно, пильнуй, щоб тебе знову не вигнали, а то пропадуть мої гроші». — Запевняю вас, пане докторе, солодко було слухати цього хлопчика. Та й решта дітей, все дуже милі діти, чудово виконували свої ролі, доки не принесли їм солодких пиріжків; тут вони почали сперечатися й битися за кращі шматки та здирати один одному корони з голови; вони кричали, плакали, а деякі навіть об. *

* У першій редакції це речення закінчувалося так: «а деякі між тим почали навіть кепсько пахнути». Замість полеміки проти графа Плятена, яку Гайне додав уже в Гамбурзі, в першій редакції стояло:

Любий друже, ти пропащий!
В друк такі книжки пускати?
Кочеш мати честь і гроші,
То навчися гнутись краще.

Я б повік тобі не радив,
Так перед народом простим
Про попів отих балакать
І про вищих потентатів.

Ой, пропащий ти, братухо!
Бо в тих дуків довгі руки,
А в попів язика довгі,
А в народу довгі вука.

Ці рядки, що власне є витяг з одного листа на шістьох картках, якого я одержав від одного приятеля незабаром після появи другого тому «Картин з подорожів», ці рядки заплигали зараз мені в пам'яті. Ось де причина того, що чесному й справедливому Гіршеві я не дозволив балакати далі. Я, звичайно, нічого не боюсь. Попи вдоволені з того, що гризуть собі зубами мое ім'я та гадають, що цим ставлять спір силі мого слова. Дурних князів я уникаю

Розділ дев'ятий.

Немає нічого нуднішого на цій землі, як читати опис якоїсь мандрівки по Італії. Нудніше хіба ще одне — писати такі книжки — і тільки тоді може автор зробити їх зносними,

тим, що ніколи не стаю ногами на їх територію і не даю їм нагоди до дурних витівок. Але перед Натаном Ротшільдом я відчуваю, як у мене аж жижки дрижать від жаху. Я ж можу й не спам'ятатись, як він вишле по мене на моє помешкання кількох королів, пару маклерів і одного жандарма, і накаже відпровадити мене до першої-ліпшої хурдиги. Я справді таки маю страх, бо хіба, скажімо, цієї хвилини я в безпеці? Я гадаю, що так, бо перебуваю зараз у Пруссії, у вільній, правозаконній, розумній державі, якої колись, через свою юнацьку обмеженість, не вмів я високо як слід оцінити... але зараз, придивившись до інших країн, я щодня все більше вчуся поважати, ба навіть любити її. Так, мені було б таки дуже дошкульно, якби ця держава дала колинебудь маху, засадивши мене і тим самим покрившись неславою... Дійсно, я тут даю пруському урядові певну вказівку: якщо він вважатиме за корисніше для себе засадити мене кудись, то хай він у жодному разі не робить із цього прилюдної паради, а звернеться краще просто до мене самого, а я негайно виберусь по добрій волі до фортеці, яку буде для мене визначено. Я й на крихітку не дам публіці знати про дійсну причину свого перебування там. Чи може хтось вимагати ще більш од мене? Хто може відчувати делікатніше за мене? Оце справжній патріотизм, коли ти сам себе, як доброволець, запроториш у тюрму, щоб не давати державі нагоди до її компромітації...

Ось, я вже бачу, як у найвищих державних мужів котяться сльози зворушення з очей. Ні, — скрикують вони, — як же ми щодо цієї людини помилялись! Скільки душі, скільки серця! О, ви ще не знаєте всієї глибини того серця! Бо знайте: з патріотичкої запобігливості я вже й зараз підготував своїх друзів до того, що декілька місяців перебуватиму в Шпандау, а це зробив я для цілковитої певности в тому, що вони ніколи не здогадаються про справжню причину мого перебування там, яке, розуміється, дуже можливе. Ви зворушені, я теж, ллються сльози, і я чую як ви крізь плач вигукнете: «Цей чоловік, цей другий шляхетний Регуль, не повинен іти до тюрми, краще вже ми сами будемо там замість його сидіти»... Але я, я кажу вам: я хочу туди, я вже цілком на цей веледушний подвиг направився, ви псуєте мені щонайшляхетнішу втіху самопожертви... «Ні, ні» — чую знову ваше заперечення крізь ридання: «не тюрми тобі, а тисячу таларів додатку до платні!» — Який прекрасний вік! — вигукнуть колись наші нащадки, читаючи цю книжку, — прекрасний вік, коли високі уряди й бідолашні письменники взаємно викликали одні одних на змагання в великодушності.

коли говоритиме в них про саму Італію наскільки можна менше. Хоч я і вживаю цього мистецького прийому, а проте я, любий читачу, не можу пообіцяти тобі, що в дальших розділах буде багато цікавого. Коли тобі під час читання

Бачиш тепер любий читачу, в яких я гарних стосунках до уряду. Тож хай не бере тебе óстрах, коли я іноді висловлюю те, що інші так боязко замовчують. Не турбуйтеся лишень, ми обидва нічим не ризикуємо. Ти, любий читачу, можеш сказати, що моєї книжки ти зовсім не читав, або натрапивши в ній на таку зухвалу думку, ти з обуренням відкинув її геть, бо це була, мовляв, книжка кепська, без соли й без сала й без таємного радника Смальця, повна неморальности й небезпечности — ти розумієш мене? Отже, до тебе не причепляться. А щодо мене, то я так само мало ризикую, я можу сказати, як Лютер у своєму листі до Ройхліна: «Nihil timeo, quia nihil habeo» — «нічого не боюсь, бо нічого не маю». Слава богу! Вони мені в житті нічого не дали, тож мені нічого й губити. Було б дуже політично, якби вони були зібгали мене під тягаром державних почестів; а так — я тепер пурхаю собі понад їхніми важкими головами, безтурботно і легко мов пташка, і співаю визвольних пісень — і сам як пісня й образ волі. Правда, хоч за теперішньої нашої цивілізації всюди знаходиш собі вигідний затишок, та я іноді все таки хотів би придбати собі таки свою власну софку й свою власну жінку; але в скрутному випадку це могло б мені стати на заваді, у мене було б занадто багато турботи за свої причандали, і разом з посіданням прийшов би страх за нього і рабство. Уже й так я злий на себе, що придбав собі нещодавно чайний сервіз — цукерничка була так привабно позолочена і на одній з філіжаночок був намальований мій улюбленчик, король баварський, а на другій філіжанці красувалася софка з чудово зображеним родинним щастям. Я справді вже турбуюся, що мені з усією тою порцеляною робити, коли б раптом наш уряд дав мені місію виїхати за кордон і я стрімголов мусів би виїхати... Або коли б я з власного потягу й охоти мусів утекти від якоїсь твердої посади в державі. Вже й зараз я відчуваю, як ота клята порцеляна перешкоджає мені писати, я роблюсь такий смирно-обережний, я часто підлещуюсь із страху... нарешті можу ще подумати, що гендляр порцеляною був якийсь австрійський поліційний агент, і що це Метерніх навантажив мені порцеляну на потилицю, щоб мене присмирити. Так, так, образ баварського короля дивився на мене так привабливо, а сам він, найчемніший з усіх королів, був тою принадою, на яку я попався. Але я ще досить міцний, щоб розбити свої порцелянові кайдани, і як тільки мене розгарячать, то справді, цілий сервіз, за винятком філіжанки з королем, вилетить крізь вікно, а хто там буде проходити, хай бережеться череп'я!

Що більше придивляюсь я до своєї порцеляни, то тим і ймовір-

тих нудних речей, що в цих розділах траплятимуться, стане занадто нудно, то втішайся разом зо мною, якому випало на долю ще й писати ці нудні речі. Я раджу тобі: перегортай інколи по декілька сторінок зараз і тоді ти з книжкою

нішою робиться для мене думка, що вона од Метерніха. Я ж йому цього ніколи не подарую, що він отаким чином добирається до мене. Коли вживають проти мене мудрих засобів, я ніколи не гніваюсь; тільки грубість, тільки тупість для мене фатальна. А крім того у мене вже якесь таке упередження щодо Метерніха. Я не дам себе обдурити його політичними махінаціями, і я переконаний: людина, що має гору, де росте полулітнє йоганнісберзьке вино, ніколи в серці не зможе полюбити сервілізм та обскурантизм. Це у нього мабуть од вина така примха, що він хоче бути найрозумнішим мужем в Австрії. Ну, кожний має свої примхи, хай собі і Метерніх має свою. У всякому разі не буду ставати з ним на ножі; я маю намір небавом покоштувати в Відні печених півничків.....

Справді, коли я роздумую над державною економікою наших останніх часів, то мені робиться все ясніше й ясніше, що без допомоги цих людей революціонери використали б загальну фінансову кризу в більшості наших держав, щоб підняти народні маси на повстання й переворот існуючого ладу, або повести їх на безпорядки. Бо революції викликають, звичайно, грошові скрути, а ротшільдівська система, одвертаючи ці скрути, можливо й підтримує спокій в Європі. Так, ця система, чи краще сказати, цей винахід Натана Ротшільда, здається, створив таку міцну підвалину миру, що хоч окремі держави й чубляться між собою та воюють, як і досі, одна проти одної, але народ не так легко зможе піднятися проти своїх урядів. Розуміється, побожні слуги релігії щодня твердять: Коли б їм назад оддали їх абатства, десятини та решту справедливих прав законних, і коли б їм узагалі дозволили у всьому мати вільну руку, то вони своїм виховавчим методом та відомими хатніми засобами виховали б нову генерацію до такої законопослушної глупоти, що й найдурнішому міністрові була б дуже легка справа тим поколінням управляти, а в наслідок цього спокій в Європі було б забезпечено раз на завсіди. Але ці чорноризі педагоги брешуть, чи то помиляються; ми вже не дамо себе й надалі робити дурнями, і не в нашій глупоті, а скорше в нашій розумності має тепер наш уряд якнайкращу запоруку своєї безпечности. Релігія вже не в стані загарантувати нашим урядам спокій народів, а ротшільдівська боргова система може робити це тим певніше, що вона має моральну силу примусу, яка в релігії вже видохлась. Ротшільдова система й сама може тепер служити як сурогат релігії, так, це й єсть новітня релігія, яка під час загину старшої релігії заміщатиме її практичні благословенства й благодаті.....

швидше впораєшся... ах! Я бажав би, щоб і мені було можна так робити! Не думай, що я жартую; коли ти дійсно хочеш знати мою щирі думку про цю книжку, то раджу тобі зараз, зараз же її згорнути й зовсім далі не читати. Я іншим разом напишу тобі щось цікавішого; і коли в одній із дальших моїх книжок, у «Місто Лукка», зустрінемося знову з Матільдою й Франческою, то ці любі образи припадуть тобі ближче до серця, ніж цей розділ, ба навіть і наступні.

Слава богу! Проти мого вікна катеринка заграла веселих мелодій! Моя мутна голова потребує таких розваг, особливо зараз, коли мені доводиться описувати мою візиту до його ясновельможности, маркіза Хрістофора ді Гумпеліно. Цю зворушливу історію я хочу описати тобі дуже докладно, буквально, у всій її якнайбруднішій чистоті.

Було вже пізно, коли я дістався до маркізового помешкання. Коли я ввійшов до кімнати, то Гіяцінт стояв там один і чистив золоті остроги свого пана, який, як це я міг побачити крізь напіввідчинені двері спальні, стояв на колінах перед образом мадонни і великим розп'яттям.

Бож тобі, дорогий читачу, треба знати, що маркіз, цей поважний шляхтич, став тепер хорошим католиком, що він суворо виконує всі церемонії єдиноспасенної католицької церкви і коли перебуває в Римі, то утримує навіть свого власного духівника, з тої самої причини, з якої в Англії він утримував найкращих скакунів, а в Парижі найкращу танцюристку.

— Пан Гумпель творить зараз свою молитву! — сказав мені нишком Гіяцінт з розважливою посмішкою і, вказавши пальцем у бік спальні свого пана, додав ще тихше:

— Отак щовечора стоїть він по дві години на колінах перед примадонною з маленьким Ісусиком. Це розкішний

мистецький образок, і коштує він його шістьсот франческонів.

— А ви, пане Гіяцінте, чому ви не станете на коліна за його спиною? Чи може ви не прихильник католицької релігії?

— Як вам сказати? Я прихильник її, і знову ж таки її неприхильник, — відповів він, похитавши в роздумі головою. — Ця релігія підходяща для якогось шляхетного барона, що має змогу цілісінький день гуляти собі отак без діла, та ще може для знавця в мистецьких справах; алеж це не підходяща релігія для гамбуржанина, для людини, що має своє діло, а для льотерійного колектора й поготів. Я ж мушу дуже точно записувати кожний номер, що виходить у льотерії, і якби я при тому згадував випадково за бум! бум! бум!, за католицький дзвін, або якби мені перед очима замаячів якийсь церковний ладан, і я помилився б у писанні і виписав би зовсім інший номер, то з цього виникло б велике нещастя. Я не раз уже казав панові Гумпелеві: — Ваша ясновельможність, ви людина багата, тож маєте змогу бути собі католиком, скільки завгодно, можете зачадити собі розум цілком по-католицькому і зробитися таким безглуздим, як католицький дзвін, а все таки у вас буде що їсти; а я — людина ділова, я мушу всі своїх сім чуттів тримати добре прикупці, щоб дещо заробити. — Правда, добродій Гумпель такої думки, що це потрібно для освіти, бо, не будши католиком, я не розумівся б на образах, що належать до образованости, я зовсім не розумівся б ні на Меланові Вйоослові, ні на Карретшію, ні на Корратшію, ні на Корраватшію; але я завше був такої гадки, що всі ті Карретшію, Корратшію та Корраватшію нічого мені не допоможуть, коли ніхто не буде купувати в мене льотерійних квитків, а тоді я пляцнув би в болотшію. Та й ще мушу вам признатися, пане докторе, що католицька

релігія не дає мені жодної приємної розваги. Ви ж, як людина розумна, мусите визнати за мною певну рацію. Я не вбачаю в ній жодного плезіру, це ж така релігія, наче б господь-бог, борони боже, щойно помер, і все тут дхне лада-ном як на похоронах, і при тому гуде така погребальна музика, що просто таки дістаєш од неї меланхоліку — я ж кажу вам, що це непідходяща релігія для гамбуржанина.

— А як вам, пане Гіяцінте, подобається протестантська релігія?

— А ця, як на мене, занадто вже розумна, пане докторе, і якби в протестантській церкві не було органів, то її за релігію можна було б і не вважати. Між нами кажучи, ця релігія нічого не вадить, і чиста як шклянка води, але й не помагає нічого. Я вже скуштував її, і ця спроба коштує мене чотири марки чотирнадцять шилінгів...

— Як це так, шановний пане Гіяцінте?

— Бачите, пане докторе, я міркував собі так: правда, це релігія дуже освічена, і їй бракує мрій та чудес; а тим часом хоч крихітку мрійности мусить же вона мати, мусить же вона мати змогу зробити хоч малесеньке чудо, якщо хоче видавати себе за чесну релігію. Але хто ж тут робитиме чудеса? — міркував я собі, заглянувши якимось у Гамбурзі до протестантської церкви, що належала до гатунку зовсім оголених, де лише білі стіни та брунатні лавки, а на стінах нема нічого, крім одної таблички, вкритої півдесятком білих цифр. — «Може ти цій релігії робиш кривду, може ти ставишся до неї несправедливо», — подумав я знову, — «може ці числа так само можуть робити чудеса, як будь-який образ матері божої чи будь-яка кістка з її чоловіка, святого Йосифа?» — і щоб цю справу дослідити, я подався зараз же до Альтони і покритив саме ці числа в Альтонській лотерії; амбу покритив я на вісім шилінгів, терцину на шість, кватерну на чотири,

квінтерну на три... Але, даю вам слово чести — жодне з тих протестантських чисел не виграло. Тепер я вже знав, що мені думати; тепер, подумав я: геть мені з такою релігією, що нічого не може, що не може допомогти навіть нещасну амбу виграти!.. Хіба ж я буду такий дурень, щоб ставити все своє щастя й блаженство на ту релігію, на якій я втратив уже чотири марки й чотирнадцять шилінгів?

— Старовірська релігія, здається мені, для вас уже мабуть на багато доцільніша, любий мій?

— Ох, пане докторе, дайте вже мені спокій з тією старовірською релігією! Я не бажаю її й найгіршому своєму ворогові. З неї тільки й користі, що сором та лайка. Кажу ж вам — це не релігія, а ціле нещастя! Я уникаю всього, що тільки мені за неї нагадує; що Гірш є єврейське слово і в перекладі німецькою мовою є Гіяцінт, то я того Гірна пустив гуляти в світ-за-очі, і підписуюсь тепер «Гіяцінт, колектор, оператор і таксатор». Я маю з цього ще й ту вигоду, що на моїй печатці вже є буква Г і мені не треба замовляти іншу. Запевняю вас, на цьому світі багато залежить від того, як ти називаєшся: ім'я багато важить. Коли я підписуюсь «Гіяцінт, колектор, оператор і таксатор», то це звучить цілком інакше, ніж коли б я, скажемо, підписувався просто «Гірш»; і тепер зо мною не вільно поводитися так, як із найгіршою ганчіркою.

— Мій любий Гіяцінте! Хто б міг собі дозволити так поводитися із вами! Здається, ви зробили такий поступ у вашій освіті, що відразу відчуваєш у вас освічену людину ще до того, як ви розтулите рота, щоб щось сказати.

— Ви маєте рацію, пане докторе, я в освіті ступаю вперед такими кроками як велетень. Я просто не можу придумати, з ким мені й водитися, коли я повернуся назад до Гамбургу; а щодо релігії, то я вже знаю, що зроблю.

Покищо я можу обмежитись новою єврейською синагогою, я розумію під цим чисту мозаїкову відправу, з ортографічними німецькими співами й зворушливими промовами, з усякими мрієчками, що для релігії конче потрібно. Хай мені господь-бог стільки добра пошле, скільки правди в тому, що я не вимагаю зараз для себе кращої релігії; та вона й варта того, щоб її підтримувати! Що залежатиме від мене, я все зроблю для неї, і як тільки повернуся до Гамбургу, то щосуботи відвідуватиму нову синагогу, за винятком тих днів, коли відбудуватиметься льотерійний тираж. На жаль, є такі люди, що роблять цій новій ізраелітській відправі погану репутацію та кажуть, що вона, чемно висловлюючись, дає привід до розколу, але можу вас запевнити, пане докторе, — це добра, чиста релігія, навіть трошки за добра для простого чоловіка, якому староеврейська релігія може покищо й корисніша. Простий чоловік мусить мати якісь дуроці, в яких він почував би себе щасливим, і він відчуває себе щасливим у своїх дуроцах. Якийнебудь старий єврей-дідуган із довгою бородою і в подертому лапсердаку, що й слова не може вимовити ортографічно, а до того ще й трошки шолудивий, відчуває себе може внутрішньо й краще, щасливіше ніж я, з усією моєю освітою. У Гамбурзі, у Бекер-брайтенському завулкові, живе собі один у халупі дідуган; звуть його Мойсей Босяк, або ще Мойсей Босячок, чи просто Босяченя; бігає він цілий тиждень по місту, в сніг і в дощ, вічно зі своїм тлумаком на спині, щоб заробити якусь марку; а прийде в п'ятницю ввечорі додому, то застає вже свій світоч із сімома свічками засвіченим, стіл застелений білою скатеркою, і він скидає з плечей свій тлумак і свої турботи, сідає за стіл разом зі своєю кривою дружиною і ще кривішою за неї дочкою, їсть із ними рибу, зварену в смачній білій юшці з часником, співає при тому

найкращих псалмів царя Давида, радіє від щирого серця, що Ізраїльський народ вийшов з Єгипту, тішиться ще й тим, що всі вороги Ізраїля, які завдавали йому лиха, нарешті повмирали, що цар Фараон, Навуходоносор, Гаман, Антіох, Тіт і всі подібні до них люди померли вже, а Босяченятко, слава богу, ще живе і їсть разом зі своєю дружиною й дочкою рибу... А скажу вам, пане докторе, ця риба дуже делікатна, і чоловік цей дуже щасливий; йому не треба мучитися якоюсь там освітою; він сидить собі задоволений у своїй релігії й у своєму зеленому халаті, як Діоген у своїй бочці; він задоволено дивиться на свій сьомисвічник, що з нього він сам навіть не здимає нагару... І, скажу я вам, коли свічки горітимуть не так ясно як треба, коли не буде біля нього суботнішньої служниці, що має здимати нагар зі свічок, а хай увійде до нього в ту хвилину, скажімо сам Ротшільд Великий з усіма його маклерами, дисконте-рами, експедиторами й chefs de comptoir, що їхніми руками він завойовує світ, і скаже йому: «Мойсею Босяку — проси в мене ласки, якої хочеш, і я дам тобі все, чого тобі тільки забагнеться» — то я певний, пане докторе, Мойсей Босяк відповів би йому супокійно: «Поздіймай мені нагар зі свічок!» і Ротшільд Великий сказав би здивований: «Не будь я Ротшільдом, я хотів би бути отаким Босячком!»

Тим часом, як Гіяцінт, за своєю звичкою, так широко-епічно розвивав свої думки, маркіз підвівся зі своєї подушечки, що на ній він клячів, і підійшов до нас, все ще мугикаючи собі під носом отченаші. Тоді Гіяцінт заслонив зеленою запоною образ мадонни, що висів над аналойчиком, загасив обидві воскові свічки, що перед ним горіли, здійняв мідне розп'яття зі стіни, повернувся до нас і заходився чистити його тою самою ганчіркою, якою щойно

почистив остроги, слиняючи його так само сумлінно як і їх. Пан його немов розтанув від лагідного настрою й духоти; замість чорного сурдута на ньому було широке синє шовкове доміно зі срібними тороками, а ніс його виблискував так тужно, мов закоханий люїдор.

— О, Ісусе! — зідхнув він, упірнувши в подушки своєї софи, — чи не здається вам, пане докторе, що в мене сьогодні дуже замріяний вигляд? Я дуже схвильований, моя душа розпливається, я відчуваю подих вищого світу,

Моя душа в блаженстві мліє,
Очам одверті небеса...

— Пане Гумпель, вам пора вже приймати, — перебив цю патетичну деклямацію Гіяцінт, — кров у вашому шлунку знову застоялась, я знаю чого вам бракує...

— Не знаєш, — зідхнув його пан.

— Кажу вам, що знаю, — заперечував слуга і кинув своїм благодушно-співчутливим личком, — я знаю вас наскрізь, так, як ви єсть, знаю, що ви цілковита протилежність до мене: коли вам хочеться пити, то мені їсти, коли ви хочете їсти, то я хочу пити; ви занадто в тілі, а я занадто худий. У вас багато уяви, а в мене тим більше діловитости, я практик, а ви діярретик; одним словом, ви цілком мій антиподекс.

— Ох, Юліє! — зідхав Гумпеліно, — чому я не лайкова жовта рукавичка в тебе на руці — я цілував би тебе в щічку! Пане докторе, чи бачили ви колинебудь Августу Креллінгер у «Ромео й Джульєті»?

— Безперечно, і вся моя душа тремтить ще й досі від захоплення.

— Коли так, — гукнув надхненний маркіз, а з його очей посипались іскри й осяяли йому носа — то ви мене зрозу-

мієте, то ви вже знаєте, що це значить, коли я кажу: Я кохаю! Я перед вами цілком відкриюсь... Гіацінте, вийди на хвилинку...

— Мені немає чого виходити, — відповів цей сердито, — вам нічого ніяковіти передо мною, я знаю теж кохання, я знаю вже...

— Не знаєш! — крикнув Гумпеліно.

— Щоб довести вам, що я знаю, пане маркізе, мені треба тільки вимовити ім'я Юлії Максфілд. Заспокійтеся, вас теж кохають... але з цього не вийде нічого. Швагер вашої коханої вартує над нею день і ніч, не спускає з неї очей, мов з дорогого брильянта.

— Ох, я нещасний — залементував Гумпеліно — я кохаю, і мене кохають, ми нишком потискуємо одне одному руки, наступаємо одне одному на ноги під столом, моргаємо очима... а нагоди ніяк не діждемось. Як часто стою я в місячному сяйві на балконі й уявляю собі, що я — Юлія, а мій Ромео, чи то мій Гумпеліно, призначив мені побачення, і я деклямую тоді зовсім як Креллінгер:

Приходь же, ніч! Приходь, мій Гумпеліно!

Мені ти будеш наче день вночі.

Ти спочиватимеш на крилах ночі,

Як свіжий сніг, що ліг на крила крука.

О, ніч кохання, лагідна; приходь,

Мій Ромео, приходь мій Гумпеліно!

Та горе! Лорд Максфілд невпинно чигає на нас, а ми обоє вмираємо з туги одне за одним. Я не доживу до того дня, коли настане така ніч, коли кожний ладен закласти найкращі квіти свого юнацтва, щоб виграваючи, програвати. Ах! Таку ніч волюю я краще ніж найбільший виграш Гамбурзької л'ютерії.

— Які безглузді мрії! — обізвався Гіяцінт, — головний виграш становить сто тисяч марок!

— Так, краще ніж найбільший виграш! — сказав знову Гумпеліно, — ах, якби хоч одна така ніч! Вона вже не раз обіцяла подарувати мені таку ніч за першої-ліпшої нагоди, і я вже мріяв, як після такої ночі вона деклямуватиме вранці цілком так як Креллінгер:

Що, ти вже йдеш? До ранку ще далеко!
То солов'я, не жайворонка спів був,
Що стурбував твій полохливий слух.
Щоночі він на дереві гранату
Співає там; повір мені, коханий!

— Найбільший виграш за одну ніч! — кілька разів повторив Гіяцінт і ніяк не міг заспокоїтись.— Я високої думки, пане маркізе, про вашу освіту, але що ви можете так дуже поринати в мрії, цього б я ніяк не сподівався. Щоб кохання ставити вище від найбільшого виграшу.... Доправди, маркізе, відколи я найнявся до вас за слугу, я дійсно здобув чимало знання, але мушу сказати, що заради кохання я не хотів би й восьмої частини великого виграшу позбутися. Хай пан-біг мене од цього боронить! Коли навіть відрахувати по п'ятсот марок декорту, то все ще лишається дванадцять тисяч марок! Кохання! Коли б я підраховував усе те, що мене коштує те кохання, то загалом цей рахунок становив би всього дванадцять марок і тринадцять шилінгів. Кохання! Я теж зазнав не мало щастя в коханні, все на дурничку, за нього я не заплатив і шеляга, тільки інколи *par complaisance*, я вирізував мозоля у моєї коханої. Справжній, глибоко-пристрасний аташемент мав я тільки одним-одним раз; це була гладенька Гудель із Дреквалю. Ця жінка купувала в мене квитки і коли я приходив до неї відновлю-

вати їх, вона завсіди тикала мені в руку шматок солодкого пирога, шматок чудового солодкого пирога... а часом вона частувала мене варенням, те ще й чарочкою лікеру до того, і коли одного разу я поскаржився їй, як дуже я обтяжений всякими турботами, то вона дала мені рецепт на порошки, що їх приймає її чоловік. Порошків цих я вживаю ще й досі, вони мені дуже помагають, але ніяких інших наслідків наше кохання не мало. Я гадаю, пане маркізе, що й вам не завадило б інколи випити такий порошок. Як я приїхав до Італії, то насамперед побіг у Міляні до аптеки і замовив собі цих порошків і завше ношу їх при собі. Почекайте хвилиночку, я їх пошукаю, а коли пошукаю, то значить і знайду, а коли знайду, то ваша вельможність неодмінно повинні їх і випити.

Було б занадто довго переказувати всі ті коментарії, що ними діловитий шукач супроводив кожную річ, яку він витягав із кишені. Появилися такі предмети: 1) половина воскової свічки, 2) срібний футляр, де лежало знаряддя вирізувати мозолі, 3) цитрина, 4) пістолет, хоч і не наладований, а проте загорнутий у папір, мабуть для того, щоб його вигляд не спричинявся до якихось неприємних думок, 5) надрукований список останнього тиражу Великої Гамбурзької лютереї, 6) книжечка в оправі з чорної шкіри, де записані псалми царя Давида й несплачені борги, 7) сухенький прутик із верби, зав'язаний вузлом, 8) пакуночок, повитий полинялою рожевою тафтою, а в ньому квиток, що виграв колись п'ятсот тисяч марок, 9) плісковатий шматочок хліба, подібний до корабельних сухарів, з маленькою дірочкою посередині, і нарешті, 10) згадані порошки; на них маленький чоловічок дивився якимось зворушливо, хитаючи тужливо головою.

— Коли подумаю, — зідхав він, — що Гудель дала мені цей рецепт десять років тому і що я тепер перебуваю

в Італії, тримаю цей рецепт у руках і знову читаю оці слова: «Sal mirabile Glaubeni» (а це по німецьки значить: найделікатніша сіль, сіль найкращого гатунку) — ах! тоді в мене таке почуття, ніби я вже ~~вишив~~ порошок і вже відчуваю на собі його вплив. Що то — людина! я тепер в Італії, а душею з гладенькою Гудель з Дреквалю. Хто б міг таке припустити? Я собі добре уявляю, як то вона тепер сидить собі десь на селі, в своєму садочку, де світить місяць і співає мабуть соловейко чи жайворонок...

— Розуміється, соловейко, а не жайворонок, — зідхнув тим часом Гумнеліно і почав деклямувати:

Щоночі він на дереві гранату
Співає там, повір мені, коханий!

— Це все одно, — казав далі Гіяцінт, — про мене, хай це буде навіть канарок; пташки, що їх тримають у садках, найменше коштують. Найголовніша річ там — це теплиця і шпалери в павільйоні, і статуї державних мужів, що стоять перед ним; а там стоять, наприклад, голий генерал над богами й Венера Урнія, обидві ці статуї коштують триста марок. Посеред садка Гудель звеліла зробити ще й фонтанель... І в цю хвилину вона, може, стоїть там і тре собі носа, робить собі задоволення в мріях і думає про мене... Ах!

Після цього зідхання запанувала тужна тиша, яку маркіз нарешті перервав своїм спраглим питанням:

— Скажи мені чесно й одверто, Гіяцінте, — ти певний того, що твій порошок гарно вплине?

— Слово честі, вплине, — відповів той. — Чому б йому не вплинути? Він же ж на мене впливає! А хіба я не така ж людина як і ви? Глявберова сіль зрівнює всіх людей. І коли Ротшільд приймає глявберову сіль, то вона впливає на нього однаково, як і на звичайнісінького маленького

маклерчика. Я можу вже вам наперед сказати, як воно буде: Я вкину порошок у шклянку, наллю туди води, помішаю, і скоро ви його тільки проковтнете, то раптом скривите обличчя і скажете: брр!.. брр!.. А потім почувете, як у вас загарчить щось усередині і вам так чудернацько стане на душі, і ви ляжете в ліжко і, присягаюся вам моєю честю, ви то схопитесь на ноги, то ляжете, то знову підведетесь, то знову ляжете і т. д., а на другий ранок будете почувати себе так легко, мов янгол з білими крилами, і пуститесь у танок від почуття здоров'я й задоволення, тільки обличчя у вас трошки зблідне. Але я знаю, що вам приємно мати бліде обличчя, а коли у вас бліде обличчя, то на вас любо дивитися.

Та хоч і як там Гіяцінт промовляв і тримав уже приготований порошок, то все це було б ні до чого, коли б маркізові раптом не спало на думку те місце, де Юлія випиває фатальний напій.

— Яка ваша думка про артистку Міллер у Відні, докторе? — вигукнув він. — Я бачив її в ролі Юлії і, боже! боже! як вона грає! Правда, я найзахопленіший прихильник Креллінгер, алеж Міллер, коли вона перехилила келеха, захопила мене до краю! Бачите, — говорив він далі, трагічним жестом узявши в руку ту шклянку, що в неї Гіяцінт насипав був свого порошка, — дивіться, отак вона тримала келеха, і з жахом, що всі глядачі відчували разом з нею те саме, що й вона, промовила:

Холодний жах тече у мене в жилах,
Що заморозить теплоту життя.

Вона стояла так, як оце тепер я стою, і тримала келеха біля уст зі словами:

Чекай, Тібальде!
Я йду вже, Ромео! До тебе п'ю!

І тут вона випила келех —

— На здоров'ячко, пане Гумпелю! — виголосив Гіяцінт урочистим тоном, бо маркіз, захопившись наслідуванням згаданої сцени, вихилив і собі келеха, і, стомлений деклямацією, упав на софу.

Але не довго лежав він на канапі. Хтось постукав до дверей і в кімнату увійшов маленький джокей леді Максфілд. Приємно посміхаючись, він відважив маркізові поклін, подав йому до рук цидулку і після цього негайно вийшов з кімнати.

Маркіз похапцем схопив записку, і в той час, коли він її читав, його ніс і очі аж блищали від захоплення. Але враз він пополотнів, смертельна блідість розлилась йому по обличчі, кожний м'яз його затремтів як уражений, і рухом, повним одчаю, він зірвався з софи на ноги, люто зареготав і забігав по кімнаті, вигукуючи:

«Горе мені, блазневі долі!»

— Що таке? що трапилось? — питав Гіяцінт тремтючим голосом, стискаючи конвульсійно розп'яття, що його він почав був знову чистити. — Може на нас сьогодні вночі мають напасти розбишаки?..

— Що вам таке, пане маркізе? — спитав я й собі, так само дуже здивований.

— Читайте! читайте! — кричав Гумпеліно, кинувши нам записку і все ще бігаючи з розпачу по кімнаті, при чому його блакитне доміно розвівалося мов громова хмара. — «Горе мені, блазневі долі!»

У записці ми прочитали таке:

«Ніжний Гумпеліно!

Насвітанку я мушу вирушити до Англії. Мій швагер уже поїхав і чекає на мене у Фльоренції. Тепер

біля мене ніхто не вартує, але, на жаль, це тільки сьогоднішньої ночі. Скористаємося з цього, вип'ємо цей нектар, що його нам дарує кохання. Вип'ємо цей келех до останньої крапельки! Я чекаю, я тремчу...

Юлія Максфілд.»

— «Горе мені, блазневі долі!» — вигукував раз-у-раз Гумпеліно. — Кохання хоче піднести мені до вуст келеха, по вінця налитого нектаром, ах! а я, нещасний блазень долі, вихилив уже келех глявберової соли! Хто звільнить мені шлунок від жахливого напою! Рятунку! рятунку!

— Тут уже жодна жива людина нічого не вдіє, — глибоко зідхнувши сказав Гіяцінт.

— Я співчуваю вам од щирого серця, — додав і я, — замість келеха любовного нектару випити шклянку глявберової соли — це дійсно гірко. Замість трону кохання на вас чекає нічний стілець!

— О, Ісусе! Ісусе! — ніяк не міг угамуватися маркіз. — Я чую, як цей напій тече вже всіма моїми жилами... О, сумлінний аптекарю! твій трунок діє швидко. Проте, це не повинно стати перешкодою на шляху до неї... це мене не може стримати, я хочу бігти до неї, я хочу впасти їй до ніг і там стекти кров'ю.

— За кров тут не може бути й мови, — заспокоював його Гіяцінт, — у вас же нема гомеридів... Не хвилюйтеся вже занадто....

— Ні, ні! Я хочу до неї, в її обійми... О, ноче! о, ноче!..

— Кажу ж я вам, — провадив Гіяцінт з філософською байдужістю далі, — ви не матимете в її обіймах спокою, бо вам доведеться вставати разів із двадцять. Та не хвилюйтеся так. Що більше будете бігати й скакати по кімнаті,

що більше будете іригуватись, тим швидше впливатиме глявберова сіль. Ваш піднесений настрій грає тільки на руку природі. Ви повинні мужньо терпіти все те, що вам послала доля. Може це й краще, що так воно трапилось; що так воно трапилось, може це й краще. Людина — земна істота і не розуміє божого провидіння. Людині часом здається, що вона прямує назустріч щастю, а на цьому шляху стоїть, може, нещастя з дрючком, а коли міщанський дрючок упаде на шляхетну спину, то це, пане маркізе, людина гостро відчуває.

— Горе мені, блазневі долі! — все ще лементував маркіз, а його льокай провадив спокійно далі:

— Людина сподівається келеха з нектаром, а дістає березової каші, та хоч і солодкий той нектар, а березова каша все таки гіркіша; і це ще дійсно щастя, що людина, яка іншу людину лупцює, нарешті стомлюється, а то та друга людина не витримала б. Але ще небезпечніше, коли нещастя з кинджалом або з отрутою в руці чатує на тебе на шляху кохання, так що ти не можеш бути певний за своє життя. Може, пане маркізе, воно й справді добре, що так трапилось, бо може в запалі кохання ви побігли б до своєї коханої, а на дорозі на вас напав би якийсь маленький італієць з кинджалом із шість брабантських ліктів завдовжки, і штрикнув би вас — боже борони, я зовсім не хочу накликати на вас лиха — штрикнув би вас у литку. Тут не те, що в Гамбурзі, де навіть серед ночі ти можеш негайно гукнути вартового; в Апенінах немає нічних вартових. Або може ще — говорив далі невблаганний утішник, зовсім не зважаючи на маркізову розпуку, — може саме тоді, коли ви сиділи б у якнайприємнішому настрої в леді Максфілд, раптом повернувся б несподівано з мандрів її швагер і, приставивши вам до грудей наладованого револь-

вера, примусив би вас підписати вексель на сто тисяч марок. Бог мені свідок — я не хочу накликати на вас лиха, але гадаю так: ви красень, а леді Максфілд з розпуки, що мусить утратити свого красня, і з ревнощів, притаманних кожній жінці, не захоче, мабуть, щоб після неї якась інша жінка зазнавала щастя з вами, біля вас. — І що ж вона зробить? Вона візьме помаранчу або цитрину, насипле всередину трошки біленького порошку й скаже: «Проходись, мій любий, тобі мабуть дуже душно, ти так швидко йшов!» — а на другий ранок ви вже справді лежатимете цілком захололий. Був собі такий чолов'яга, на прізвище Піпер, і був він палко закоханий в одну дівчину, що прозивалась «сурмоголовосою янгольською Ганнусею» і жила на Каварняній, а він жив на Фулентвітській вулиці...

— Я хотів би, Гірш, — люто закричав маркіз, бо його хвилювання дійшло до найвищого щабля, — я хотів би, щоб у твого Піпера з Фулентвіту, і в його сурмоголовосого янголяти з кав'ярні, і в тебе, і в Гудель, щоб у всіх вас виграла моя глявберова сіль у шлунку!

— Що ви хочете від мене, пане Гумпель? — відповів Гіяцінт не без деякого роздратовання в тоні, — чим я тут завинив, що леді Максфілд забаглося від'їжджати саме завтра і що вона призначила вам побачення саме на сьогодні вночі? Хіба я міг знати це все наперед? Що я вам — Арістотель? Чи може я служу в провидіння? Я обіцяв тільки те, що порошок вплине, а він впливає так певно, як певно те, що я колись буду в раю... а коли ви будете так розтріпано й скажено бігати по кімнаті, то порошок іще швидше вплине.

— Коли так, то я спокійно сяду, — простогнав Гумпеліно, тупнув ногою об підлогу, кинувся спересердя на софу, силоміць затамував свою лють, і пан і слуга мовчки дивни-

лися один на одного довгим поглядом, аж деки пан нарешті глибоко зідхнув і заговорив трохи пошепки:

— Алеж, Гірш, що собі жінка про мене подумає, як я не прийду? Вона ж десь чекає на мене, нетерпляче чекає, вона тремтить, вона палає з кохання...

— У неї прекрасна ніжка, — сказав Гіяцінт сам до себе і тужливо похитав голівкою. Але в його грудях, очевидно, щось могутньо хвилювалося, під його червоним жупаном очевидно працювала якась смілива думка...

— Пане Гумпелю, — вихопилося в нього нарешті, — вирядіть мене!

За цими словами густа краска розлилася по блідому діловитому обличчі.

Розділ десятий

Коли Кандід прибув до Ельдорадо, то побачив на вулиці кількох хлопчиків, що гралися здоровими злитками золота замість камінців. Така розкіш навела його на думку, що це діти короля, і він дуже здивувався, довідавшись, що в Ельдорадо золоті злитки такі безцінні, як у нас камінчики, і що школярі бавляться ними. З одним моїм приятелем, чужоземцем, трапилося щось подібне: він приїхав до Німеччини, де вперше почав зачитуватися німецькими книжками; його вразило багатство тих думок, які він там знайшов; але незабаром він покмітив, що думок у Німеччині стільки, скільки золотих злитків у Ельдорадо, і що ті письменники, яких він уважав за принців духа — були просто звичайнісінькі школярі.

Ця історія спадає мені завжди на думку, коли я захожуюсь записувати найкращі міркування про мистецтво й життя; тоді я засміюсь і волю залишити свої думки на пері, або замість них надряпати на папері якусь картинку

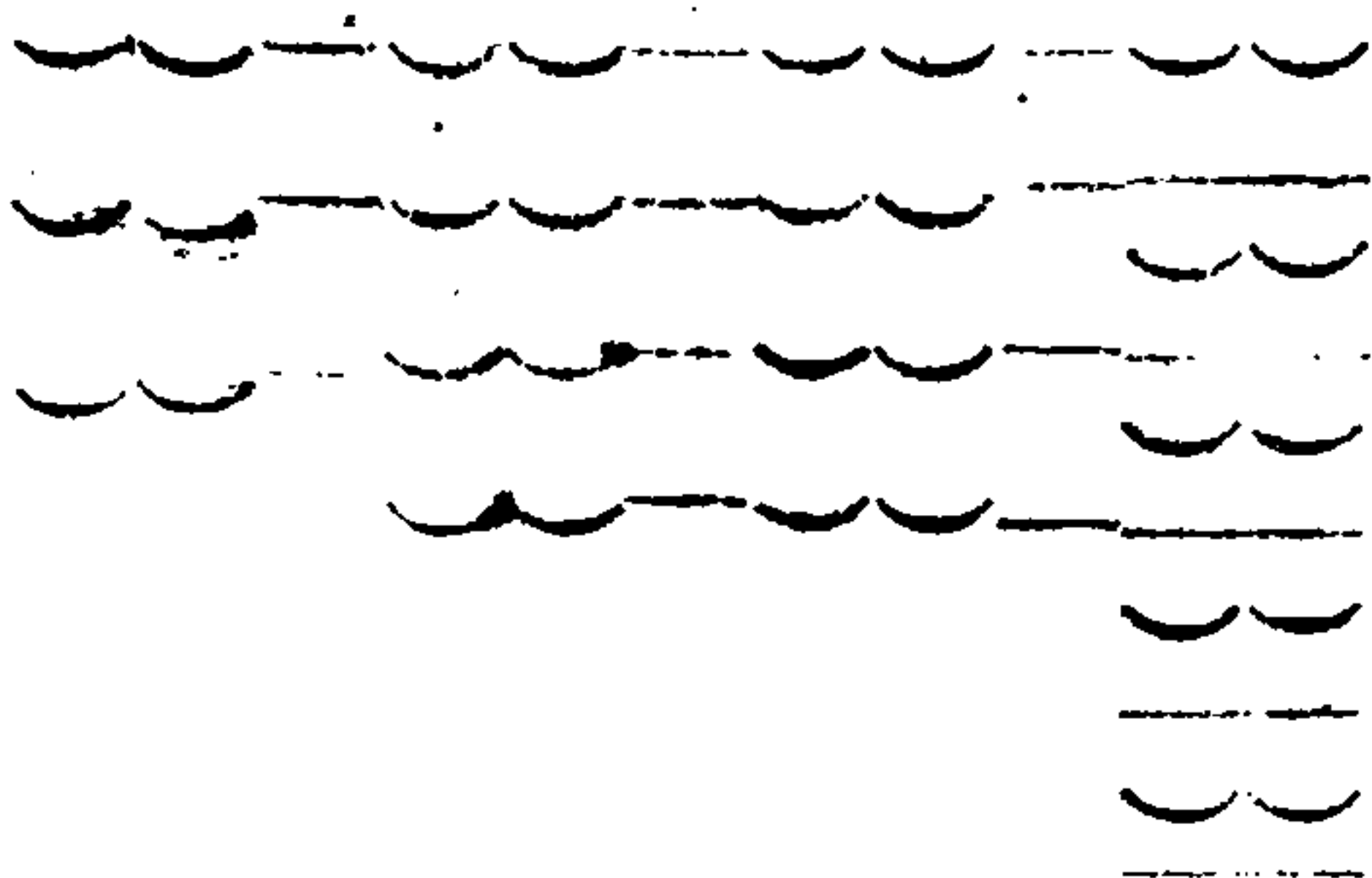
чи фігуру, і вмовляю себе, що такі малюнки чи візерунки куди придатніші в Німеччині, в цьому розумовому Ельдорадо, аніж найзолотіші думки.

На тих малюнках, що я їх хочу тепер тобі, любий читачу, подати, ти знову побачиш знайомі вже обличчя — Гумпеліно і його льокая Гірш - Гіяцінта, і хоч першого виведено тут не такими виразними мазками, то все таки я сподіваюся, що ти будеш досить проникливий і збагнеш його негативний характер і без надто позитивних визначень. Вони могли б накликати на мене процес за дифамацію, або за щось іще страшнішого од неї. Не слід забувати, що маркіз багатий на гроші і на зв'язки. До того ж, він природний спільник моїх ворогів, він підтримує їх різними субсидіями, він же аристократ, ультра-папіст; лише дечого йому бракувало, та що там! — він і цього навчиться, бож підручник у нього в руках, як це ти побачиш на малюнку.

Тепер знову вечір, на столі стоять два свічники, в них горять воскові свічки, світло від них мерехтить на золотих рамках образів, що висять на стіні. Світло блимає, тіні ворухаються, і здається, ніби вони живі. На дворі, проти вікна, стоять, срібним місяцем осяяні, зловісно-нерухомі, похмурі кипариси, а десь оддалік долітають чарівнотужні звуки пісні на хвалу Марії, надламані звуки, наче співає їх кволий дитячий голос. У кімнаті якась особлива задуха. Маркіз Хрістофоро ді Гумпеліно сидить, чи точніше, розлігся знову у вільній гордовитій позі на подушках софи, шляхетне розіпріле тіло знов одягнене в тонке блакитно-шовкове доміно, у руках він держить книжку в червоній сап'яновій палітурці з золотими краями, і він голосно й палко деклямує. Очі маркізові мають при цьому якийсь липкий, масний блиск, що звичайно властивий закоханим котам, а його щокі, навіть обидві ніздрі, якісь хворобливо

бліді. Але, любий читачу, цю блідість дасться, певне, філософічно-антропологічно з'ясувати, коли пригадати собі, що маркіз проковтнув напередодні цілу шклянку глявберової соли.

А Гірш-Гіяцінт сидить навкарячках серед кімнати і здоровим шматком крейди креслить на темній долівці такі приблизно знаки великого розміру:

Ця робота очевидно не до смаку маленькому чоловічкові. Стогнувши за кожним разом, коли йому доводиться нахилитися, він сердито бурчить «Спондей, антиспас, ямб, анапест, хорей і — хороба!» Щоб вільніше рухатися, він скинув з себе червоного жупана і тоді показалося двоє коротких худорлявих ніжок у вузьких червоних штанях і двоє довгастих худеньких рученят із білих широких рукавів сорочки.

— Що це за чудернацькі знаки? — спитав я, придивившись до них деякий час.

— Це сліди людської стопи в натуральну величину, — простогнав він у відповідь, — і я, нещасна людина, мушу тримати їх у своїй голові, у мене вже руки болять від усіх отих стоп, бо я мушу їх ще й рисувати тепер! Це правдиві, справжні стопи поезії. Коли б цього не вимагала моя освіта, я пустив би ту поезію на всіх її «стопах» ступати до біса. Пан маркіз дає мені тепер приватні лекції з поетичного мистецтва. Пан маркіз прочитує мені вірші й тлумачить мені, із скількох стоп вони складаються, а я

маю їх занотовувати, а потім вираховувати чи правильно складено вірша чи ні.

— Ви застаєте нас, — промовив маркіз дидактично-патетичним тоном: — справді за поетичною роботою... Я добре знаю, докторе: ви належите до тих поетів, що мають зарозумілі голови, і не хочуть визнавати, що стопи в поетичному мистецтві найголовніша річ. Алеж бо, зрештою, освічений ум приваблює тільки досконало створена форма. Такої форми ми можемо навчитися тільки од греків та од тих новітніх поетів, що змагають по-грецькому, відчувають по-грецькому, думають по-грецькому і таким чином передають свої почування іншому чоловікові...

— Розуміється, чоловікові, а не жінці, як це звичайно роблять некласичні романтичні поети, — зауважила моя нікчемність.

— Пан Гумпеліно часом говорить мов з книжки, — прошепотів мені збоку Гіяцінт і, стиснувши до купи свої тонкі губи, гордовито кліпнув задоволеними оченятами й похитав шанобливо здивованою голівкою. — Кажу ж вам, — додав він трохи голосніше: — мов з книги говорить він часом, і в таку хвилину він уже, так би мовити, не людина, а вища істота, і тоді я, що більше його слухаю, тим дурніший стаю.

— А що ж це у вас зараз у руках? — поспитав я маркіза.

— Брильянти, — відповів він і передав мені до рук книжку.

Почувши слово «брильянти», Гіяцінт схопився був, але побачивши, що це тільки книжка, зневажливо посміхнувся. «Брильянтова» ж книжка мала на першій сторінці такий заголовок:

«Вірші Августа графа фон-Плятена,
Штутгарт і Тюбінген.

Накладом книготорговельної фірми Котта. 1828 р.»

А на другій сторінці було написано красивим письмом: «Подарунок сердешного братерського приятелювання». Від книжки дхнуло тими чудними парфумами, що ні трошечки не нагадують запаху одекольону, а це треба мабуть приписати тій причині, що маркіз читав її цілісіньку ніч.

— Я цілісіньку ніч і разу очей не заплющив, — скаржився він мені: — бо був надміру схвильований. Мало не разів із дванадцять зривався я з ліжка, але на щастя, у мене була ця чудова лектура, звідки я черпав не тільки багато повчальної для мене поезії, але й розраду для життя. Ви бачите тепер, як я шаную цю книжку. Гляньте но, в ній цілі всі сторінки, а між нами кажучи, сьогоднішньої ночі мене не раз спокушало...

— Це траплялось, мабуть, не тільки з вами, пане маркізе...

— Присягаюся вам нашою Льорехською мадонною і своєю честю, — казав далі Гумпеліно, — немає в світі віршів подібних до цих. Як вам відомо, вчора ввечорі я був у розпуці так би мовити, *au désespoir*, через те, що фатум не захотів віддати кохану Юлію в мої обійми; тоді я почав читати ці вірші — щоразу, коли мені доводилося вставати з ліжка — один вірш. І та байдужість, з якою ставиться автор до жінок, так на мене вплинула, що моє власне любовне страждання мені остогидло. У цього поета саме те найкраще, що він тільки до чоловіків горить палкою приязню. Він воліє нашого брата більше ніж жіночої статі і вже за цю одну честь ми повинні дякувати йому. З цього погляду він вищий над усіх поетів. Він не потурає звичайному смакові юрби, він лікує нашу пристрасть до жінок, що завдають нам стільки горя. — О жінки! жінки! Той, хто визволить нас із ваших кайданів, той буде благодійник людства. Довіку треба жалкувати, що Шекспір не присвя-

тив цій справі свого чудового театрального хисту, бо, як я вперше довідався з цієї книжки, йому властиві були не менш шляхетні почування, ніж графу Плятенові; у сонетах про Шекспіра він каже:

Не примхи дів твої турбували спокій,
Ти вмів до друзів пристрасно горіти.
Твій друг зривав жіночі хитрі сіті. —
Його краса — твій рай і сум глибокий.

Тим часом, як маркіз прочуто деклямував ці слова і пласка гидота танула у нього на язиці, Гіяцінтове обличчя кривило якнайпротилежніші гримаси, водночас і гнівні і прихильні, а нарешті він сказав:

— Пане маркізе, ви говорите як книжка та й вірші пливають у вас знову так легко як сьогоднішня ніч, але їх зміст зовсім мені не до вподоби. Як чоловікові, мені приємні ці лестощі, що граф Плятен воліє нас більше, ніж жінок, але, як прихильник жінок, я зі свого боку супротивник такому чоловікові: отакі то люди! Одному до смаку цибуля, другий кохається більше в дружбі, а я, як чесний чоловік, мушу одверто признатися — я люблю цибулю, і будь-яка крива куховарка мені любіша ніж найкращий приятель-красунь. Так, мушу признатися, я не знаходжу нічого такого вже надто красивого у чоловічої статі, щоб можна було в те закохуватись.

Останні слова Гіяцінт виголосив, пильно роздивляючись на себе в дзеркало, але маркіз, не звертаючи на його слова уваги, деклямував далі:

Der Hoffnung Schaumgebäude bricht zusammen,
Wir mühen uns, ach! und kommen nicht zusammen;
Mein Name klingt aus deinem Mund melodisch,
Doch reihst du selten dies Gedicht zusammen;
Wie Sonn' und Mond uns stets getrennt zu halten,
Verschworen Sitte sich und Pflicht zusammen.

Lass Haupt an Haupt uns lehnen, denn es taugen
Dein dunkles Haar, mein hell Gesicht zusammen!
Doch ach! ich träume, denn du ziehst von hinnen,
Eh' noch das Glück uns brachte dicht zusammen!
Die Seelen bluten, da getrennt die Leiber,
O, wären 's Blumen, die man flicht zusammen!

— Кумедна поезія! — гукнув Гіяцінт, пробубонівши собі під ніс рими цих віршів — Sitte sich und Pflicht zusammen, Gesicht zusammen, Gedicht zusammen, dicht zusammen, flicht zusammen!... Кумедна поезія! Мій швагер, читаючи вірші, не раз жартома ставить по черзі в кінці кожного рядка слова «ззаду» й «спереду», і мені ніколи на думку не спадало, що такі вірші називаються газелями. Треба буде колись зробити таку спробу; чи не стане отой вірш, що його деклямує пан маркіз, ще кращий, коли після кожного отого «zusammen» додавати слова «спереду» й «ззаду»; я певен, поезія від цього відсотків на двадцять підсилалась би.

Не звертаючи уваги на це базікання, маркіз деклямував собі далі газелі й сонети, де коханець оспівує красу свого друга, уславлює його, ремствує на нього, докоряє байдужістю, вигадує плани, як побачитися з ним, залицяється до нього, ревнує, сумує, дереться по східцях делікатних ніжностей, і завсіди так тендітно, палко й сердешно, що можна подумати, ніби автор цих віршів є дівчина, до нестями закохана в якогось чоловіка. Одне тільки повинно б дивувати — ця дівчина раз-у-раз скаржиться на те, що її кохання супротивне «звичаям», ремствує на звичаї, що розлучають закоханих, вона обурена як кишеньковий злодій на поліцію, вона хотіла б з любов'ю обняти «за попереки» свого друга, вона скаржиться на завидників, які змовляються, щоб «стати нам на перешкоді й розлучити нас», вона ремствує ще на образи, яких зазнає від свого друга, вона

доводить йому своє палке бажання, побачити його хоч на хвилинку, вона присягається «жодним словом не потурбувати його слуху» і кінець-кінцем признається:

«Мое бажання відхиляли інші.
І ти не поділяв його, проте
Не відхилив. Життя ж мое солодке!

Мушу визнати, що маркіз ці вірші дуже гарно читав, тільки частенько зідхаючи та стогнучи, він якось кокетливо совався на софі то взад то вперед. А Гіяцінт раз-по-раз повторював рими, хоч часом і перебивав їх нечуваними зауваженнями. Одам приділив він найбільше уваги.

— На них, — казав він: — можна куди більше навчитися, ніж на отих газелях та сонетах... Що в одах стопи завжди виразно визначено, то дуже легко можна полічити кожний вірш. Кожному поетові слід було б підвестися до графа Плятена і в найтрудніших своїх віршах друкувати зверху стопи; вони казатимуть читачеві: «Дивіться, я чесна людина, не хочу вас дурити; оці прямі й криві рисочки, що їх я накреслюю перед кожним віршем, це, так би мовити, conto-finto кожного вірша, і ви можете з них уявити, скільки це мене коштувало труду. Вони є, так би мовити, мірило кожного вірша, ви можете вимірити його, і коли з'ясується, що не вистачає одного якогось складу, то я, як чесна людина, кажу вам — ви не маєте права обзивати мене шахраєм». Проте, саме ця підкреслена чесність і може заморочити людям голови. Саме тому, що перед віршами зазначено стопи, міркуеш собі так: я не хочу бути нечесною людиною; з якої речі маю я перевіряти цього чоловіка? це безперечно — чесна людина; а коли ви таки справді полічите, то переконаєтеся, що вас таки обдурено... Хіба можна раз-у-раз лічити та лічити? Ми тепер в Італії, на

дозвіллі, маємо час креслити крейдою стопи на долівці і перевіряти кожну оду. Але в Гамбурзі, де я обтяжений різноманітними справами, мені не вистачить часу на це, і я був би примушений покластися на графа Плятена і не лічити стопи, як звичайно покладаються на розмінні каси, де дають торбинки з поліченими грошима, що на них написано, скільки сотень талярів є всередині — вони запечатані переходять з рук до рук, кожний, покладаючись на чесність каси, вірить, що там стільки є, скільки написано і передає далі, не перевіривши; але бували приклади, що якийсь гуляка розпечатував таку торбинку, перелічував гроші і переконувався, що там бракує декілька талярів. Так і в поезії може бути чимало того шахрайства; я особливо роблюсь недовірливим, коли згадаю за торбинки з грішми. Бо мій швагер оповідав мені: в Одензейській тюрмі сидить — ну, певний хтось, що мав посаду на пошті; він нишком розпечатував торбинки, що потрапляли йому до рук, витягав звідти нишком гроші, а потім майстерно зашивав їх і посилав поштою. Почуєш за таку «майстерність», то втрачаєш усяку людську довіру і стаєш недовірливою людиною. Тепер такого шахрайства повно по цілому світі, і напевне в поезії так само, як і в усякій іншій справі.

— Чесність! — казав Гіяцінт далі, тим часом як маркіз, цілком поринувши в сантиментальність, деклямував собі далі й не звертав на нас жодної уваги, — чесність, пане докторе, це головна річ, а хто нечесна людина, того я вважаю за шахрая, а кого я вважаю за шахрая, у того я нічого не купую, творів такої людини я не читаю, коротко й просто, я не маю з ним ніяких справ. Я, пане докторе, не з тих людей, що люблять казна чим пишатися, а коли б я вже захотів таки чимось попишатися, то пишався б тим, що я чесний чоловік. Я розкажу вам за одну шляхетну

рису своєї вдачі, і ви здивуєтесь, — кажу вам, як чесна людина, — ви дуже здивуєтесь! У Гамбурзі, на Списовому Кутку, живе чоловік, він торгує травами, на ймення Клецок, тобто я зву цього чоловіка Клецком, бо ми з ним гарні приятелі, а справжнє його прізвище пан Кльотц. Його дружину треба називати мадам Кльотц, і вона не виносила того, що її чоловік купував квитки в моїй льотерії, і коли її чоловік хотів у мене грати, то я не смів заходити до них з квитками; він просто на вулиці казав мені: отакий і такий номер квитка нехай буде за мною, ось тобі гроші, Гірш! А я казав: гаразд, Клецку! А прийшовши додому, зараз же відкладав замовлений номер квитка в конверту, написавши на ній німецькими літерами: На рахунок пана Хрiстiяна Гайнрiха Кльотца. А тепер послушайте й диву давайтесь: це було одного чудового весняного дня, зеленіли дерева над біржею, і легіт повівав так приємно, сонце виблискувало в небі, а я стояв біля Гамбурзького банку... Проходить повз мене Клецок, мій Клецок, під ручку зі своєю мадамою Кльотц, вітається зо мною, заводить розмову про красу весни божої, робить кілька патріотичних зауважень про нашу міську міліцію, питає як ідуть мої справи, а я оповідаю йому, як кілька годин тому знову хтось стояв біля ганебного стовпа, і так між балачкою каже він мені: — «минулої ночі мені приснилося, що номер квитка 1538 має виграти найбільший виграш», — і в ту хвилину як пані Кльотц дивилася на імператорських статистів перед ратушею, він втиснув мені в руку тринадцять повної ваги люїдорів, — я наче й зараз відчуваю їх у своїй руці, — і не встигла ще пані Кльотц обернутися до нас, як я кажу йому: гаразд, Клецку! — і пішов собі. І йду я простісінько, не обертаючись назад до головного льотерійного бюро, і беру собі квиток 1538, а вернувшись додому, я кладу його в конверту і пишу

на куверті: «У рахунок пана Христіяна Гайнріха Кльотца». І що робить бог? За два тижні він, щоб перевірити мою чесність, робить так — квиток 1538 виграв 50 000 марок! А що робить Гірш, отой самий Гірш, що зараз стоїть перед вами? Цей Гірш одягає білу, чисту, накрохмалену сорочку й біленьку краватку, бере собі візника, забирає в головній лотерійній касі своїх 50 000 марок — і їде з ними на Списовий Куток... Як тільки Клецок мене побачив, то зараз і питає — Гірш, чого ти сьогодні так причепурився? Я — а ні пари з вуст, я кладу отой здоровий гаманець із золотом на стіл і цілком урочисто проголошую: Пане Христіяне Гайнріх Кльотц! Нумер 1538-ий, що ви його ласкаво у мене замовили, мав щастя виграти 50 000 марок; у цьому гаманці я маю честь презентувати вам гроші, і наслідуюсь просити у вас, щоб ви видали мені квитанцію!.. Як тільки Клецок це почув, він зараз же вдарився в плач; як тільки мадам Кльотц цю історію почула, вона вдарилася у плач; червона Магда, служниця, — в плач, кривий прикажчик — у плач, діти — в плач, ну а я?.. Я така вразлива людина, а плакати не міг, я насамперед упав у непритомність і аж потім полились мені сльози з очей, полились мов якийсь водоспад, і плакав я цілих три години.

Голос у маленького чоловічка тремтів, коли він оповідав про цю подію, потім він урочистим рухом витяг із кишені згадану вище куверту, зняв з неї полинялу рожеву китайчату стрічку, і показав мені квитанцію, де Христیان Гайнріх Кльотц свідчить, що одержав 50 000 марок повністю.

— Коли я помру, — сказав Гіяцінт зі сльозами в очах, — то хай цю квитанцію покладуть разом зо мною в труну, і коли мені доведеться в день страшного суду давати звіт про мої земні вчинки, я стану перед престолом найвищого судді з оцією квитанцією в руках, і коли мій злий дух про-

читає всі погані вчинки, що їх я допустився за життя, а мій добрий янгол почне читати реєстр моїх добрих діл, то я тоді спокійно скажу йому: Мовчи!.. Я хочу знати тільки одне: ця квитанція вірна? чи справді це рука Христіяна Гайнріха Кльотца? Тут прилетить цілком маленький янгол і скаже, що він добре знає руку Христіяна Гайнріха Кльотца, і оповістить при цьому знамениту історію про чесність одного мого вчинку. Але творець вічності, всевідушій, що знає і відає все, пригадає собі цю історію, і похвалить мене перед сонцем, місяцем і зорями, і зараз же вирахує собі в голові, що коли відрахувати мої злі вчинки від 50 000 марок моєї чесности, то мені залишиться ще чималеньке сальдо, і скаже тоді: — Гірш! я призначую тебе на янгола першої класи і ти можеш собі носити крила з червоних і білих пер.

Розділ одинадцятий

Хто ж такий той граф Плятен, що з ним ми познайомилися в попередньому розділі як з поетом і гарячим другом? Ах, любий читачу, це питання я вже давненько прочитав на твоєму обличчі, але не без вагання приступаю я до відповіді. У цьому саме й горе німецьких письменників, що кожного доброго чи злого дурня, що його вони виводять, на кін, доводиться їм знайомити з публікою спершу сухою характеристикою й описом його особи, щоб поперше знали, що він дійсно на білому світі існує, а подруге, щоб знали й те місце на йому, куди саме влучає в його батіжок, чи внизу воно, чи вгорі, чи ззаду, чи спереду. Цілком інакше було у давніх народів, та й інакше воно й тепер у новітніх народів, наприклад, у англійців чи в французів; там є громадське життя, а тому й public characters. А в нас, німців, хоч дурного народу сила-силенна, але аж надто мало таких

видатних дурнів, що були б досить відомі для того, щоб можна було використовувати їх у прозі й у віршах як загально-відомі й зрозумілі натури. Декілька людців цього сорту, що їх ми маємо, справді мають певне право величатися своїм значінням і вагою. Їм і ціни не скласти, тож навіть їх щонайвищі вимоги мають під собою безперечно певні підстави. Так, приміром, пан таємний радник Шмальц, професор берлінського університету — людина, що її не оплатити ніякими грошима; письменник-гуморист ніяк не зможе обійтися без нього, а той і сам почуває свою особисту вагу й незамінність, і то так дуже відчуває, що користується з кожної нагоди, щоб дати письменникам-гумористам матеріял для сатири; він і вдень і вночі вигадує способи, як йому зробитися сміховинним у ролі державного мужа, сервіліста, декана, антигегельянця й патріота, і тим самим сприяти розквітові рідної літератури, якій він наче добровільно віддає себе на жертву. За німецькими університетами взагалі треба визнати ту заслугу, що вони більше за всякий інший цех постачають німецьким письменникам різного сорту дурнів; я з цього погляду особливо цінував завжди Геттінген. Тут таємна причина того, що я висловлююсь за існування університетів, хоч завжди й проповідував волю промислу й скасування цеховщини. За такої болючої скрути, за такого браку видатних дурнів я заслуговую на якнайщирішу подяку за те, що виводжу на сцену нових дурнів і роблю їх загальноприступними. Тому то в інтересах рідної літератури я тепер говоритиму про графа Августа фон-Плятен-Галлермюнде трохи докладніше. Я хочу зі свого боку трохи допомогти йому зробитись доцільніше відомим і до певної міри славетним; я водночас хочу підгодувати його літературно, подібно до того, як це роблять ірокези з тими своїми полоненими, що їх вони мають намір

на своїх майбутніх бенкетах спожити. Я це робитиму цілком послідовно й чесно, і надто чемно, як це й личить робити бюргерові; що стосується до його матеріяльної сторони, до так званої особистости, то я торкнуся її лише в тій мірі, в якій це потрібно, щоб виявити його духовну сторону, і завсіди дуже точно зазначатиму той штандпункт, з якого я його бачив, а часом навіть і ті окуляри, що крізь них я на нього дивився.

Штандпункт, з якого я вперше побачив графа фон-Плятена, було місто Мюнхен—арена його змагань, де він у всіх, що його знають, дуже прославився і де він, безперечно, поки житиме, буде безсмертний. Окуляри, крізь які я дивився на нього, належали кільком тубільцям Мюнхену, що в веселі хвилинки кидали жартовливі веселі словечка з приводу його зовнішнього вигляду. Його ж самого я ніколи не бачив, а коли хочу уявити собі його постать, то раз-у-раз пригадую собі, з яким смішним роздратованням мій приятель, доктор Лявтенбахен, накинувся був якомсь у розмові на-глупоту поетів загалом, при чому особливо говорив про якогось графа Плятена, що з'являвся на прилюдній гулянці в Ерлянгені з лавровим вінком на голові і заступав людям дорогу, задравши свого носа, осідланого окулярами, вгору, на небо, і вдавав, що поринув у поетичне надхнення. Інші були кращої думки про бідолашного графа і тільки шкодували, що він матеріяльно дуже кепсько забезпечений і через свої шанобливі наміри мусить над силу працювати, щоб прославитися принаймні як поет. І ці люди вихваляли особливо його запобігливу привітність до молодших за нього: в їхньому товаристві він був як сама втілена скромність, і з чарівною покірливістю просив їх дозволити йому хоч вряди-годи заходити до них у кімнату; а потім його ласкавість сягала дуже далеко і він мало не щодня заходив,

навіть і тоді, коли йому досить виразно натякали на настирливість і остогидливість його частих відвідин. Такі оповідання до певної міри зворушували мене, хоч цей брак особистої прихильності я вважав за цілком природний. Даремно скаржився граф:

«Русява юнь твоя, принадний хлопче,
Меланхолійного не любить друга,
Тож серце в жартах розсипатись хоче,
Хоч зараз сльози викликає туга,
Щоб бути веселим з ним, я дні і ночі
За даром тим чужим підвожу очі.

Даремно запевняв бідолаха граф, що згодом з його буде найзнаменитіший поет, що навіть зараз уже на його чолі пізнати тінь лаврового листка, і що своїх принадних юнаків він теж може згодом зробити безсмертними через свої невмирущі вірші. Ах! саме цієї слави ніхто з них не бажав; і дійсно, такій славі не варто заздрити. Я ще пригадую собі, з якою стриманою посмішкою оглядали тих кандидатів на подібні знаменитості декілька веселих моїх друзів під мюнхенськими аркадами. Один гострозорий дотепник запевняв навіть, що крізь поли юнакового сурдута він загледів тінь лаврового листка. Щодо мене, любий читачу, то я не такий вже злющий, як ти гадаєш; мені жаль бідолашного графа; в той час, як інші глузують із нього, я сумніваюсь у тому, щоб він таки справді помстився на ненависній «моралі»; хоч у своїх піснях і прагне він віддатися саме такій помсті. Я більше вірю в той глум, в ті образи й образливі відмови, що він їх діставав, і так зворушливо про них співає.

Я переконаний, що з «мораллю» він обійшовся чемніше, ніж йому самому того хотілось, і я гадаю, що подібно до генерала Тіллі, він з гордістю може про себе сказати:

«Я зроду не був п'яний, зроду не доторкнувся до жінки і зроду не програвав битви». От чому без жодних сумнівів каже про нього поет:

Ти юнак пристойний, соромливий...»

Бідолашний юнак, або точніше, бідолашний старий юнак—бо до того часу він прожив уже декілька «люстрів»—гнув тоді спину, якщо не помиляюся, в Ерлянгенському університеті, де йому дали якусь роботу; а що вона не задовольняла високих вимог його духу (бо щороку поширювались його шанобливі заміри і щодалі граф усе більше запалювався думками про свою майбутню славу), то відмовився від тієї роботи і вирішив існувати з письменства, з випадкової милостини від вищих та ще з деяких інших заслуг. Графство пана графа знаходиться саме на місяці, звідки він, через неналагоджений зв'язок із Баварією, почне, за обрахунком Груйт-гуйзена, одержувати свої велетенські прибутки аж за двадцять тисяч літ, коли місяць ще більше наблизиться до нашої землі.

Вже раніше видав дон Плятен де Коллібрадос Галлер-мюнде, накладом Брокгавза в Ляйпцігу, збірку віршів із передмовою під назвою: «Ліричні листки № 1», та вони так і zostалися нікому невідомі, хоч сам він і запевняє нас, що сім мудреців висловили їх авторові похвалу. Згодом видав він, за прикладом Тікка, кілька драматизованих казок та оповідань; їх спіткала така сама доля, і вони теж не зажили слави в немудрої юрби, їх читали самі тільки сім мудреців. Тимчасом, щоб завербувати до тих сімох мудреців ще декілька читачів, граф кинувся до полеміки й написав сатиру на відомих письменників, особливо ж на Мюльнера, якого тоді вже всі загалом здебільшого зненавиділи і який був тоді вже морально знищений, так що граф з'явився

саме вчасно, щоб мертвому гофратсві Еріндурові нанести ще один головний удар, але не в голову, а за прикладом Фальстафа — в лигку. Обуренням проти Мюльнера було тоді переповнене кожне шляхетне серце; людина взагалі дуже слабенька істота; тому графова полеміка й не зазнала поразки, а навпаки, його «Фатальну Виделку» де-не-де прийняли досить радо, розуміється же в колах широкої публіки, а між самими літераторами та серед властивої шкільної братії, головню серед останньої, бо ця сатира малпувала вже не романтичного Тікка, а класичного Арістофана.

Здається мені, що саме під ту пору граф поїхав до Італії; він уже не сумнівався, що зможе прожити з віршування, з поезії; Котта мав звичайнісіньку прозаїчну честь видавати йому гроші за рахунок поезії; бож поезія є дочка неба, високого роду, і ніколи не має грошей, тож у цій справі звертається раз-у-раз до пана Котти. — Граф тепер заходився віршувати день і ніч, він уже наслідував не лише Тікка та Арістофана, а пішов слідком за Гете в піснях, за Горацієм в одах, потім за Петраркою, в сонетах, далі за поетом Хафизом у перських газелях, — коротко сказати, він дав нам таким чином цілу антологію з найкращих поетів, а разом і свої власні ліричні свистки під заголовком «Поезії графа Плятена і т. д.»

В Німеччині ніхто не ставиться до поетичних творів прихильніше ніж я, і я дуже радо віддаю такій нещасній людині, як Плятен, ту дрібку слави, що він її собі так важко, в поті лиця свого заробляє. Ніхто більш за мене не охочий прославляти його важкі потуги, вихваляти його працьовитість, його пильність, його начитаність у поезії та визнавати його силабічні заслуги. Мої власні спроби дають мені змогу, більш ніж усякому іншому, оцінувати

метричні заслуги графа. Гірку працю, ту неймовірну впертість, завзяття, зубовний скрегіт зимовими ночами, ті жахливі зусилля, з якими він вимучує свої вірші, — все це наш брат викриває куди швидше, ніж звичайний читач, що гладкість, причепуреність і політуру тих графових віршів має за щось легеньке і без усяких думок приємно захоплюється гладенькою грою слів; так само, як ми в цирку протягом кількох годин розважаємося вправами акробатів, балянсуванням на лінві, стоянням на голові, танками над яйцями і т. п., не думаючи про те, що бідолахи-акробати опанували це костоломне мистецтво, цю метрику тіла тяжкою довгелітньою працею в голоді й холоді. Я, що не зазнав таких мук від поетичної творчості, а тільки поєднував це мистецтво зі смачною їжею, ще більше ладен цінувати й вихваляти графа Плятена, який добився й добивається цього так гірко, з такими великими труднощами; я ладен посвідчити, що жодний канатний танцюрист Європи не балянсує краще за нього на слабко натягнутих газелях, ніхто не танцює краще за нього над яйцями на

— — — — —
— — — — — і т. д.

ніхто так майстерно не ходить догори ногами, як він... Хоч музи й не дуже до нього прихильні, зате дух мови він собі підкорив цілком, чи краще сказати, він уміє його гвалтувати — бо не маючи добровільної любови того духа, мусить він постійно бігати слідком і за цим юнаком, але спроможний ловити лише його зверхні форми, хоч і заокруглені так принадно, алеж позбавлені шляхетного вислову. З душі графа Плятена ніколи не видобувались і ніколи поетичним одкриттям не розквітали ті глибокі природні звуки, що їх знаходимо ми в народній пісні, у дітей та

в інших поетів... Жахливу натугу, що її він мусить робити, щоб сказати щонебудь, називає він «великим ділом у словах»; — зовсім таки незнайомий із суттю поезії, він не знає навіть, що тільки в риторів слово є ділом, а в справжніх поетів воно є переживання, подія. В протилежність до справжнього поета, мова у нього ніколи не була майстром, а навпаки, він зробився майстром мови, чи то майстром над мовою, наче віртуоз над своїм інструментом. Що більше вдосконалювався він таким чином у техніці, тим вищої думки був про свою віртуозність; він же вмів співати на всі лади, він версифікував щонайважчі пасажі, він віршував часом, так би мовити, лише на одній низькій струні, та ще й сердився, що публіка йому не плескала в долоні. Як усі віртуози-штукарі, що виробили в собі отакий однострунний хист, він добивався тільки оплесків, зі злобою в серці дивився на славу інших, заздрив своїм колегам їх успіхів, як приміром Кляврену, написав зараз же п'ятиактовий пасквіль, коли міг узяти на свій рахунок бодай одним-єдину «ксенію», контролював усі рецензії, де хвалили інших, і вічно репетував: мене недохваляють, мене недооцінюють, мене не винагороджують як слід, а я ж поет, я поет над поетами і т. д. Таким голодним і спраглим до похвали, до нагород справжній поет ніколи себе не покаже, ні Кльошток, ні Гете, після яких граф Плятен називає себе як третього, хоч кожний бачить, що тільки з Рамлером та ще може з А. В. Шлегелем складає він тріумвірат... Великий Рамлер, як його в свій час називали, коли він — правда, без лаврового вінка та зате ще з довшою косою, з підведеними до неба очима і з великою полотняною парасолею під пахвою — шпацірував собі по берлінському Тіргартені, скандуючи свої віршики, цей Рамлер уважав себе тоді за єдиного представника поезії на землі.

Його вірші були найзразковіші в німецькій мові, а його прихильники, до яких помилково приєднався був навіть Лессінг, гадали, що в поезії далі й іти вже нікуди. Майже те саме сталося згодом і з А. В. Шлегелем, а коли його поетичне безсилля зробилось очевидним, коли розвиток мови сягнув ще вище, то навіть я, що вважав колись співця Аріонового за рівного самому Аріонові, маю його тепер лише за заслуженого шкільного вчителя. Але чи граф Плятен має право сміятися із славетного колись Шлегеля, як цей колись сміявся з Рамлера, — не можу вам сказати. Я знаю тільки те, що в поезії вони всі три один одному дорівнюють; і хоч як гарно граф Плятен балянсує на линах своїх газелів, хоч як майстерно виводить він яєчний танок у своїх одах, хоч як чудернацько стає на голову в своїх комедіях, — а все таки він не поет. Він не поет — каже навіть невдячне юнацтво чоловічої статі, що його він так ніжно оспівує. Він не поет — кажуть і жінки, які, можливо, — я мушу це для його власного добра зазначити, — ставляться до нього не цілком без упередження, і можливо, через певні нахили, що їх вони в нього одкривають, почувають деякі ревності, або навіть гадають, що в тенденції його віршів ховається певна небезпека для їх дотеперішнього вигідного становища в суспільстві. Суворі критики, узброєні гострозорими окулярами, приєднуються до цього погляду, або висловлюються ще лаконічно-суворіше.

— Що знаходите ви у віршах графа фон-Плятена-Галлермюнде? — спитав я нещодавно одного з таких людей.

— Вперту посидючість, — відповів він мені.

— Ви маєте на увазі форму, вироблену з такими великими труднощами? — сказав я на те.

— Ні, — відповів він, — вперту посидючість і щодо змісту.

Що ж до змісту Плятенових віршів, то за них я, правда, не можу графа похвалити, але ж не можу його доконче віддавати на поталу тій цензорській лютості, з якою наші Катони про нього говорять чи мовчать. *Chacun à son goût*. Одному до вподоби бик, а другому корова Васішти. Я висловлюю догану навіть тій радамантивській суворості, з якою в берлінському «Щорічнику наукової критики» засуджували зміст Плятенових віршів. Але такі вже люди! їм дуже легко обурюватись, коли вони говорять про гріхи, які їм самим не давали б жодного задоволення. У газеті «*Morgenblatt*» я щойно прочитав одну статтю під заголовком «Із щоденника читача», де граф Плятен про суворих огудників його нахилу до дружньої любови висловлюється з тією скромністю, якої він ніколи не може позбутись, і з якої його легко впізнати й тут. Коли він каже, що «Гегелівський Щотижневик» зі «смішним патосом» обвинувачує його в якомусь «таємному паскудстві», то він цим самим, як легко догадатися, хоче тільки попередити огуду від інших людей, що за їх думку він довідався нібито з третіх рук. А втім, його кепсько поінформували, я з цього погляду ніколи б не допустився якогось патосу; шляхетний граф для мене швидше кумедне явище, а в його вельможних любощах я вбачаю тільки деяку несучасність, тільки несміливо-сором'язну пародію на античне зухвальство. Оце ж воно саме й є! такі любощі в старовину не суперечили звичаям і проявлялися з героїчною одвертістю. Коли, наприклад, цезар Нерон улаштував бенкет на кораблях, обкладених золотом і слоновою кістю, бенкет, що коштував декілька мільйонів, то на цьому бенкеті він урочисто звелів себе одружити (*cuncta denique spectata quae etiam in femina non operit*).

одружити з юнаком, на ймення Пітагором, із одного хлоп'ячого серайлю, потім своїм весільним смолоскипом підпалив місто Рим, щоб під гогіт спалахнувшої пожежі краще оспівати загибель Трої. Оце був такий співець газелів, прямиго я міг би ще говорити з патосом; але одну лише посьмішку може викликати в мене новітній «пітагорейчик», що боязко й нудно скрадається по сьогоднішньому Римі стежечкою дружби, зустрічає відсіч з боку юнаків, що його не люблять, а потім з зідханням виспіває свої газелі при нужденному світлі лямпадки з піснюю оливою. Цікаво саме з того погляду порівняти вірші Плятена, з поезіями Петронія. У Петронія різка, антична, пластично-поганська одвертість; а граф Плятен, навпаки, хоч він так і дуфає на свою класичність, трактує свій предмет здебільшого романтично, завуальовано, тужливо, — по-попівському-лицемірно, — мушу додати ще до цього. Бо граф маскується іноді в побожні почування; він уникає точніших статтевих зазначувань. Тільки той, хто посвячений у цю таємницю, може бачити ясно; йому здається, що перед ширшою масою він досить добре ховається, коли іноді пропускає слово «друг», і тут трапляється з ним те саме, що з птахом струсем, який гадає, що вже досить заховався, встромивши свою голову в пісок, так що хвіст його лишається на видноті. Куди краще було б, якби наш вельможний птах заховав у пісок свого хвоста, а нам показав би голову. Справді, він більш виглядає чоловіком хвоста, ніж чоловіком голови, та й взагалі, ім'я чоловік йому не пасує: його любов має пасивно-пітагорейський характер, він у своїх віршах є «патікус», він — жінка, і то така жінка, що кохається в такому ж жіночому, і водночас він є чоловіча трибада. Ця боязко-податлива натура визирає з усіх його любовних віршиків, він щоразу знаходить собі нового друга-красуня,

скрізь у цих віршах ми бачимо поліандрію, навіть тоді, коли він впадає в сантиментальність:

«Ти любиш мовчки... Чом я цього разу
Не змовк, тобі лиш поглядом оддавшись?
Тепер, до тебе словом обізвавшись,
Я в серці мушу зносити образу!

Кохання свого не згашу ніколи,
І горе дню, коли воно погасне!
Його послали нам простори ясні,
Де янголи лежать в обіймах голих...»

Коли читаємо про цих янголів, то нам зараз же спадають на думку янголи, що приходили до Лота, Ааронового сина, і які ледве врятувалися від найніжніших обіймів, про що читаємо в «П'ятикнижжю». Там, на жаль, не наведено тих газелів та сонетів, що лунали перед Лотовими дверима. Скрізь у Плятевих віршах бачимо ми того птаха струся, що тільки свою голову ховає, нужденну, безсилу птицю, що має чудове пір'я, і все таки літати не може, а тільки задрикувато підстрибує по полемічній піщаній пустині письменства. Зі своїм чудовим пір'ям без сили літати, зі своїми розкішними віршами без поетичного льоту і розмаху — цей птах становить цілковиту протилежність до того орла співу, що хоч і не має таких блискучих крил, а проте летить на них до сонця... Я знову мушу вернутись до рефрену: ні, граф Плятен не поет...

Від поета ми вимагаємо двох речей: в його ліричних віршах мусять бриніти природні ноти, а в його епічних чи драматичних творах мусять бути постаті. Коли він документально не зможе доказати, що на ці дві вимоги він зважає, то в праві на титул поета йому буде відмовлено, навіть

у тому випадку, коли всі інші родинні його документи й дипломи на шляхетство будуть у якнайкращому порядку. Що до цього останнього, то наш граф безперечно може похвалитися, і я певен, що він тільки весело й співчутливо посміхнувся б, коли б хтонебудь насмілився взяти на підозру справжність його графського титулу; але як хтонебудь наважиться хоч однісінькою «ксенією» запідозрити його титул поета, то він зараз же злобно сяде й напише на нього злісну сатиру аж на п'ять актів. Бо люди тим ревніше дорожать своїми титулами, що сумнівніше й непевніше їхнє право на ці титули... А може з графа Плятена й був би поет, коли б він жив десь за інших часів, а до того ж, коли б він не був таким, яким він зараз є. Брак природних тонів у поезіях графа Плятена походить, можливо, від того, що живе він у такий час, коли йому невільно одверто називати свої справжні почуття, коли та сама «мораль», яка завжди вороже виступає проти його любови, забороняє йому навіть одверто висловлювати свої скарги на неї, коли кожне своє почування мусить він боязко приховувати, щоб і одним-єдиним складом не вразити ні слуху публіки ні вуха «суворого красуняюнака». Цей óстрах приглушує в ньому всі його власні природні звуки, засудив його на каторжну працю — метрично обробляти почування інших поетів, знайшовши цей матеріал для себе бездоганним і придатним на те, щоб у випадку потреби вживати його для маскуваня своїх власних почувань. Може йому роблять кривду, коли, не знаючи його нещасного становища, кажуть, що граф Плятен і в поезії хоче виставляти на показ своє графство і пишатися своїм шляхетством і тому зображує нам лише почування одної відомої родини, почування, що мають уже за собою своїх 64 предки. Коли б він жив за часів римського Пітагора, то висказував би, можливо, свої почуття вільніше

і, можливо, його й визнали б за поета. Принаймні, в ліричній його поезії чути було б природні звуки, але в драматичних його творах завжди б відчувався брак постатів, доки не змінилася б і його змислова природа та доки й сам він не перемінився б. Згаданими ж посталями називаю я ті самобутні створіння, що виходять із творчого духа поетового цілком довершені й озброєні, наче Паллада Алена з голови Кроніона — живі істоти мрій, що їхнє містичне народження набагато чудесніше зв'язано із змисловою природою поета, ніж це собі дехто уявляє, так що духовні роди неприступні для того, хто сам, як безплідна істота, в легковажній податливості газельно віддається...

А втім, це приватні думки поета: їх вага і вартість залежить від того, чи мають охоту покладатися на їх компетенцію. Я не можу не згадати того, що граф раз-у-раз запевняє публіку, буцімто найкраще й найважливіше, якого зараз собі й уявити не можна, він створить тільки в майбутньому, і що навіть свої Іліади та Одиссеї, клясичні трагедії і всякі свої інші безсмертні, колосальні шедеври напише він тільки тоді, коли після стількох і стількох років виносить їх у собі. Тобі, ласкавий читачу, може й доводилося вже читати ці виливи самозарозумілості у віршах, з такою мукою обточених, а перспектива такого чудового майбутнього здавалася тобі тим приємнішою, що граф Плятен усіх німецьких поетів загалом, за винятком хіба вже зовсім старого Гете, змальовував як рій нікчемних писак, що те тільки й робили, що заступали йому дорогу до слави і (такі безсоромні!) сами зривали ті лаври й нагороди, яких лише він один був гідний. Не скажу вам, що чув я з приводу цього у Мюнхені: та вже ради хронології мушу зазначити, що саме тоді король Баварії висловив намір, призначити кому небудь з німецьких поетів постійну платню, не

зобов'язуючи його при цьому працювати на будь-якій посаді; такий надзвичайний приклад міг би спричинитися в німецькій літературі до чудових наслідків. Мені сказали, що...

А втім, я не хочу відходити від теми, я говорив про похвальбу графа Плятена, який раз-у-раз вигукував: «Я поет, поет над поетами! Я творитиму Іліади й Одиссеї і т. п.». Я не знаю, як ставилася публіка до його чванства, але мені напевне відомо, якої думки був про це один справжній поет, що відчув уже соромливу ніжність і таємне тремтіння поезії в собі, тож зі святощів цих почувань, наче той щасливий паж, що зазнавши насолоди од прихованої прихильности принцеси, не буде, розуміється, галасувати про своє щастя десь прилюдно на базарі.

Не раз уже глузували з графової пихи, але він, як Фальстаф, завжди знаходив причини виправдатися. В таких виправдуваннях йому ставав у пригоді його хист, хист з цього погляду надзвичайний і гідний визнання. У кожній плямочці в своїх грудях граф Плятен уміє відшукати якусь подібність до якоїсь, хоч дуже невиразної рисочки в котроїсь великої особи і через цю душевно-плямочну спорідненість він рівняє себе до тої великої особи. Про Шекспірові сонети знає він, наприклад, що автор звертається тут до якогось юнака, а не до жінки; за цей розумний обір він вихваляє Шекспіра, порівнює себе до нього; щось більше сказати за Шекспіра йому нічого. Можна було б написати негативну апологію графа Плятена і запевняти, що він ще не допустився такого й такого гріха, бо він не рівняв себе до такої й такої великої особи, що з нього глузувала. Найгеніяльнішим, найгіднішим подиву виявив він себе, обравши собі за зразок чоловіка, що в його житті він відкрив дуже нескромні речі, і зразком його хотів прикрасити власне чванство. З такою

метою ще ніхто мабуть не цитував слів тої особи, бо ця особа не хто інший, як сам Ісус Христос, якого ми завжди вважали за найдосконаліший зразок скромности й смиренства. Невже Христос вихвалявся колись — найсмирненіший зі всіх людей, тим смиренніший, чим божественніший? Авжеж, те, чого не добачали всі теологи, те побачив граф Плятен, бо він наводив нам, як Ісус Христос, стоячи перед Пилатом, теж не дуже був соромливий і не дуже вже скромно відповів на запитання Пилатове: «Ти цар Юдейський?» Христос відказав: — «Ти кажеш!» Так само каже й він, граф Плятен: «Так, я поет, — поет я!» — Чого не пощастило досягнути ненависникові Христовому — того пощастило добитися екзегетиці самозакоханої нікчемности.

Ми добре знаємо, що нам треба думати про того, хто раз-у-раз кричить про себе: «Я поет!» Отже можемо собі уявити й те, які то будуть оті надзвичайні вірші, що їх складе граф, дійшовши належної дозрілості; вони нечувано перевершать своєю вагою чудові його твори, написані дотепер. Нам добре відомо що пізніші твори кожного справжнього поета зовсім не видатніші від попередніх; це так само як у жінки: хіба, коли вона частіше родить, то кращі народжуються діти? Ні, перша дитина не гірша за другу — різниця тільки в тому, що другу легше родити. Хіба левиця приводить на світ насамперед крілика, потім зайчика, далі цуцика і аж наприкінці левеня? Пані Гете відразу родила нам своє левеня, а воно, одразу стрибнувши, показало нам Берліхінгенського лева. Хіба не відразу родив Шіллер своїх «Розбійників?» По їхніх лапах відразу можна було впізнати їхню левину породу. Пізніше з'явилися тільки шліфовка, плавність, політура: «Дочка вільного кохання» та «Наречена з Мессіни». Не так було у графа Плятена, що

почав творити жахливо штучно; це саме за таких майстрів сказав поет:

З нічого в світ стрибнув ти молодцем,
З лакованим, прилизаним лицем,
Мов цяцька виточена з корку.

А зрештою, коли вже мушу висловлювати свої щонайтаємніші думки, то признаюся, що я не вважаю графа Плятена за такого великого дурня, за якого його слід уважати через оту його чванливість і безнастанне кадіння своїй особі. Крихіткою глупоти поезія завсіди підживлюється, це зрозуміло, алеж був би неймовірний жах, якби природа навантажила якусь людину такою великою порцією глупоти, що її вистачило б на сто великих поетів, а від поезії вділка б йому щонайменшу дозу. Я маю підставу гадати, що сам пан граф не вірить у своє власне чванство і що він, такий нуждар у літературі, як і в житті, мусів сам стати за панегіриста своїй власній особі, як у літературі, так і в житті, і то здебільшого на те, щоб задовольнити вимоги часу. Отже, і там і тут ми бачимо явища, цікаві швидше з психологічного, як з естетичного погляду. Звідси водночас походить і плаксиве душевне безсилля і вдавана пиха; звідси жалюгідні голосіння про близьку смерть і чванливі загрози майбутнім безсмертям; звідси вибухи вбогої пихи й принижена покірливість; звідси безнастанні скарги на видавця Котта, що заставляє його «вмирати з голоду», звідси напади католицизму тощо.

Я не певен, чи граф серйозно ставиться до католицизму. Чи став він узагалі католиком, як дехто з високошляхетних його приятелів, — не знаю. Про те, що він мав охоту до цього, я довідався тільки з газет. Писали навіть, що ніби граф хоче постригтися в ченці і йти в монастир. Злі язики

казали, що йому, мовляв, не тяжко буде взяти на себе подвиг убогости й цнотливости щодо жінок. Зрозуміло, що такі чутки відгукалися в Мюнхені в серцях його приятелів побожними дзвіночками. У клерикальних часописах з'являлися хвальні пісні на пошану його віршів, і справді, святі целібатні чоловіки повинні були тішитися з його віршів, що вимагають повздержливости від жіночої статі. На жаль, мої вірші мають цілком іншу тенденцію, а що оспівувачам юнаків та попів вони не до смаку, то це могло б мене засмутити, але не вразити. Так само не вразило мене, коли за день до мого від'їзду до Італії, я довідався від мого приятеля, доктора Кольбе, що граф Плятен дуже вороже ставиться до мене і вже віщував мою загибель у комедії під назвою «Цар Едіп», яку вже виставляють у Авґсбурзі у кількох графів та князів, наймення яких я або забув, або хочу забути... Інші особи теж оповідали мені, як граф Плятен ненавидить мене і вороже ставиться до мене, — а втім, це у всякому разі приємніше для мене, ніж коли б мені сказали, що граф Плятен мене як друг за моєю спиною любить. Щодо святих людей, то їхнє побожне обурення виявилось саме в ту пору не тільки із-за моїх антицелібатних віршів, а й через мої, саме того часу випущені з друку, «Політичні аннали»; але й з цього погляду я тільки міг виграти, коли ясно можна було побачити, що я до них не належу. Коли цим я натякаю, що за них нічого доброго не кажуть, то це ще зовсім не значить, що я про них погано висловлююсь. Я навіть тієї думки, що вони тільки з любови до добра намагаються побожними шахрайствами та богувгодними наклепами позбавити слово нечестивця усякої сили й заступити йому дорогу не тільки до духовних, але й до всяких матеріяльних життєвих джерел — все заради цієї високої мети, яка освячує кожний засіб. Цих добрих людей, що виступали в Мюнхені навіть прилюдно як

конгрегація, вшанували досить безпідставно йменням єзуїтів. Вони зовсім не єзуїти, бо якби вони були єзуїти, то зрозуміли б, наприклад, що я, як представник нечестивців, у найгіршому разі тямлю щось у літературно-альхемічному мистецтві і вмію чеканити з моїх ворогів червінці таким способом, що червінці залишаються мені, а удари чеканки — моїм ворогам; вони зрозуміли б, що такі удари не втрачають своєї сили й тоді, коли того, хто б'є, заплямувати як грішника: сила вдару сокири не зменшується від того, що ката, який виконує кару, вважають за безчесну людину; а найголовніше, їм стало б ясно, що моя прихильність до антиаристократичного Фосса й деякі мої невразливі дотепи на адресу богородиці, за які вони з самого початку взялися обливати мене брудом, випливали зовсім не з антикатолицького запалу. Отже, вони не єзуїти, а одна лише мішанина гидоти й глупоти, а тому я й не можу їх ненавидіти. Бо хіба ж можна ненавидіти віз із гноєм і вола, що тягне того воза? Вони всіма своїми зусиллями добиваються саме протилежного тому, чого сами хочуть, і вони мене таки можуть довести до того, що справді я покажу, який я протестант і як я користуюся з мого протестантського права в найширшому розумінні, і як я весело, бадьоро пускаю в діло свою гостру протестантську сокиру. А тоді нехай вони загадують своїм ляйб-поетам перекладати віршами казки старих баб про мою безбожність, щоб схилити голоту на свій бік; по знайомих ударах їм легко буде впізнати в рубачеві однодумця Лютера, Лессінга й Фосса. Розуміється, я б не розмахував сокирою з такою серйозністю як тамті добродії, бо вигляд моїх супротивників легко доводить мене до реготу, а я трохи Ойленшпігелівської вдачі і люблю домішку жарту; та хоч я й обі-в'ю свій топір веселими квітами жарту, то це ще не пошкодить мені здорово бити по голові моїх гноєвозів-биків.

Одначе, я не хочу занадто далеко відходити від моєї теми. Якщо я не помиляюся, то саме під ту пору баварський король призначив був, зі згаданою вже метою графові Плятеніві платню в шістсот гульденів на рік — до того ж не з державної скарбниці, а з приватної королівської, на бажання самого графа Плятена, що вважав це для себе за особливу ласку. Цю обставину, що яскраво характеризує касту, хоч якою маловажною вона виглядає, я наводжу тільки як приклад для природознавця, якому може забагнеться досліджувати вельможну шляхту. В науці кожна найменша дрібниця важить. Хто кине мені, що я приділяю занадто багато уваги графові Плятеніві, того я виряджаю до Парижу, хай послухає там, як дбайливо й докладно змальовує в своїх лекціях витончений і вишуканий Кюв'є щонайменшу дрібничку в найбруднішій кузьки. Через це я дуже шкодую, що не можу навести точнішої дати, коли саме було призначено отих шістсот гульденів; одне я знаю — граф Плятен виготовив свого «Царя Едіпа» ще до того часу, бо напевне цей Едіп не був би в нього такий кусючий, якби автор мав сам тоді що кусати.

У північній Німеччині, куди мене несподівано викликала смерть мого батька, одержав я нарешті ту осоружно-гідку потвору, що вилупилася нарешті з великого яйця, що його так довго висиджувала наша чарівнопера птиця-струсь і яку вже заздалегідь своїм побожним карканням вітали нічні пугачі конгрегації, а шляхетні пави розпускали на радощах свої хвосты. На їх думку, з того яйця мало появиться на світ щось не менше від пагубного василіска... Чи знаєш ти, любий читачу, казочку про василіска? Народня казка така: коли самець-птах знесе яйце мов птиця-самиця, то з того яйця вилуплюється отруйне створіння, що заджумлює повітря своїм подихом, і забити його можна не інакше, як поставивши

перед ним дзеркало, бо воно здихає з жаху, побачивши свій власний огидний вигляд.

Із-за святої скорботи, якої я не хотів оскверняти, я лише через два місяці, купаючись на пляжі острова Гельголянда, дозволив собі прсчитати «Царя Едіпа»; отже там, у піднесеному настрої, споглядаючи раз-у-раз безмежне сміливе море, я навіч побачив усю дріб'язковість, усю нікчемність думок і старече цурування високородного автора. Цей шедевр показав мені його нарешті цілком, у всій його пишнорозквітлій зів'ялості, у всій його духовній нікчемності, самозакоханості й безсиллі уяви: цілком такого, який він єсть; він насилує себе, не мавши жодних сил, пікірує, не ставши пікантним, висохла водяниста душа, сумний лицар радості. Цей трубадур скорботного скигління, розслаблений і тілом і душею, робив потуги наслідувати наймогутнішого, найбагатшого на уяву і найдотепнішого поета юнацького гелленського світу! Немає справді нічого противнішого, гидотнішого за цю конвульсійну імпотенцію, що надимається на сміливість, за ці, з такими труднощами понакопичувані, образи та лайки, що на них поналипала цвіль задоволеної злости, і за це буквоїдно-боязко змалповане духовне сп'яніння. Само собою розуміється, що в графовому творі немає й сліду тієї глибокої світоруйнацької ідеї, яка лежить в основі кожної Арістофанової комедії і розквітає там фантастично-іронічним чарівним деревом з квітчастою прикрасою думок, з гніздами співочих соловейків і, мавпами, що стрибають по гілках. Подібної ідеї з radoщами смерті і належним сюди руйнацьким фоєрверком ми, розуміється, від бідного графа не сміли й сподіватись. Центр його так званої комедії, її перша й остання ідея, основа й ціль її, лежить, як і в «Фатальній Виделці», знову ж таки в дріб'язковій літерацькій метушні; бідний граф міг скопіювати від Арістофана лише

деякі зовнішні риси, а саме: його витончені вірші та грубі слова. Кажу: грубі слова, бо не хочу вживати грубішого виразу. Як сварлива баба, виливає він цілі горшки лайливих слів на голови німецьких поетів. Я од щирого серця прощаю графові його злобу, алеж йому треба було все таки де-не-де трохи стримувати себе. Йому слід було з повагою поставитися бодай до нашої статі, бож ми не жінки, а чоловіки, отже належимо до тої статі, що є, на його думку, прекрасна і яку він так дуже любить. Це, як собі хочете — відсутність делікатности; це не одного юнака примусить сумніватися в щирості його захоплення, бож кожний почуває, що хто дійсно кохає, той поважає і всю стать, до якої об'єкт його кохання належить. Співець Фрауенльоб, як нам відомо, ніколи не поведився нечемно з жодною жінкою, а тому добродій Плятен мусів би був з більшою пошаною поставитися до чоловіків. А він — неделікатний такий! — без жодних церемоній розказує публіці, буцім то всі ми — північно-німецькі поети — маємо «коросту, тож треба нам, на жаль, ту масть дістати, яку він цінить, мефітичну, просту». Що ж! рима добра! Найбрутальніше повівся він з Іммерманом. Вже на початку своєї комедії він примусив його робити за ширмою таке, щоб я не наважуся й назвати, і все таки цього й спростувати не можна. Я навіть можу припустити, що Іммерман і справді це робив. Характерно, що своєю фантазією граф Плятен вмів а posteriori підглянути вчинки своїх ворогів. Не помилював він навіть Гувальда, цю добрячу, ніжну мов дівчина, душу... ах, може саме через цю дівочість і зненавидів його граф! Мюльнера, якого наш автор, за його власним виразом, давно вже «дотепом влучним на смерть повалив», — цього трупа він знов витягає з могили. Ні сина, ні внука не минає граф, щоб не прикласти своєї руки. Равпах — єврей, отже:

«Єврейчик Равпель»,*

Що вже мов Равпах носа задирав»,

«трагедії він маже на похміллі». Ще набагато гірше доводиться «вихрестові Гайне». Так, так, ти не помиляєшся, любий читачу, це про мене мова, а в «Цареві Едіпі» ти можеш прочитати, що я «справжній єврей» і що просидівши декілька годин над любовними віршами, я зараз же заходжусь обрізувати червінці, що в сабаш я сиджу навкарячках разом з довгобородими мордяками і співаю талмуд, що пасхальної ночі я заколюю підлітка-християнина і зі злости обираю собі за жертву когось із нещасних письменників. — Ні, любий читачу, не хочу тебе дурити: таких прекрасних, розмальованих картинок у «Цареві Едіпові» немає, а що їх там немає, то це тільки й єсть та хиба, яку я засуджую. Графові Плятену потрапляють часом до рук якнайкращі мотиви, але він не вміє з ними дати собі ради. Якби у нього було хоч на крихіточку більше фантазії, він був би мене змалював бодай в образі потайного лихваря; які комічні сцени встали б тоді перед його очима! У мене аж душа болить, коли бачу, як бідолашний граф прогавлює кожну нагоду виявити свою дотепність. Як чудово міг би він використати й Равпаху, зобразивши його Ротшільдом трагедій, у якого королівські театри роблять позики! Навіть самого Едіпа, головний персонаж своєї комедії, куди краще міг би він використати, змінивши де-в-чому фабулу. Замість примушувати Едіпа, щоб він убивав свого батька Лая, а матір свою Йокасту брав собі за жінку, авторові, навпаки, треба було впорядкувати так, щоб Едіп замордував свою матір, а одру-

* Raupel—гусінь; тут у Плятена гра слів, що її годі передати в перекладі.

жився б зі своїм батьком. Драматично-пдрастичне* в такому творі вдалось би майстерно такому як Плятен; йому стало б у пригоді його власне спрямування чуття; йому іноді треба було б тільки, як тому соловейкові, оспівувати порухи власного серця і він дав би нам річ, яку напевне, коли б іще газельний Іфлянд жив, зараз же в Берліні розучили б, і яку ще й досі ставили б на приватних сценах. Я не можу собі нічого досконалішого й уявити, як актора Вурма в ролі отакого Едіпа. Тут він мабуть сам себе перевершив би. Далі я гадаю, що граф Плятен зробив неpolitично, коли він у своїй комедії запевняє, що в ній єсть «справжня дотепність». А може він б'є на несподіваний ефект, на так званий *coup de théâtre*, коли публіка напружено чекатиме на цю дотепність, а її то, кінець-кінцем, і немає бути? Чи може він, ще правдоподібніше, хоче підбити публіку на те, щоб вона шукала в п'єсі дійсн. таємн. дотепу, а там його й немає, і вся комедія є таким чином лише одна гра в піжмурки, де Плятенова дотепність ховається так хитро, що її ніколи не впіймаєш? Мабуть через це саме й уся публіка, що завсіди регочеться з комедії, сердиться, читаючи твори графа Плятена: їй не щастить зловити ні єдиного його дотепа; даремно ті дотепи, заховавшись, раз-у-раз пищать собі голосніше й голосніше: ми тут, ми дійсно тут! — даремно! публіка дурна і дивиться з серйозним обличчям.

А я, що знаю, де заховано дотеп, реготався від широкого серця, коли читав про «вельможного, владолюбного поета», який закутується в аристократичний німб, чваниться, «що кожний подих зміж його зубів розтросує на порошок, на лил», і звертається до всіх німецьких поетів:

* Пдрастичне — ніби друкарська помилка; не то педерастичне, а то драстичне, таке, що хутко впливає на глядача.

Так, я б хотів, як Нерон, щоб у вас усіх
Один мізок лиш був, якого я би зміг
Одним ударом дотепу розсікти враз...

Вірш поганий, що й казати! Але захований тут дотеп полягає в тому: граф, власне кажучи, бажає, щоб усі ми були Неронами, а він, навпаки, нашим одним-єдиним любим другом Пітагором.

Може я в похвалу графові винайшов би в нього ще не один і кращий дотеп, але тому, що в своєму «Цареві Едіпі» він накинувся на найдорожчу для мене річ — бо що ж мені може бути дорожче за моє християнство? — то хай ніхто мені не дорікає тим, що я, відчуваючи по-людському, ставлюсь до «Едіпа», до цього «великого діла в словах», із менш поважною оцінкою, ніж до попередніх графових діл.

А втім, справжня заслуга завсіди здобуде собі нагороду; тож автор «Едіпа» також не зостанеться без нагороди, хоч він і в цьому творі, як звичайно, підпав під вплив лиш своїх шляхетських та духівницьких поплічників... Так, ходить у народів Сходу і Заходу стародавнє повір'я, що добрий чи поганий вчинок відбивається своїми першими наслідками на шкурі того, хто його зробив. І прийде запевне той день, коли вони прийдуть — приготуйся, любий читачу, до того, що я зараз ударюся трохи в патос і зроблюся дуже страшний — прийде той день, коли вони вийдуть із тартару, жахливі дочки ночі, «Евменіди». Присягаюся Стіксом! — цією річкою ми, боги, ніколи не присягалися марно — прийде той день, коли вони з'являться, похмурі, споконвіку праведні сестри, вони з'являться з гадюками замість кучерів, що звиваються круг багрових од гніву облич, з тими самими гадюками-батогами, якими вони колись періщили Ореста, протиприродного грішника, що замордував свою матір, тіндерідську Клітемнестру. Може граф зачуває вже й зараз сичання гадюк —

прошу тебе, любий читачу, згадай тепер «вовчу долину» і музику Саміеля — може графа, як таємного грішника, вже й зараз охоплює жах — тьмариться небо, птахи нічні шурхотять, далекі громи грюкочуть, блискає, дхне кольофоніюмом, — горе! горе! вельможні предки підводяться з трун, вони ще разів зо три-чотири вигукують горе! горе! над жалким онуком, закликають його натягнути на ноги старі залізні ногавиці, щоб захиститись од жахливих різок — бо Евменіди посічуть його ними на шматки, гадючі батоги будуть ним іронічно втішатись, і як той зальотний Король Родріго, коли його заперли в гадючій башті, так і нещасний граф нарешті застогне й заскиглить:

«Ах, жеруть, жеруть те тіло,
Що найбільш грішить кортіло!»

Не жахайся так дуже, любий читачу; це все тільки жарт. Ті жахливі «Евменіди» — це тільки весела комедія, яку я за кілька місяців маю написати під таким заголовком, а ті трагічні вірші, що щойно тебе налякали, знаходяться в найвеселішій на цілому світі книжці — «Дон Кіхот з Ляманчу», де одна стара пристойна пані деклямує їх перед усім своїм двором. Я бачу, ти знов усміхаєшся, тож попрощаймося з веселим сміхом. Коли цей розділ вийшов трохи занудний, то виною в цьому самий об'єкт; та й писав я це більше заради користі, ніж ради власного задоволення; і якщо мені пощастило зробити ще одного дурня гідним літератури — то мій рідний край повинен мені за це бути тільки вдячний. Скромна свідомість такої заслуги — є найкраща нагорода для мене. А тим королям, які може захочуть прислати мені поверх цього всього ще й табатирку, зазначую, що книготорговельній фірмі «Гофман і К-о» доручено від мого імени такі подарунки приймати й передавати мені.

Написано пізньої осені 1829 року.

ЧЕТВЕРТА ЧАСТИНА

МІСТО ЛУККА

Смішні для мене завжди ті англійці, що про цього свого другого величного поета (бож після Шекспіра пальма першости належить Байронові) судять так нужденно-дріб'язково, так по міщанському, тому що він глузував з їх педантичності, не бажав скоритися їхнім вузькозорим звичаям і побутові, не хотів поділяти з ними їх холоднуватої релігії, тому що йому була огидна їх сухість, і він раз-у-раз скаржився на їх пиху й лицемірство. Багато англійців навіть христяться, як тільки про нього заїде мова, навіть жінки — хоч їх щоби палають захопленням, коли вони читають його твори — навіть вони виступають одверто проти свого таємного улюбленця.

„Листи небіжчика фрагментарний щоденник з Англії“. Мюнхен 1836 р.

Розділ перший

Дооколишня природа впливає на людину, — чому ж не впливає й людина на природу, що її оточує? В Італії вона пристрасна, як і нарід, що там живе; у нас у Німеччині вона суворіша, глибше замислена й терпеливіша. Чи жила коли й природа, як люди, переважно внутрішнім життям? Сила Орфеевого духа давала, кажуть, своїми надхненними ритмами рух камінню й деревам. Чи могло б ще й тепер бути щось подібне? Люди й природа стали флегматичні й з пози-

ханням дивляться одне на одного. Королівський пруський поет ніколи не зможе звуками своєї ліри змусити танцювати Темпльовську гору або Берлінські липи.

І природа має свою власну історію, але це історія зовсім не та природознавча історія, що її викладають по школах.

Якогось сіренького ящура, що тисячоліття прожив ув ущелинах Апенінських гір, варто було б призначити на цілком екстраординарного професора в одному з наших університетів; тоді б ми почули справді екстраординарні речі. Але, звісно, пиха деяких заступників юридичного факультету обурилася б на таке призначення. Хтось із них уже й тепер заздрить бідолашньому вченому собаці Фідо, що міг би його в ученому «апортуванні» замінити.

Ящури з розумними хвостиками й гострозорими оченятами розповідали мені дивовижні речі, коли я лазив самотній по скелястих кручах Апенінських гір. Справді, між небом і землею є речі, що їх не тільки наші філософи, але навіть і звичайнісінькі дурні не розуміють.

Ящури розповідали мені, що між скелями ходить легенда, ніби бог якось хотів обернутися в камінь, щоб визволити їх із їхньої закам'янілості. На думку ж старого ящура це могло б статися тільки тоді, коли бог спочатку обернеться на всі види тварин і рослин та визволить їх. Тільки деяке каміння має почуття і тільки при місячному сяйві дихають вони. Проте, незначна кількість каміння є свідомо свого стану і дуже нещасна. Деревам куди легше: вони принаймні можуть плакати. Тваринам ще легше, бо вони вміють говорити, кожне своєю мовою, а найкраще людям. Коли визволиться геть увесь світ, тоді й усі інші створіння навчаться говорити як за стародавніх часів, про що нам співають поети.

Ящури іронічної вдачі й охоче дурять решту тварин. Щодо

мене, то вони були незвичайно смирні, вони так чесно зідхали, вони оповідали мені за Атлантиду — ці оповідання я напишу незабаром на користь і науку світові. Я почував себе дуже приємно в оточенні маленьких тваринок, що зберігають таємні літописи природи. Може вони є зачаровані родини жерців, подібні до тих жерців давнього Єгипту, що теж жили у лабіринтах гротів і скель та прислухалися до таємниць природи. На їхніх голівках, хвостиках, тільцях квітнуть дивовижні візерунки, ті, що прикрашали єгипетські гієрогліфічні шапки та одєжу гієрофантів.

Мої маленькі друзі навчили мене ще й символічної мови і я міг розмовляти з природою. Ця розмова давала полегкість моїй душі, надто надвечір, коли гори обгортаються прозоро-любими тіннями, шумлять водоспади і всі рослини дихають чудовими пахощами, а проворна блискавка спалахкує то тут, то там.

О природо! німа дівчино! Я добре розумію твоє блискання і даремну спробу мови, яка блискавкою освітлює твоє прекрасне обличчя, і ти завдаєш мені такого глибокого жалю, що я плачу. Коли так, то й ти розумієш мене, і прояснюєшся і смієшся з мене своїми золотими очима. Вродлива дівчино, я розумію мову зір твоїх, і ти розумієш мову сліз моїх!

Розділ другий

— Ніщо в природі не хоче йти назад, — сказав мені якось один старий ящур, — все йде вперед, і кінець-кінцем у природі відбудеться великий поступ. Каміння зробляться рослинами, рослини тваринами, тварини будуть людьми, а люди стануть богами.

— Але, — вигукнув я, — що ж буде з цими добрячими людьми — зі старими бідолашними богами?

— Якось воно вже буде, любий друже, — відповів він;— вони мабуть зречуться престолу або якимось іншим почесним способом подадуть на відставку.

Ще чимало всяких таємниць розказав мені мій гієрогліфо-шкіряний натурфілософ, але я дав йому слово чести не виказувати їх. Тепер я знаю більше за Шеллінга й за Гегеля.

— Якої ви думки про цих двох? — спитав мене старий ящур, глузливо посміхаючись, коли я назвав у його присутності ці два ймення.

— Коли подумаєш, що вони тільки люди, — відповів я, — а не ящури, то не можеш надивуватися зі знання цих людей. По суті, вони навчають одного й того ж, це добре відома вам філософія тотожності, і тільки способом викладу відрізняються вони один від одного. Коли Гегель викладає основні засади своєї філософії, то здається, наче бачиш ті гарні фігури, що їх спритний шкільний вчитель уміє так майстерно складати з різних чисел, що звичайний спостерігач бачить у них тільки зверхню форму—хатку, корабель, або салдатиків, тим часом як кебетливий, метикований учень може знати й побачити в них вирішення щонайскладнішого математичного завдання; Шеллінгові зображення подібні до тих індуських фігур, де різноманітні тварини—гади, птиці, слони й подібні до них живі інгредієнти переплітаються між собою чудернацькими візерунками. Такий виклад куди кращий, приємніший; все там якось тепліше пульсує, все там живе, тим часом як абстрактні Гегелеві числа мають такий сірий, холодний і мервецький вигляд.

— Добре! добре! — проказав старий ящур, — я вже розумію, що ви хочете сказати. Скажіть мені, будь ласка, а чи багато слухачів є в тих філософів?

Я почав оповідати тоді, як у вченому «караван-сараї»,

в Берліні, збираються верблюди, як вони клякають коло криниці Гегелевої премудрости, як навантажують себе коштовними мішками, а потім вирушають у путь через Магдебурзьку пустелю. Далі я оповів, як новітні гегельянці тиснуть до живого джерела Шеллінгового духовного напою, наче б він був найкраще пиво, чіп життя, трунок безсмертності.

Жовта заздрість пронизала мого невеличкого натурфілософа, коли він довідався, що його колеги такі багаті на слухачів і прихильників. Він сердито запитав мене:

— А кого з них ви вважаєте за найбільшу наукову постать?

— Цього я не можу вирішити, — відповів я, — як не можу вирішити, кого поставити вище, чи Шекнер чи Зонтаг, і я думаю....

— Думаю! — різко-бундючним тоном якнайглибшої зневаги перебив мені ящур цю мову. — Думаю! Хто з вас там думає!? Мій мудрий пане добродію, вже три тисячі літ спостерігаю я розумову працю тварин, надто людей, мавп і гадюк, я досліджував ці дивні тварини з таким запалом, як Ліонне своїх гусениць, і на підставі своїх спостережень, експериментів, дослідів і анатомічних порівнянь я можу вас рішучо запевнити: жодна людина не думає; лише вряди-годи впаде щось людям на думку і ці, незалежні від них, випадкові здогади вони називають думками, а нанизування їх одну до одної називають думанням. Але від мого імени можете їм відповісти: жодна людина не думає, жодний філософ не думає, ні Шеллінг, ні Гегель не думають, а що торкається їхньої навіть т. зв. філософії, то це тільки повітря та вода, як хмари на небі; я бачив уже незліченну кількість отаких хмар, що гордовито і впевнено пролітали над моєю головою, а проте перший соняшний промінь розчиняв їх і обертав

у первісне ніщо; є в світі одна тільки справжня філософія і записана вона вічними гієрогліфами на моєму власному хвості.

З цими словами, висказаними з таким зневажливим патосом, старий ящур обернувся до мене спиною, і тим часом, як він помалу від мене віддалявся, я побачив щонайдивовижніші характеристичні значки, які строкатою різноманітністю визначень тягнулися геть через увесь його хвіст.

Розділ третій

Розмова, що я її навів у попередньому розділі, відбувалася на шляху між Лукськими водами й містом Луккою, недалеко від великого каштанового дерева; його буйно-зелене галуззя кидало тінь на струмок, над яким пасся самітній цап. Я йшов до міста Лукки, бо хотів побачитися з Франческою й Матільдою. Ми умовились зустрінутися ще за вісім день до того. Я даремно проїхав туди в призначений день, а тепер уже вдруге вирушив у путь. Я йшов пішки вздовж гір, минаючи групи дерев, де золоті помаранчі, мов зорі дня, виблискували з темної зелені, а гірлянди виноградних грон і віт пишними закрутами звивалися вздовж дороги на декілька миль. Вся ця країна виглядає мов садок і оздоблена вона подібно до тих сільських краєвидів, що їх у нас показують у театрах. Та й сами селяни скидаються тут на ті мальовничі постаті, що розважають нас там співами, сміхом і танцями. Жодного філістерського обличчя! А коли тут і трапляється побачити філістра, то він принаймні хоч італійський, помаранчовий філістер, а не незграбний німецький картопляний філістер. Люди тут такі мальовничі й ідеальні, як сама країна. У кожної людини тут такий індивідуальний вираз обличчя, кожен уміє під-

креслити свою індивідуальність поставою, способом загор-татися в керею, а як треба, то й орудуванням ножем. А в нас на селі зустрічаєш лише людей з буденними одноманітними обличчями; коли збереться їх дванадцяттеро до гурту, то становитимуть вони дюжину, а коли хтось на них тоді нападе, то вони гукатимуть поліцію.

Впадало мені в вічі в Лукській окрузі, як і в більшій частині Тоскани, що жінки носять здебільшого великі чорні повстяні капелюхи, з яких звисають чорні струсеві пера; навіть голови тих жінок, що плетуть соломі, прикрашені таким важким убранням. А чоловіки носять здебільшого легенькі солом'яні брилики: молодим парубкам дарують їх дівчата, сплітаючи з соломою свої любовні думки, а часом і зідхання. Отак колись між дівчатами й квітами Аронської долини сиділа Франческа й плела брилик для свого саго Сессо,* і цілувала кожную соломинку, взявши її до рук, і наспівувала свою чудову арію: «Occhie, stelle mortale»** — але на тій кучерявій голові, що так гарно носила того гарного капелюшка, тепер тонзура, а сам капелюшок, старий і непотрібний, висить десь тепер у куточку непривітної абатської келії в Больоньї.

Я з тих людей, що воліють ходити навпростець, а тому частенько блукаю стежками по скелях і лісах, не знаючи як видертися звідти. Це трапалося зо мною й тут, і щоб дістатися до Лукки, я згаяв удвічі більше часу, ніж коли б ішов битим шляхом. Горобець, у якого я спитав як пройти, цвірінькнув мені щось, а дороги так і не показав. Може він і сам не знав, де вона. Питав метеликів і коників, що сиділи на великих блакитних дзвіночках, але вони ні пари з вуст, вони спорхували ще до того, як я встигав поспитати

* любого Чекко.

** Очі, смертні зорі.

їх, а квіти коливали своїми дзвінчастими безголосими голівками. Часом мене будили дикі мирти, хихочучи віддалік своїми тоненькими голосочками. Тоді я почав видиратися на найвищі верхів'я скель і гукати: О, хмари небесні! післанниці вітрів! Скажіть мені, де стежка до Франчески? Чи вона в Луцці? Розкажіть мені, що вона поробляє? Може танцює? Розкажіть мені про все чисто, а коли розкажете, перекажіть мені ще раз!

Не диво, що через такі напади безумства поважний орел кидав на мене погляди зневажливого незадоволення, бо мої поклики турбували його самотні мрії. Я охоче пробачив йому, бо він зроду не бачив Франчески і тільки через це міг так спокійно й гордо-велично сидіти на своєму каміному верхів'ї, дивлячись на небо і такими спокійно-величними очима поглядати на мене. У такого орла неймовірно гордий зір, а коли він дивиться на когось, то ніби каже: Що ти за птиця? Чи ти знаєш, що я й тепер іще цар, як за тих героїчних часів, коли мої руки держали Юпітерові громи і коли я Наполеонові прапори прикрашував? Може ти вчена папуга, що навчилася старих пісень, а тепер педантично їх переказуєш? Чи може приручена хатня горлиця, що чудово відчуває і жахливо туркоче? Чи соловей альманашний? Чи може відсталий гусак, що його предки врятували Капітолій? Або, кінець-кінцем, ти звичайний півень з рабською душею, якому для іронії почепили на шию емблему сміливого льоту, — тобто мій портрет у мініятурі, — півень, що пиндючиться наче й справді він орел? — Знаєш, любий читачу, в мене немає підстав ображатися, коли орел такої думки про мене. Той погляд, яким я відповів йому, перевершив, гадаю, його гордощі і коли б він був би спитав про мене навіть у лаврового дерева, то був би довідався, хто я такий.

Я справді заблудився в горах, коли вже смерклося, і різноголосі лісові пісні поволі зацімліли, а дерева зашуміли голосніше. Піднесена таємничість і задушевна врочистість розлилися, мов подих вічності у проясненій тиші. То тут, то там із землі блимали до мене чудові темні очі і миттю зникали. Ніжний шепіт жартівливо лоскотав мені серце і незримі поцілунки веселим леготом торкалися мого обличчя. Вечірня заграва оповила гори наче в багряницю, а останні промені сонця освічували їх шпиль, так що вони виглядали королями світу з золотими коронками на головах. А я стояв, наче цар землі серед цих коронованих васалів, що мовчки схилялися передо мною.

Розділ четвертий

Не знаю, чи побожний був той чернець, якого я зустрів недалеко Лукки. Знаю тільки, що його старече тіло стирчить із року в рік у грубій цупкій рясі, убоге й голе; подерті сандалі не можуть як слід захистити його босі ноги, коли він через терни та колючки дереться на високі скелі, щоб там, нагорі, у гірських оселях утішати хворих чи навчати дітей молитов... і він задоволений, коли йому за це покладуть у торбину шматочок хліба або дадуть жмут соломки, щоб на ній було м'якше спати.

«Про цю людину я не напишу жодного лихого слова», — сказав я собі. — «Коли я, повернувшись назад додому, до Німеччини, сидітиму ситий та зогрітий, у вигідному своєму кріслі біля тріскучого каміну, з привітною чашкою чаю, і писатиму проти католицьких попів — то про цю людину я не напишу жодного лихого слова...

Щоб писати проти католицьких попів, треба знати їх обличчя. Але справжні оригінальні попівські обличчя зустрі-

чаються тільки в Італії. Німецькі католицькі попи та ченці — це тільки невдале наслідування, а частіше хіба тільки одна пародія на італійських; різниця між ними трохи чи не така сама, як між римськими чи флорентійськими образами та отими осоружними, на сарану схожими, побожними пиками, що завдячують своє нужденне, сумне існування обмежено-міщанському пензлеві якогось нюрнберзького міського богомаза, чи може навіть милій простоті якогось митця з довгогривої християнської новітньоїнімецької школи, проїнятого повчально-побожним настроєм.

Італійські попи давно вже упоралися з громадською думкою і не церемоняться з нею; тамтешній народ уже віддавна привик відрізнати духовну гідність від негідної особи і поважати її навіть у тому разі, коли доводиться ставитися до неї з презирством. Саме цей контраст, що його мабуть створили ідеальні обов'язки й права духівницького сану з одного боку і неподобні потреби змислової натури з другого, — оцей прадавній вічний конфлікт між духом і матерією — саме він є причина того, що італійські попи є неодмінні персонажі народнього гумору в сатирах, піснях і новелях. Подібне явище бачимо всюди, де є такі жерцівські касти, як, наприклад, у Гіндустані. У комедіях цієї споконвіку побожної країни, як це ми бачили вже в «Шякунталі» і бачимо зараз у щойно перекладеній «Васантасені» — брамін завсіди відіграє комічну роль, так би мовити, роль жерця-блазня, алеж це в жодній мірі не порушує пошани до його святих відправ і до його упривілейованої святости, — так само як і італієць побожно вислухує службу божу або сповідається в того самого священика, якого він ще напередодні знайшов п'яного на дорозі. У Німеччині не так, там католицький священик прагне, щоб не тільки його гідність боронила його сан, але й навідворить, щоб сан боронив його особу;

спочатку він і справді ставивсь дуже серйозно до свого покликання, а згодом, коли проти його обіту цнотливості й смиренства почав воювати «ветхий Адам», — він все таки не хоче порушити того обіту прилюдно, особливо й тому, що дуже боїться потрапити на гачок нашого друга Круга з Ляйпцігу, — і тому вдає святого, цнотливого й смиренного. Звідси оте лицемірство, удавані святощі і гадюча побожність у німецького попівства; в італійського попівства навпаки — його маска прозоріша, на ній видко певну нахабну іронію й вигідне перетравлювання світу.

Та яка ж користь із отаких загальних міркувань? Вони тобі ні на що не придадуться, коли тебе, любий читачу, закортить написати щось проти католицького попівства. Для цього треба, як я вже казав, своїми власними очима подивитися на ті обличчя, що сюди належать. Справді, тобі замало буде й тоді навіть, коли побачиш їх на сцені берлінської королівської опери. Треба сказати, що колишній оперовий генерал-інтендант докладав усіх сил, щоб коронаційний психід в «Орлеанській Діві» вийшов на сцені як найподібніше до дійсності, щоб дати своїм землякам уявлення про католицьку процесію й вивести перед їх очі попівство у всіх його кольорах.* Але й найвірніші костюми не зможуть дорівняти оригінальним постатям, і хоча б

* В первісному тексті після цього речення стояло ще таке:

«На деяких глядачів це мало не абиякий вплив. Кажуть, що багатьох ця процесія так притягувала, що вони од самого вже цього блаженства відчували потребу повернутися на лсно материні церкви і вилітали як буря з опери, щоб у іншому домі, що стояв поруч, самим виступати; а інші в той же час потрапляли в таку протестантську ревність, що вискакували, як кажуть, миттю з партеру, щоб у своєму кабінеті виготувати ще одну зайву книжечку проти католицизму і за ляйпцігську месу. Але все це нічого не помагало тим людям, що не такі вже гарячі й хочуть ґрунтовно писати проти католицизму; бо й найвірніший костюм все таки не може дорівняти і т. д.»

дирекція витратила ще 100 тисяч талярів на золоті єпископські митри, на мережані й барвисто повишивані ризи та інший подібний крам, — вона все одно не осягнула б свого: по-протестантському розумні носи, що протестують із-під золотих митр, худючі аналізо-вірні ноги, що визирають із-під білого мережива сорочок хористів, просвітлені черева, що для них широкі католицькі богослужебні ризи занадто широкі — все це нагадувало б нашому братові, що по сцені ходять не католицькі клерики, а берлінські миряни.

Я не раз міркував над тим, чи не мав би той коронаційний похід далеко правдоподібніший вигляд, якби генерал-інтендант опери доручив був виконувати ролі католицьких попів не звичайним статистам, але тим особам із протестантського духівництва, які і в теологічних факультетах, і в «Церковній газеті», і з церковних амвонів найортодоксальніше за всіх можуть і вміють проповідувати проти розуму, життєвих утіх, Гезеніюса й усякої диявольщини. Перед нами з'явилися б обличчя, що своєю попівською печаттю на лиці пасували б краще до таких ролів. Відома річ, що попи цілого світу, рабини, муфтії, домініканці, члени консисторій, православні попи, бонзи, коротко — весь дипломатичний корпус господа-бога має на обличчях якусь родинну подібність, як це ми завжди спостерігаємо у людей, що живуть з одного й того самого ремесла. У кравців на всьому земному обширі бачимо певну тендітність рис; знову ж таки на обличчях різників і салдатів зустрічаємо всюди той самий відбиток дикунства; у євреїв своєрідний чесний вираз лиця, не тому, що вони походять від Авраама, Ісаака та Якова, а тому, що вони крамарі; а франкфуртський крамар-християнин так само подібний до крамаря-єврея, як гниле яйце схоже на інше гниле яйце. Духовні крамарі, ті що живуть на прибутки з релігійних

гешефтів, мають таким чином так само подібні обличчя. Деякі нюанси, які, правда, бувають, залежать, звісно, від того, яким способом вони ведуть свій гешефт. Католицький священик працює здебільшого як прикажчик, що служить у великому торговельному підприємстві; церква — торговельна фірма, що її шефом є папа римський, дає йому певну роботу і за цю роботу платить йому певні гроші; він працює собі повільно, як кожен, хто працює не для власного капіталу і має чимало товаришів, а в великій установі його недбайлива робота не дуже помітна. Тільки кредит підприємства турбує й цікавить його, а ще більше — заощадження капіталу, бо коли б прийшло до банкрутства, то він позбувся б засобів до життя. Інакше стоїть справа у протестантського попа; він сам собі хазяїн підприємства і провадить релігійний гешефт на свій власний рахунок. Він не має великої торгівлі, як, скажемо, його католицький товариш, а тільки дрібну; а що він сам повинен керувати, то не може, звісно, недбайливо ставитися до підприємства, він мусить перед людьми захвалювати свої параграфи віри, мусить знижувати вартість краму своїх конкурентів: отже, як справжній дрібний крамар стоїть він у своїй ятці, і як кустар-ремісник заздрить, розуміється, всім великим фірмам, надто великій фірмі в Римі, що утримує тисячі бухгалтерів і прикажчиків і має власні факторії по всіх чотирьох сторонах світу.

Це, само собою, кладе певний відбиток на фізіономію, але ті відміни в обличчях не дуже помітні з партеру, родинна подібність на фізіономіях протестантських і католицьких попів все таки в загальних рисах залишається незмінна, і якби генерал-інтендант отим згаданим добродіям добре заплатив, то вони свої ролі виконували б так гарно як завжди, прекрасно обдурюючи публіку. Такій ілюзії спри-

ятиме також їхня хода, хоч гостре, вправне око завсіди помічатиме, що й вона проти ходи католицьких священиків і ченців так само має свої особливі відтінки.

Католицький священик ходить так, наче б йому належало ціле небо; а протестантський піп ходить собі так, наче б він узяв собі небо в оренду.

Розділ п'ятий

Була вже ніч, коли я прибув до міста Лукки.

Зовсім інакше вражіння справило воно було на мене тиждень тому, коли я вдень тинявся жахливо-порожніми вулицями і гадав, що потрапив до одного з тих зачарованих міст, за які мені оповідала ще моя нянька. У місті панувала така тиша, як у могилі; здавалося, що все завмерло й зав'яло; проміння сонця виблискували на дахах як золоті цяцьки на голові трупа, і тільки де-не-де, з вікна якоїсь напівзруйнованої хатини звисав плющ, наче засохлі зелені сльози, — скрізь жевріло тління й суто-застигла смерть, — місто скидалося на привид міста, кам'яна примара серед ясного дня. Даремне шукав я довго хоч будь-якого сліду живої істоти. Пам'ятаю тільки, що проти якогось старого палацу спав на бруку жебрак, випроставши руку, ніби й уві сні прохав він милостини. Ще пам'ятаю, як у горішньому вікні почорнілого трухлого дому побачив я ченця: він зі своєї брунастої рясини висунув довгу червону шию з упрілою, голомозою головою, а поруч його показала якась повногруда гола жінка; у нижньому поверсі маленьке хлопча зайшло в напіввідчинені двері; на ньому було чорне вбрання абата і несло воно товстопузу бутлю вина. У ту саму хвилину забринів десь недалеко іронічний дзвінок і в моїй пам'яті захихотали веселі новелі Боккаччо. Проте, ці звуки не в стані

були розвіяти того чудного жаху, що пройняв мою душу. Він може саме через те ще міцніше зціпив мене своїми обценьками, що сонце так тепло і ясно освітлювало зловісні сумні будівлі; я давно вже покмітив, що привиди ще страшніші тоді, коли скинуть із себе свої чорні нічні кереї і покажуться в ясному денному світлі.

Коли я тепер, за вісім день, повернувся до Лукки, мене дуже вразили зміни в цьому місті. — Що таке? — вигукнув я, коли сяйво свічок осліпило мене і юрби людей хвилями пливли вулицями. Чи не повстав часом з могили нічними привидами цілий народ, щоб у божевільному маскараді вдавати життя? — Високі сумні будинки прикрашені лампами; з вікон усюди звисали барвисті килими і трохи не цілком закривали собою трухляві сірі стіни, а до них тупилися милі дівочі обличчя, такі свіжі як квіточки, і в мене вже немає жодних сумнівів — це саме життя, що святкує свій шлюб зі смертю і на це свято запросило молодість і красу. Це було дійсно живе свято смерти; я не знаю, як воно зветься в календарі, але у всякому разі це був поминальний день страти якогось святого мученика, бо згодом я побачив, як з весільною музикою несли череп святого, а далі окремо ще декілька кісток, прикрашених квітами й самоцвітами. Це була чудова процесія!

Попереду йшли капуцини, що від інших ченців ордену відрізнялися своїми довгими бородами і творили разом саперну частину цієї армії вірних! Далі йшли капуцини без борід, між ними чимало мужніх шляхетних облич, де-не-де навіть вродливих юнацьких, яким широка тонзура була дуже до лиця, бо здавалося, що їх голови уквітчані красивим вікном із волосся, і вони дуже граціозно виростали разом з оголеними потилицями з-під темнобурої ряси. Ще далі сунули ряси інших кольорів — чорні, жовті, білі, —

насунуті на очі панахеї, трикутні капелюхи; одним словом,— всі ті монастирські костюми, що, завдяки зусиллям нашого оперового генерал-інтенданта, давно вже всім нам відомі. Слідом за чернечими орденами ступали вже власне священники в білих сорочечках поверх чорних штанів і в кольорових капелюшках; за ними йшло ще сановитіше духівництво, обгорнуте в барвисті шовкові кереї, а голови їх покривали якісь високі шапки, що походять, здається, із Єгипту; з цим одягом можна познайомитися й з творів Денона * й Бельцоні та з опери «Чарівна флейта»; серед цього вищого духівництва виділялися старі, вислужені особи, що складали, мабуть, своєрідну стару гвардію. В самому кінці вирушав головний штаб — балдахин, а під ним посувався дідуган у ще вищому капелюсі, і ще в розкішнішому покривалі, що його китиці підтримували — наче два пажі — два дідугани, вбрані так само, як і він.

Передні ченці йшли серйозно, схрестивши на грудях руки, але тамті, у високих капелюхах, співали якогось такого нещасливого гімну, та ще до того так скажено, і так хрипіли, так верещали, так гугнявили, що я переконаний; якби євреї становили в цій країні переважну більшість населення, а релігія їх була б державною релігією, то цей спів напевне названо б «рейвахом». На щастя, цей рейвах було чути тільки наполовину, бо ззаду за процесією йшло кілька військових рот з голосною музикою, з барабанами й свистами, та й взагалі, з обох боків церковної процесії марширували парами й парами гренадери. Салдатів було майже більше ніж духівництва; але для підтримки релігії треба за наших часів багато багнетів, а коли на них буде благословенство

* В оригіналі було ще: з «Zoega de obeliscis»...

боже, то здалека мусять ще й гармати багатозначно погрюкувати.

Коли я бачу таку процесію, де духівництво так сумно й жалібно марширує під охороною поважної військової ескорти, то це мене завжди до болю вражає, і мені здається тоді, що це я бачу самого спаса нашого, як він, оточений списоносцями, йде на Голготу. Луккські зорі напевне думали так як і я, бо коли я з зідханням глянув на них, то вони так згідливо закивали мені своїми побожними очима, так ясно, так чисто. Проте не було потреби в їхньому світлі — тисячі й тисячі ламп і свічок і дівочих облич сяяли з усіх вікон; на рогах вулиць палахкотіли смоляні віти, а до того ж, кожного священика супроводив прислужник із великим світочем. У капуцинів це робили здебільшого маленькі хлопчики, і їхні юні, свіжі личка часом допитливо й привітно позирали вгору на старечі поважні бороди; такий бідолаха капуцин не спроможний утримувати дорослого носія свічки, і ці обов'язки дурно повинен виконувати під час походу маленький хлопчак, якого він навчає Ave Maria, або що його тітка сповідається в цього ченця, та через це він цю послугу робить не з меншим замилюванням. Тим ченцям, що йшли слідом за капуцинами, несли свічки хлопчики такого самого віку; деяким вельможним орденам — уже дорослі юнаки, пихатим священикам несли свічки справжні громадяни. Але нарешті добродієві архієпископові — бо це саме він виступав з поважним смиренством під балдахином у супроводі сивих пажів, що підтримували китиці його одягу, — цьому церемонно, наче вони слугували при царському дворі, несли білі воскові свічки два льокаї, що пишалися обабіч його у блакитних лівреях із жовтими шнурками.

В кожному разі отаке носіння свічок видалося мені за

гарну встанову, бо завдяки їй мені видніш було придивитись до обличчя тих людей, що належать до католицтва. І я справді роздивився їх при якнайяснішому світлі. Але що я побачив? Еге ж, клерикального тавра не бракувало на жадному обличчі. Але крім цього всі лиця відрізнялися одне від одного, як і загалом усі людські обличчя. Те бліде, те червоне, у того ніс п'явся кудись угору, у другого смиренно опускався додолу, тут іскрилося чорне око, а там блимало сіре — але на всіх цих лицах позначилися сліди тої самої хвороби, жахливої, невигойної хвороби, яка спричиниться мабуть до того, що коли моєму внукові доведеться років за сто бачити процесію в Луцці, то йому не пощастить уже побачити жадного такого обличчя.

Боюся, що й сам я заразився на цю хворобу, а наслідком цього є певна розм'яккість, яка так чудно проймає всю мою істоту, щоразу, коли я дивлюсь на таке хворобливе чернече обличчя й помічаю на ньому ознаку тих страждань, що ховаються під цупкою рясою: ображене кохання, подагру, обдурене шанолюбство, сухоти хребетного шпігу, каяття, геморої, сердешні рани, що їх завдали нам невдячні друзі, обмови ворогів і наші власні гріхи — все це та ще багато дечого іншого, що так легко вміє ховатися під цупкою рясою і під модним фракком. О! поет зовсім не перебільшує, коли скорботно вигукує: «Життя — це хвороба, а світ — лазарет!» «А смерть є наш лікар». Ах! я не хочу нічого лихого казати про смерть, не хочу порушувати в інших довір'я до неї; а що вона є єдиний лікар, то нехай уже мають її й за найкращого лікаря, а її єдиний засіб лікувати вічною землею, якого вона завжди вживає, нехай уважають за найкращі ліки. Цей лікар заслуговує принаймні на похвалу за те, що він завжди напóхвату і хоч у нього й велика практика, то все таки він зараз же

з'являється, як тільки його покликати. Інколи він іде слідком за своїм пацієнтом під час похоронної процесії і навіть несе йому свічку. Справді, та особа, що я її бачив — була сама смерть, — вона йшла побіч одного зажуреного, блідого священика; худюще-кістлявими, тремтливими руками несла вона полумінну свічку своєму священикові, доброзичливо й заспокійливо киваючи при цьому своєю осоружною голомозою голівкою, і хоч сама од слабости ледве стояла на ногах, а проте ще підтримувала часом бідолашного священика, який щоразу ступивши полотнів і трохи не тратив притомности. Супутник, здавалося, підбадьорював його: «Почекай но ще кілька годинок, і ми доплентаємось до нашої хатки, я погашу свічечки і покладу тебе до ліжка, твої захолові ноги зможуть відпочити, і ти заснеш так міцно, що не почувеш навіть жалібно-верескливого дзвінка святого Михайла».

— Про цю людину я так само нічого злого не буду писати, — подумав я собі, побачивши бідолашного блідого священика, що йому сама втілена смерть освічувала дорогу на вічний супокій.

Ах! власне кажучи, не слід було б і взагалі писати щонебудь лихого про кого б то не було на цьому світі. Кожне й так уже доволі хворе в цій великій лікарні, а деякі полемічні твори й статті мимоволі нагадують мені одну огидну чвару в маленькій лікарні, у Кракові, де мені випадково довелося бути присутнім; жахливо було слухати, як хворі з глумом витикали один одному його хвороби, як виснажений сухітник глузував з набухлого від водянки, як один сміявся, що в другого пістряк на носі, а той із свого боку реготав з посудомленого рота й очей своїх сусідів, аж доки нарешті хворі на гарячку не повискакували голими з ліжок і не почали здирати з інших хворих ковдри й перев'язки

з ран, і всюди те тільки й видно було, що осоружне горе й каліцтво...

Розділ шостий

Ось, він почав на бенкеті богів частувати ще й інших, Тих, що сиділи праворуч; все нектар з коновки черпає. Враз між блаженних богів розітнувся регіт безмірний, Як придивились вони, як Гефест шкутильгає по залі. Так то цілісінський день допізна по заході сонця Бенкетували боги і всього було в них досхочу — Бренькоту струн із приємної ліри співця Аполлона Й співу тих муз, що за струнами в лад чарівно співають...»

(Вульгата).

...аж раптом до залі вбігає захеканий, блідий, кров'ю заюшений єврей, з терновим вінком на чолі і з великим хрестом на плечах; він так голосно грюкнув хрестом об високий поміст, що на йому бенкетували боги, аж золоті келехи підскочили, і з жаху боги зацімпили й поблідли, і щодалі то все більш вони блідли, доки нарешті й геть не розпливлися в імлі.

Настали скорботні часи, цілий світ посірів і потемнів. Не стало щасливих богів, Олімп обернувся тоді в лікарню, де облуплені, обсмажені й на вертелі понаштрикувані боги тиняються нудно сюди то туди, перев'язують собі рани й співають сумних псалмів. Релігія перестала вже приносити людям радощі, а тільки давала розраду. Це була скорботна, кривава релігія, релігія рокованих на смерть...

Може вона була й потрібна для хворого, розтоптаного людства? Хто дивиться на муки свого бога, тому легше нести свої власні страждання. Попередні веселі боги, що сами не відчували жадних болів, не знали й того, як не-

щасним замученим людям на серці, тож нещасна, замучена людина й не могла в своїм горі знайти собі співчутливого серця. То були святкові боги, круг яких можна було весело танцювати і яким можна було тільки приносити подяки. Через те ніколи їх від щирого серця й не любили. Щоб тебе так від щирого серця любили, треба бути страждущим. Співчуття — це остання посвята кохання, а може й саме кохання. Тому з усіх богів, що колись на світі жили, христос був саме тим, якого найбільш любили. Особливо жінки...

Тікаючи од людської метушні, я забрався до маленької самотньої церковки, і те, що ти, дорогий читачу, щойно прочитав, це не так мої власні думки, як декілька мимовільних слів, що в мені обізвались, коли я, випроставшись на старій церковній молитовній лаві, одкрив у свої груди доступ звукам органів. Так я лежав там, а душа моя в мріях складала до тої незвичайної музики незвичайну підтекстовку. Часом мій погляд блукав по церковних аркадах, що поринали в сутінки, і шукав темних фігур звучання, що до тих органних мелодій належали. Хто ж це та жінка, що онде стоїть на колінах перед образом мадонни, закутана в чорний серпанок? Лямпада, що висить перед образом, привітно й моторошно освітлює прекрасну страдницю-матір розп'ятої любови, цієї *Venus dolerosa*; але зводницько-таємничі свічки кидають часом, наче крадькома, своє світло на гарні форми тої, що молиться. Вона майже нерухомо лежить на кам'яних східцях престолу, але в мінливім освітленні ворушиться тінь її, підбігає інколи до мене, потім знов одбігає хутенько назад, як німий мавр, боязький вістун кохання в гаремі — і я розумію його. Він сповіщає мене про присутність моєї володарки, султанші мого серця.

Тим часом у порожній церкві все більше робиться темно,

де-не-де вздовж колон прошугне якась непевна постать, часом долине до мене тихий шепіт з бічної каплички, а органи, наче якесь велетенське серце, зідхають і стогнуть довгими протяжними звуками.

І здавалось, що ці звуки ніколи не змовкнуть, що цей передсмертний голос, ця жива смерть триватиме вічно; я відчув у грудях такий невимовний гніт, такий неймовірний жах, наче мене поховали живцем, наче давно вже похований встав я з могили і разом із своїми моторошними нічними товаришами зайшов у примарну церкву, щоб слухати молитву мерців і каятися в гріхах, що їх поповнили трупи. Часом мені здавалося, що вони й справді близько біля мене, ніби в таємничих сутінках справді сидить у блаженському старофльорентійському вбранні громада вірних, що відійшла вже у вічність, з довгими, блідими обличчями, тримаючи в кістлявих руках молитовники в золотій оправі, шепочучи щось таємниче, і меланхолійно киваючи один до одного головою. Жалібний звук похоронного дзвіночка нагадав мені знову за хворого священика, що я його бачив у процесії, і я сказав собі: «ось він уже й помер і прийшов сюди, щоб правити першу всюношну, й аж тепер почнеться тут справді моторошна гра примар». Аж тут раптом підвелась на ноги чудова постать у серпанку, що молилась на східцях престолу...

Так, це була вона — її жива тінь вже розвіяла білі примари, я бачив тепер тільки її, я хутко вийшов слідком за нею з церкви, і коли вона відкинула коло дверей свій вуаль, я побачив залите слізьми обличчя Франчески. Воно було подібне до сумної білої троянди, зрошеної перлами нічної роси й осяяної місяцем.

«Франческо, кохаєш мене?» — Я питав її багато, а вона відповідала мені мало. Я провів її до готелю «Сгосе

di Malta», де жила вона разом із Матільдою. Вулиці спорожніли, будинки спали, заплющивши очі-вікна, і тільки де-не-де просотувалося крізь дерев'яні вії світло. А вгорі, на небі вирнув з-за хмар яснозелений просвіт, а по ньому плавав молодик, наче срібна гондоля по смарагдовому морю. Даремно просив я Франческу хоч єдиний разок звести свій погляд до нашого давнього любого приятеля, — її головка мрійно хилилася додолу. Її хода, колись така жвава, набула церковної розмірности, її кроки зробилися сумно-католицькі, вона рухалася, ніби в такт урочистим звукам органів, і як за колишніх ночей пронизував їй ноги гріх, так тепер — релігійний екстаз. Дорогою вона христила собі чоло і груди біля кожного образу чи подоби якогось святого; даремне силкувався я допомогти їй у цьому. А коли ми пройшли на майдані повз церкву св. Михайла, де світилася з чорної ніші скорботна мадонна з золотими мечами в серці і з лампадою, що квітчала їй голову неначе короною, Франческа обвила мою шию руками, поцілувала мене й прошепотіла: Сессо, Сессо, саго Сессо*.

Я спокійно прийняв ці поцілунки, хоч добре знав, що належать вони власне болонському абатові, служителєві римсько-католицької церкви. Як протестант, я не почував себе ніяково, загарбавши власність католицького духівництва, і ще не проминувши образу мадонни, я секуляризував поцілунки Франчески.

Я знаю, це роздратує ксьондзів, вони, звісно, здіймуть галас, що, мовляв, пограбовано церковне майно, й охоче застосували б до мене статтю французького закону про блюзнірство. Мушу, на жаль, признатися, що згадані поцілунки були єдине, чим мені пощастило того вечора по-

* Чекко, любий Чекко!

живитися. Франческа поклала піклуватися тільки за спасіння своєї душі й молилася навколішках цілісіньку ніч. Даремно пропонував я бути їй товаришем у цих побожних вправах — як тільки я дійшов до її кімнати, вона щільно замкнула за собою двері. Дарма простояв я ще цілу годину під дверима, прохаючи впустити мене, зідхав усякими зідханнями, удавав побожні сльози й присягався усіма святощами — залишаючи, само собою, в своїй душі деяке право порушити ту присягу — я почував, як поступово обертався в єзуїта — я ставав зовсім негарним і поклав собі кінець-кінцем стати навіть католиком на цю єдину ніч.

— Франческо! — гукав я — зірко моїх думок! Думко мого серця! *Vita della mia vita!* * Моя прекрасна, часто-цілована, струнка, католицька Франческо! За цю єдину ніч, що ти мені її подаруєш, я й сам ладен зробитись католиком — але тільки на цю єдину ніч! О чудова, свята, католицька ноче! Я лежу в твоїх обіймах, вірю, як правовірний католик у нагороду — рай твого кохання, із уст твоїх я питиму чарівне пізнання, слово стане тілом, віра втілиться в форму, у постать, — о! яка релігія! Слухайте ви, попи! гукайте тим часом своє радісне «кіріє елейсон!», дзвоніть у дзвони, кадять із кадил, грайте в органи, правте Палестринову відправу: «Ось воно тіло!» — мені здається, що я блаженний, я засинаю! — але як тільки прокинуся другого ранку, я зараз же витру з очей своїх і сон, і католицтво і знову ясно гляну на сонце і на біблію і стану знову по-протестантському розумним і тверезим, таким як був я досі.

Розділ сьомий

Коли другого ранку сонце знову весело засміялося

* Життя мого життя!

з неба — погасли сумні думки й почуття, що їх збудила в мені минулого вечора та процесія, примусивши мене дивитися на життя як на хворобу, а на світ як на лікарню.

Все місто кишіло веселим людом. Всюди барвисто, по-врочистому вбрані люди; де-не-де промайне чорна постать якогось попака. Все це шуміло, реготалося, балакало, і майже не чути було й великого церковного дзвону, що запрошував людиність до врочистої відправи в соборі. Цей собор — велика звичайна церква, її різнобарвний мармуровий фасад оздоблено тими, побудованими одна над одною, коротенькими колонками, що так дотепно-сумно на нас позирають. Усередині стовпи і стіни були задраповані червоним сукном, а радісна музика розливалася над хвилями людського натовпу. Я вів сеньйору Франческу під руку і, коли біля входу я подав їй свячену воду, і коли від солодко-вогкого дотику наших пальців наші душі пронизав електричний струм, у ту саму мить я відчув такий електричний удар у ногу, що з переляку трохи не повалився на селянок, що стояли на колінах, одягнені в білі сукні й обтяжені довгими сережками на шиї з жовтого золота. Вони щільно вкривали підлогу. Обернувшись, я побачив жінку, що теж стояла навколішках і обмахувалася віялцем, а за віялцем побачив я веселі очі міледі. Я нахилився до неї, а вона млосно шепнула мені до вуха: «delightfull!»

— Бога ради! — прошепотів я, — будьте поважні, не смійтеся; а то нас і справді випроводять звідси!

Даремно я просив і благав. На щастя, ніхто тут не розумів нашої мови, бо коли міледі підвелася на ноги й пішла слідом за нами до головного вівтаря, вона почала так пустувати, ні на кого не зважаючи, наче б ми стояли сами серед Апеннінів. Вона глузувала з усього, навіть старі фрески були в небезпеці від її обстрілу.

— Гляньте но!—крикнула вона,—навіть леді Єва з вельмишановного роду Ребра змагається з гадом. Це чудовий мистецький задум — дати гадюці голову з людським обличчям; а ще змістовніше було б, якби він прикрасив спокусливе обличчя офіцерськими вусами. Бачите, докторе, того янгола, що благовістує благодатній діві її святе зачаття і так іронічно посміхається? Я знаю, що цей Руффіано має на думці! А ця Марія, що до її ніг схиляється з золотом і фіміямами потрійний святий альянс Сходу, хіба вона не нагадує вам часом артистку Каталані?

Сеньйора Франческа, що не розуміла англійської мови і через це нічого з нашого базікання не второпала, окрім хіба одного слова — Каталані, покvapливо зауважила, що та дама, за яку говорить наше приятелька, тепер уже й справді трохи не цілком утратила своє гарне реноме. А наша приятелька наче нічого й не чула і коментувала далі навіть картини мук христових і картину розп'яття, до речі, надзвичайно гарний твір, де серед різних облич особливо відрізнялися три байдужих дурних лиця, що спокійно дивилися на мучеництво господнє. Міледі завзято обстоювала, що це три повноважні комісари Росії, Австрії та Франції.

Стародавні фрески, що показувалися з-під червоного сукна, яким були обтягнуті стіни, змогли лише деякою мірою відбити напади британського глуму, завдяки властивій їм величній поважності. Ці фрески зображували постаті з героїчних часів міста Лукки, що про них в історичних книжках Макіявеллі, цього романтичного Саллюстія, так багато сказано, а їхній дух так полумінно віє на нас із пісень католицького Гомера — Данте.

Хоч на цих обличчях і справді позначені були суворі почуття і варварські думки середньовіччя, хоч на деяких мовчазних юнацьких вустах тремтить усмішка признання, що

й за тих часів не всі троянди були цілком кам'яні й завиті густим вуалем, та хоч з-під побожно опущених вій деяких мадонн виблискує такий збиточний любовний вогник, ніби вона охоче подарувала б нам іще одне ісусенятко. Щоб там не було, від цих давніх флорентійських малювань віє на нас піднеслим подихом, тим властиво героїчним, що його ми впізнаємо і в мармурових статуях античних богів. Це героїчне не в вічному спокою без пристрасти, як гадають наші естети, але в вічній пристрасті без неспокою. Деякі пізніші зразки художньої творчості, що висять по стінах Луккського собору, овіяні, може, як традиційним відгуком, цим давньофлорентійським духом.

Надто справив на мене вражіння «Шлюб у Кані Галилейській». Ця картина — твір одного з учнів Андреа дель Сарто, намальована вона трохи різко і дещо незграбно скомпонована. Христос сидить між ніжною красунею-нареченою і фарисеєм, що його кам'яне мов скрижалі закону обличчя дивується з геніяльного пророка, який весело розмовляє з весільними гостями і частує їх ще більшими чудесами ніж Мойсей: той міг добути з каменя тільки воду, хоч як би він міцно бив скелю, а цьому треба було промовити тільки одне слово, як глечики наповнилися найкращим вином. Куди ніжнішим, трохи не венеціанським кольоритом, намальовано картину, якогось невідомого художника; висить вона обік «Шлюбу в Кані Галилейській», веселу гру кольорів якимось надзвичайно оригінально затушковує тремтіння скорботи, що пронизує їх. На цій фресці намальовано, як Марія, взявши фунт олійки з кошовного, нефальсифікованого мира, мастить Ісусові ноги й обтирає їх своїм волоссям. Ісус сидить тут в оточенні своїх учнів, прекрасний, повний духовної величі, молодий бог; якимось по-людському сумно почуває він побожну пошану до свого власного тіла, що має незабаром

зазнати стільки мук, і якому вже й тепер віддають пошану, яка подобає тільки небіжчикові; він зворушливо посміхається до нахиленої над його ногами жінки, яка, передчуваючи своїм любовним серцем майбутню скорботу, робить це милосердя. За цей вчинок не забудуть, доки існуватимуть страждущі люди. Він тисячоліття дихатиме ароматом насолоди й спокою всьому страждущому людству. Окрім того учня, що припав до грудей христових, і що єдиний подав нам цей подвиг Марії, ніхто з апостолів не відчув, здається, ваги цього подвигу, а он той, з рудою бородою, здається, сердито завважує, як сказано в писанні: — «Чому б цю олійку не продати за триста грошів і не роздати їх бідним?» — Цей економний апостол є саме той, що носить скарбонку з грошима, а його звичка до гешефтів з грошима притупила в нього здатність відчувати кожний безкорисливий народний подвиг любови, він волів би розмінати його на гроші для корисної мети, і саме він, мінйало, був тим, хто продав Христа за тридцять срібняків. Цією історією банкіра з апостольського гурту євангелія символічно викриває ту осоружну спокусливу силу, що чигає в грошовому гаманці, і тим самим попереджає про зрадливість усіх грошовитих гешефтярів. Кожний багатій — це Юда Іскаріотський.

— Ви скривили запекло побожну міну, любий докторе, — шепнула мені міледі, — я щойно стежила за виразом вашого обличчя, і — даруйте, якщо я цим вас може й ображаю — виглядали як справжній порядний християнин.

— Між нами сказавши, я такий і справді; так, бо Христос...

— Може ви вірите навіть у те, що він бог?

— Розуміється, дорога моя Матільдо. Це бог, якого я найбільше люблю. Не тому, що він, мовляв, цілком закон-

ний бог, якого й батько ще богував і від незапам'ятних часів володів усім світом, — ні, а тому, що він хоч і дофін небес із походження, а все таки демократ у душі, не любить жодної придворної церемоніяльної пишноти, бо він не бог тієї аристократії стрижених законників та прикрашених позументами ляндскнехтів, бо він є скромний народній бог, міщанський бог, буржуазний бог, «un bon dieu citoyen». Справді, якби Христос і не був ще богом, то я б його обрав на бога, і з далеко більшою охотою слухався б його, виборного бога, бога мого власного вибору, аніж примусово накинутаго мені абсолютного бога.

Розділ восьмий

Архиєпископ, поважний дідуган, сам служив відправу, і, чесно вам признавшись, не тільки один я, а до деякої міри й міледі, обоє ми були якось так таємниче зворушені тим духом, що панував у цій святій крамниці, і від священодійства старого чолов'яги, що він його виконував — а втім, кожний старий чоловік є сам по собі священник, а церемонії католицької меси — вони ж такі вже стародавні, це, мабуть, єдине, що залишилося, що ще затрималося з часів дитинства світу, і, як спогад за перших предків цілого людства, претендує на нашу синівську пошану.

— Бачите, міледі, — сказав я, — кожний рух, кожний жест, що ви тут спостерігаєте, всі ті складання й простягання рук, ці поклони, вклякання, обмивання рук, махання кадильницею, ота риза, взагалі, все вбрання цього дідугана, починаючи з митри й кінчаючи подолком епітрахіля — все це староєгипетське, пережиток жрецтва, що про його чудесне життя тільки дещо переказують нам щонайдавніші документальні джерела, — того найпершого жрецтва, що

вперше досліджувало явища й сили природи, що винайшло перших богів, визначило перші символи, і молоде людство...

— Вперше дурило, — закінчила мою мову міледі згірклим тоном, — і я гадаю, докторе, що з тих найдавніших часів нам більше нічого й не залишилося, як оцих декілька невеселих формул дурисвітства. Бо он, подивіться на ті похмурі обличчя! Або на того чолов'ягу з роззявленим писком, що онде стоїть на дурних своїх колінах — бачите, який у нього ультра-йолопський вигляд?

— Ради самого неба! — вгамував я її нишком, — що з того, що цю голову дуже мало освітлює розум? Що це нас має обходити? Що вас тут так дуже дратує? Адже ви щодня бачите волів, корів, собак, ослів, що настільки ж дурні, як і він, а проте це не вибиває вас із рівноваги і не викликає у вас таких буйних проявів злости?

— Ах! це інша річ! — знов перебила міледі — ті тварюки носять хвости на задах, а мене дратує саме те, що в цього бовдура, такого ж дурного, як і бидло, все таки ззаду немає хвоста.

— Так-так, це справді інша річ, міледі.

Розділ дев'ятий

Після відправи довелося ще багато дечого побачити й почути, особливо ж проповідь високого, кремезного ченця: його владно-рішуче, старовинно-римське обличчя не дуже якось пасувало до цупкої жебрацької рясини; він мав вигляд короля злидоти. Балакав він про небо, про пекло, і впадав часом у занадто скажене надхнення. Його опис неба був трохи по-варварському пересолений фарбами — чого там тільки немає: і золото, і срібло, і коштовне каміння, смачні страви, вино з найкращого винограду; до того ж обличчя йому ставало таке лагідно-приємне, наче він уже здобув

собі ці райські радощі і від насолоди він хитався то в той, то в той бік, оповідаючи за малесеньких янголяток з білими крилами, уявляючи собі, що він є таке саме білокриле янголятко. Не так весело, а навіть серйозно-практично малював він пекло. Там наш проповідник почував себе ніби серед рідної стихії. Надто запалювався він проти грішників, що не з належною християнам ревністю про той пекельний вогонь думають, ба навіть припускають, що буцім то за наших часів у пеклі трохи похолоднішало, і що ніби незабаром вогонь там і зовсім погасне. — Але, — вигукнув він, — коли б пекельний вогонь і справді почав пригасати, то я своїм власним подихом взявся б підживлювати рештки полум'я, щоб воно знову спалахнуло, колишнє страчне полум'я!

Хто чув його голос, що ревом північного вітру видмухував ці слова, хто бачив при тому його багрово-червоне обличчя, буйволячу шию і міцні кулаки цього чолов'яги, — тому й на думку не спаде вважати цю пекельну загрозу за гіперболу.

I like this man, — сказала міледі.

— Маєте рацію, — відповів я. — Я волю його нашим солодким гомеопатам, тим лікарям душевних хвороб, що в цеберці моральної води розчиняють 1/1000 розуму й запрошують нас приймати ці ліки, щоб ми заспокоювалися.

— Так, докторе, до його пекла я ставлюся з певною повагою, але ж його небо не навіває мені до нього справжньої довіри. Споглядання неба ще з раннього мого дитинства спричинялося до прихованого сумніву у моїй душі. Ще тоді, як я була зовсім малою дівчинкою, у Дубліні, я частенько лежала горілиць на травиці й міркувала: чи справді на небі стільки скарбів, як ото розповідають? Але, — міркувала я собі далі, — коли так, то чому ніколи звідти

не падають ніякі скарби, ні діамантові сережки, ні намиста з перлів, або принаймні хоч шматочок солодкого ананасового пиріжка, а падає з неба самий тільки сніг та гряд або звичайнісінький дощ. «Щось воно мабуть не зовсім так як кажуть», — міркувала я.

— Навіщо ви це кажете, міледі? Хіба не краще замовчувати ці сумніви? Невірні, що так, як і ви, не вірять у небо, не повинні братися до прозелітства; меншої догани, а навіть і похвали гідні ті новонавернені люди, що вірять у небо, сповнене всяких розкошів, і не хочуть сами користуватися з тих розкошів, а запрошують до цього ще й своїх ближніх і доти будуть незадоволені, доки ці не пристануть на їхнє ласкаве запрошення.

— Одначе, я завсіди дивувалася, докторе, з того, що деякі багатії, як от президенти, віцепрезиденти, або секретарі місіонерських товариств, дуже палко беруться рятувати душу якогось обдертого, вбогого єврея й готувати йому на небі місце в їхньому товаристві, а ніколи не турбуються тим, щоб він брав участь у їх приємних розвагах уже тут на землі, і, скажемо, ніколи не запросять його влітку до себе на дачу, де, звісно, він міг би покуштувати чимало смачних страв і вони були б до смаку бідоласі так само, якби він їх споживав на небі.

— Це зрозуміло, міледі, — небесні розкоші не коштують цих добродіїв і шеляга, а ми відчуваємо подвійну насолоду, коли можемо якнайдешевшим способом ущасливити наших братів-людей. Але до яких насолод може запросити людина невірна?

— Ні до яких, докторе, хібащо до довгого, спокійного сну; він часом буває дуже бажаний для нещасливої людини, особливо тоді, коли та людина змучена надто настирливими запросинами до майбутнього раю.

Ці слова красуня промовила з гіркістю, але я не зовсім серйозно відповів їй:

— Люба Матільдо, з моїми поглядами мене на цьому світі навіть не турбує існування раю чи пекла; я занадто гордий, щоб мої вчинки впливали тільки з бажання нагород або зі страху перед пекельними муками. Я прагну добра, бо воно прекрасне, бо воно непереможно мене вабить і відвертає мене від зла, бо це зло огидне, бридке мені. Ще як був я хлоп'ям і читав Плутарха — я й досі читаю його щовечора в ліжку і часом мені хочеться зірватися з місця, помчати з екстра-поштою і стати великою людиною — вже й тоді мені подобалося оповідання про жінку, що ходила по вулицях міста Олександрії; в одній руці вона несла відро води, а другою підносила запалений полумінний смолоскип і кричала людям, що водою вона погасить пекло, а смолоскипом підпалить рай, щоб люди не зі страху покинули робити зло і не бажали б нагороди за те, що роблять добро. Всі наші вчинки повинні впливати з джерела безкорисливої любови, не міркуючи про те, чи ми житимем на тім світі, чи ні.

— Отже, ви не вірите в безсмертя?

— О, ви дуже хитра, міледі! Щоб я сумнівався в цьому? Я — чиє серце раз-у-раз глибше пускає коріння у найвіддаленіші тисячоліття минулого й майбутнього — та ж я сам є та вічна людина, для якої кожен подих є вічне життя, кожна думка — вічна зоря, — хіба ж це можливо, щоб я не вірив у безсмертя?

— На мою думку, докторе, в тому є велика міра шанобства й перебільшених вимог: зазнавши на землі багато всяких прекрасних насолод, допоминатися на небі ще й безсмертя від господа-бога. Людині, цьому аристократові між тваринами, що ставить себе над усі створіння, хочеться вся-

кими хвалебними співами та уклонами добитися біля трону володаря світу ще й цих привілеїв. — О, я знаю безсмертний добродію, чому ваші губи сіпає мишка!

Розділ десятий

Сеньйора попросила нас разом із нею піти до монастиря, де зберігається «чудотворний хрест», знаменитий на всю Тоскану. Добре, що ми вийшли з собору, бо пустування й вибрики міледі неодмінно спричинилися б до прикрих несподіванок. Її дотепам не було кінця-краю; всякі милі дурниці казала вона так задирикувати, наче молоді котята, що граються весняного соняшного дня. Виходячи з собору, вона тричі тицьнула вказівним пальцем у свячену воду, при тому щоразу бризкала на мене й жебоніла: «дем цефардеїм кіннім!» — вона запевняла, що ці слова є арабська формула, якою чарівниці обертають людей в ослів.

На майдані проти собору муштрувалось чимало військових; трохи не всі вони були в австрійських мундирах, а командували німецькою мовою. Принаймні я чув німецькі слова: «Präsentiert's Gewehr!» «Fuss' Gewehr!» Schultert's Gewehr», «Rechtsum!», «Halt!» — Мені здається, що в італійців, як і досі ще в багатьох європейських народів, військова команда — німецька. Чи повинні ми, німці, пишатися з цього? Чи доводиться нам по всьому світу так багато наказувати, що німецька мова править тепер за мову наказів? Чи може нас так багато муштрують, що муштру найкраще можна зрозуміти німецькою мовою? *

* В первісному тексті оригіналу тут стояло ще кілька речень, що їх потім закреслено:

«Не знаю, але мені здається, що коли деспотизм і рабство зйдуться до купи, то чути німецьку мову й видно німецьке терпіння. Цей терпець є мабуть причина того, що німецькі салдати завжди носять на собі найбільше зброї; італійці напевне такі ж міцні й від-

Міледі очевидно не кохається в усяких парадах та військових муштрах. Вона потягла нас відтіль з іронічним острахом: — Не люблю я, — сказала вона, — бути поблизу цих людей із шаблюками й рушницями, надто тоді, коли їх марширує так багато, як на великих маневрах. А що, коли б якийсь із цієї тисячі як-стій збожеволів і застрелив би мене тією зброєю, що її він тримає в руках? Або, коли б він раптом порозумнішав і йому спало б на думку таке: «Чим ти важиш, або що ти втрапиш, якщо тебе за це й позбавили б життя? Хай навіть отой потойбічний світ, що тобі його обіцяють після смерти, і не такий уже принадний, як його славлять, хай там і гірше живеться, ніж тут, алеж менше ніж шість крайцерів і там не платитимуть, а тому — розважайся собі і заколи онту маленьку англійку з задирикуватим кирпатеньким носом!» Отже, хіба мені не загрожує тут якнайбільша небезпека! Коли б я була королем, я поділила б своїх салдатів на дві кляси. Одній клясі надхнула би віру в безсмертя, щоб вони були хоробрі вояки й не боялися смерти, і цю клясу я використовувала б тільки для війни. Другу клясу я призначила б для парадів, щоб тим салдатам ніколи й на думку не спадало, що вони нічим не важать, коли вбивають когось для своєї розваги, і я заборонила б їм під страхом кари на горло вірити в безсмертя, — авжеж! — і додала б навіть трошки масла до їхньої порції хліба, щоб земне життя здавалося їм цілком приємним. Щодо перших, отих безсмертних героїв, то навпаки — я доклала б усіх сил, щоб погіршити їх існування, щоб вони навчилися ставитися з презирством до життя

важні як і австріяки, але ж завжди австріяки їх гнобили, бо не відвага, не хоробрість, а терпець управляє світом. Така вже своєрідна справа з тими німцями! На всіх європейських престолах сидять німці».

і вважали б гарматні дула за двері до раю, до кращого світу.

— Міледі, — промовив я, — з вас був би поганий правитель. Ви й найменшої уяви не маєте про ці справи, і зовсім не розумієтесь на політиці. Якби ви читали «Політичні аннали»...

— Може краще розуміюся за вас, любий докторе. З ранніх років я вже цікавилася цим. Ще як була я зовсім маленька, у Дубліні...

— І лежала горілиць у траві... і міркувала... чи без міркувань, може, як у Рамсгеті?..

Поглядом, схожим на тихий докір за невдячність, стрелила в мене міледі, — але потім вона засміялась і казала далі:

— Як я була ще маленька, в Дубліні, і могла вмотитися тільки на краєчку невеличкого стільчика, де лежали ноги моєї матері, то я безугавно запитувала — а яку роботу роблять шевці, кравці, пекарі, — просто, питала геть за всіх людей. А мати мені пояснювала: кравець шиє сукні, швець шиє черевики, а пекар пече хліб. А коли я запитала, а що роблять володарі? — мати відповіла: вони керують державами. Знаєш, люба мамо, що я зробила б, коли б я була володарем? — Якогонебудь дня я зовсім не керувала б, щоб тільки побачити, що тоді в світі робитиметься без керування. Люба дитино, — відповіла мати, — є й такі королі, що так і роблять, і тоді воно відповідно до цього й робиться...

— Далєбі, міледі, ваша мати має рацію. Особливо тут, в Італії є такі королі, і це дуже помітно в П'ємонті та в Неаполі...

— Алеж, любий докторе, такому італійському королеві не можна навіть закинути, коли він у деякі дні й не керує,

бо тут така скажена спека... Небезпечно тільки, що карбонарії можуть скористатися з таких днів і... останнім часом я покмічаю, що революції вибухають саме в ті дні, коли державою не керують. А коли іноді так траплялося, що карбонарії помилялися, і того дня, коли вони були певні, що держава без управи, управа саме й об'являлася — то вони губили голови. Отже карбонаріям треба дуже берегтися, вони мусять добре дізнаватися, чи слушний день вони призначають, чи ні. Найтонша політика королів у тому й полягає, щоб ховати в глибоку таємницю ті дні, коли вони перестають керувати. В такі дні вони повинні сидіти на тронах, гострити пера, чи то запечатувати конверти, або креслити лінії на чистих аркушах паперу, а саме — вдавати, що вони керують, щоб народ, який стоїть на вулиці і допитливо зазирає у вікна палаців, був певний, що державою керують* .

* У виданні «Letzte Gedichte und Gedanken von H. Heine» (Останні вірші й думки Г. Гайне), Гамбург, 1869 р., у розділі «Nachträge zu den Reisebildern» (Штродтмана) надруковано такий додаток до цього місця, взятий з рукопису:

«Бувають часто випадки, що королі з лінивства чи з якихось інших причин, як напр., посторонні турботи, мисливство, наложниці, конгреси, балі, паради тощо, довгенький час не керували державою. І раптом зі страху перед демагогами хапаються знову до своєї роботи, хутенько надягають свій королівський мундир, беруть миттю керівну тріпалку до рук і хочуть захеканою хапливістю знову весь прогаяний час надолужити. Натужуються зі всіх своїх сил та до того беруть собі на допомогу ще й кількох справчих і досвідчених катів та інших подібних езекуторів — і тоді починається керування на всі заставки, що тобі аж страшно та моторошно робиться. Так робив і король Сардинії, і тих демагогів, що їх він не встиг позбавити голови, вислав він на галери; кількох із них бачив я в гавані Генуї, і в своєму серці я дякував господу-богу, моєму творцеві та ще ласкавішому пруськову урядові за себе. Ах, у серці своїм я мусів визнати, що наші німецькі демагоги далеко більше заслужили галери, ніж італійські, і то через свою глупоту і педантність. Італійці знали бодай, чого вони хочуть, а хотіли вони справедливого і ймовірного. Вони хотіли зреалізувати ті ідеї, що їх наймудріші люди на світі визнали за справедливі, щоб не було жодного упревілейованого стану, жодної упревілейованої

Тим часом, як із гарненьких уст міледі сипались такі жартовливі зауваження, усмішка задоволення розпливалася на повних рожевих устах Франчески. Вона говорила дуже мало. Проте, хода її вже не видавала таких зідхань самовідречення, як минулого вечора; вона ступала тепер якось переможно, кожний крок її лунав як звук сурми, — зрештою, це була скоріше духовна перемога (це позначалося в її рухах), вона була майже подібна до образу переможної церкви, і її голову вінчала незрима авреоля. Але очі, що всміхалися крізь сльози, стали їй знову по-світському дитячі і жодне вбрання з того строкатого потоку людей, що ринув повз нас, не уникло їй цікавого погляду.

— Ессо! — гукала вона, — який шаль! Саме такий повинен мені купити маркіз до мого тюрбану, коли я тан-

віри, жодного шляхетського короля, жодного попівського короля, а тільки був би один народній володар. За часів, коли майже всі національності нівелюються, коли в Європі немає вже нації, а тільки партії, і коли цю велику істину ніде так глибоко не збагнули як у Німеччині, у багатосторонній космополітичній країні, що найперше й найглибше відчула гуманність — саме тут виникла чорна секта, що з німецькості, народности й пра-жолудьожерства вигородила якнайдурніші мрії і задумала ті мрії якнайдурнішими засобами здійснити. Вони не були невідущі, бо ж читали все. Вони були многобічні в своїй обмеженості. Вони були зовсім не французькі поверхові демагоги. Вони були ґрунтовні, критичні, історичні — вони могли докладно визначити ступінь походження, що сюди належав, щоб за нового порядку речей усунути його зі шляху. Тільки не дійшли вони згоди про метод карі на горло; одні гадали, що меч є найстарший ріднонімецький спосіб, а другі, навпаки, стояли на тому, що можна в усякому разі вживати гільйотину, бо це, мовляв, німецький винахід, що звався звичайно «італійською пасткою». Не було нічого несмачнішого за їх кровожерну педантність; я чув одного разу, як вони диспутовали між собою, чи можна вписати до проскрипційного реєстру одного відомого німецького вченого, що написав щось гострого проти Фріза, тонкого затійника в справі Коцебувського вбивства; наслідок цього диспуту був такий, що вирішили: вченого не слід ні мечем стинати, ні італійською пасткою, доки не появляться останні розділи його величезної філософічної праці, бо лише тоді буде змога винести систематичний вирок про всю його систему». —

цюватиму Роксолян. Ах! він обіцяв мені й хрестика з діамантами.

— Бідолашний Гумпеліно! Тобі не важко буде згодитися купити шаль, а щодо хрестика, то це завдасть тобі чимало кислих годинок; а втім, сеньйора братиме тебе на муки доти, доки ти не погодишся й на це*.

* Далі в чернетці рукопису стояло:

— Що цей чоловік заподіяв? — спитали ми втрюх, коли повз нас у кайданах повели досить пристойно вдягнутого молодого чоловіка. На його блідому обличчі лежала шляхетність і турбота; він схожий був швидше на мученика, ніж на вбивцю, і так помалу ступав між двома гайдуками, що сами мали вигляд бандитів, у руках якісь чудернацькі паршивенькі карабіни, а на плечах накинуті старі кабати з оливкового манчестеру мов дольмани.

— Він когось замордував, — сказав нам один з перехожих.

— Несчасний! — зідхнула сеньйора.

Та не гадай, любий читачу, що це її зідхання було звернуто до замордованого; ні, воно мало на увазі самого вбивцю, бо на такого дивляться тут як на об'єкт співчуття. В Італії вважають убивство не так за злочин, як за нещасну пригоду, й жалують того, чиї руки в цій пригоді завинили. Навіть зухвале, зловмисне вбивство тут прощають. Здається, тут дивляться на це, як на юридичну процедуру. І справді, в країні, де такі недосконалі закони і де так кепсько управляють, отаку самопоміч, як останню особисту інстанцію, легше можна пробачити, ніж у нас. В італійців убивство здебільшого є водночас і звичаєвим правом; наша історична школа, хотівши зостатись вірною своїм засадам, мусіла б його взяти тут під свою оборону і як найкраще, як найзаконніше право поспробувати тут санкціонувати як і багато інших звичаєвих прав, що так само стоять до релігії й розуму в суперечності.

— Це злодій, — поправив другий перехожий, а сеньйора сказала спокійно:

— То хай собі в ім'я боже повисне.

Не дивуйся з цієї безсердечности, любий читачу! Італійцям, з їх цивілізованими почуваннями, огидне справжнє злодійство, хоч вони через свою убогість намагаються завше всіма способами обшахрувати чужоземця і такі в цьому хитрі й лукаві, що слушно сказала колись міледі: «Коли Європа — голова землі, то Італія — злодійський орган у цій голові». Але я ще раз повторюю: це злодії, що не крадуть; через їх чемність ми не можемо навіть гніватись на них, коли вони вициганяють гроші з нашої кишені.

— Хай повисне? — сказала міледі гірким тоном і кинула докірливим поглядом на сеньйору, яка вже й забула, що сказала, і знову дивилася в світ замріяними очима, або всміхаючись. — Повісити

Розділ одинадцятий

Цієї хвилини я вже не пригадую собі назви монастиря, до якого належить та церква, де показують знаменитий Лукський хрест.

його? Коли б я була королею, я б ніколи не веліла вішати жодної людини, якої єдиний злочин у тому, що вона власноручно перерізала людям горло, чи власноручно випорожнила їх кишені, не послуговуючись для цього жодним фельдмаршалом чи жодним міністром фінансів.

Алеж бідоласний в'язень не був ні вбивця, ні злодій, а навпаки, це був карбонарій, повстанець, як це з'ясував нам краще один абат.

— Він ворог престолу й ворог олтаря, — сказав нам цей духовний добродій; він є один із тих небезпечних людей, що змовились проти свого князя, ба навіть самого господа-бога. З ними не слід було б тут у Тоскані довго церемонитись, але зараз же на місці, де тільки зловлять, стягти голову або, затаврувавши їх, послати на галери, як це роблять у П'єномті й Неаполі.

— Я розумію вас, — відповів я йому; але він мене не розумів, а промовив ще декілька благодатних слів і на прощання подав мені руку.

Це була м'яка, м'яка як слимак рука, і така гнило-податлива, що я вже боявся, щоб вона не залишилася в мене в руці.

— О, ти мерзотнику божий! — гукнув я, — ти не гідний ходити по тосканській землі. Не знаю, чи лукський герцог (а Лукка ж знаходиться в самій середині Тоскані) думає так шляхетно, як великий герцог Флоренції; але в лукському герцогстві я нічого не чув за ті жахливі страти та урядові ганебні злочини, що про них щодня до мого слуху долітали звістки з інших частин Італії. Великий герцог Тосканії належить сам до найгуманніших і найвільнодумніших людей; у флорентійському герцогстві я почував себе так вільно, наче б я перебував у Баварії, і численні втікачі та політичні вигнанці знаходять тут спокійний захисток.

Як дуже вороги австрійської зверхности несправедливі (навіть коли їх злоба паде й на австрійський пануючий рід), видно тут у Тоскані, де великим герцогом є австрійський принц, такий самий, яким був колись Йосиф II, свого часу один з найбільших людей на світі, і то певне ще в більшій мірі, ніж великий імператор. Із-за бездітності свого князя флорентійці дуже побоюються, що їх прекрасна вільна країна потрапить до австрійських дідичних земель і до рук Метерніхової політики. Якщо остання гидотна моєї обуреній душі, то знову ж я так само відрізняю ту політику від самого мужа, як такого. Я і в гадці не можу припустити, що той муж, якому належить Йоганнісберг, найкраще на цілий світ вино, має бути і в серці другом обскурантизму й рабства.

Коли ми зайшли туди, то проти головного віттаря мовчки молилося на колінах щось зо дванадцять ченців: тільки час від часу вони хором промовляли кілька уривчастих слів, що розходилися зловісною луною по склепінню. У церкві було темно, і тільки крізь невеличкі розмальовані вікна падало різнобарвне світло на лисі голови й брунасті ряси. Матові мідяні лампи убого освітлювали почорнілі фрески й образи у віттарі, зо стін виступали дерев'яні, яскраво помальовані голови святих, і в такому непевному, зрадливому світлі, мов живі, вишкіривши зуби...

Міледі голосно скрикнула, вказавши на надгробок біля наших ніг, де рельєфно виступало кам'яне зображення якогось єпископа в митрі і з посохом; він лежав зі скаліченим носом, схристивши на грудях руки. — Ах! — прошепотіла вона — я сама нечемно наступила йому на кам'яного носа, а тепер він мені присниться вночі, отут то буде мені ніс...

Паламар, блідий, молодий чернець, показав нам «чудотворного хреста» і розказав до того про всі чудеса, що траплялися біля нього. Я людина дуже химерної вдачі, то, можливо, в мене й видно було на обличчі недовіру, коли я слухав ченцеві оповідання; на мене часом нападає таке, що я вірю в чуда, особливо, коли цьому сприяє місце й час. Я вірю тоді, що все на світі є чудо, а вся історія всесвіту — легенда*.

* В чернетці оригіналу дальшого закінчення цього уступу бракує; замість його там стоїть:

«Отже для мене немає нічого нестерпнішого за тих розумних людсь, що хотіли мені так розумно розтлумачити, як ці чудесні справи малися. У Марбурзькому соборі один з таких розумних вчепився мені за гудзика й не випускав мене з рук доти, доки не розтлумачив мені цілком природно чудо святої Єлисавети.

— Бачите, — сказав він, — коли граф, сердитий на свою дружину за ті найкращі страви, що їх вона таскала бідним, застав її зненацька знову з повним кошиком їжі, він спитав її: «Лізі, що в тебе там у кошикові?» Вона ж зі страху відповіла: «Квіти». І тут, кажуть

Може мене заразила палка віра Франчески, що цілувала хрест із буйним надхненням. Неприємно вражало мене так само буйне глузування дотепної британки. Можливо, воно й ображало мене, бо я й сам почував за собою цей гріх і не вважав це за щось гідне похвали. Не можна заперечувати, що охота глузувати й насолода над суперечністю речей мають у собі щось злісне, тим часом як серйозність ближча до кращих почуттів — як добродійність, любов до волі й кохання. А втім, бувають такі серця, де жартівливість і серйозність, зле й святе, холод і жар уживаються так дивно, що про них важко мати якусь певну думку.

Таке серце плавало в Матільдиних грудях; часом воно було мов крижаний острів, що на його гладенькій як дзеркало поверхні виростили й розквітали тужливо-жагучі пальмові гаї; а часом воно вибухало вогнистим вулканом, який раптом згасав, заметений сніговою лавиною сміху. Вона була зовсім не погана жінка, хоч трохи розбещена; так, я гадаю, що зі змисловости вона схопила тільки сторону дотепу і вона розважалася ним як гупою грою в ляльки. Це була примха гумору, люба цікавість: — як буде пово-

ченці, коли відкрили кошика, страви зробилися квітами. Але ймовірноше, що в кошику були головки цвітної капусти, і так з гри слів утворилося чудо.

В той час, як сеньйора з екстазом обцілювала чудовий чародійний хрест, міледі посміхнулася тонкими своїми губами і ще невірніше захитала голівкою, коли я поважно признався їй у тому, що вірю в чудеса.

— Ви лицемір, докторе, бо й ви не вірите, що хрести можуть творити якісь чудеса.

— Почекайте но, міледі, ви на свої власні очі зможете хутко переконатися у чудотворній силі хреста. Якщо маркіз не дуже буде труситись над брильєнтами хрестика, що він його обіцяв сеньйорі, то це викличе в неї брильєнтове чудо; а саме, той хрест її так засліпить, що вона ще закохається в Гумпелінового носа.

Воно дивно, як дуже мене вражає, коли жінки глузують з релігії, хоча б я й сам був винен у тому. Міледі глузувала геть з усього і т. д.

дитись той чи той дивак, коли він закохається?.. Оскільки ж інша була Франческа! В її думках і почуттях була католицька одність. За дня була вона млосно-блідий місяць, а вночі вона перетворювалась на палке сонце. — Місяцю днів моїх! Сонце ночей моїх! Я вже ніколи не побачу тебе!

— Ви маєте рацію, — сказала міледі, — я теж вірю в животворчу силу хрестів. Я переконана, що коли маркіз не дуже буде скупуватись на діамантові обіцяного хрестика, то в сеньйори це напевне викличе діамантове чудо; той діамант її, кінець-кінцем, так дуже засліпить своїм блиском, що вона ще й закохається в його носа. Я ще багато дечого чула й про чудотворну силу хрестів-орденів, що можуть і чесну людину зробити падлюкою.

Красуня глузувала геть з усього, кокетувала з бідолашним паламарем, посидала в повітря кумедні поцілунки єпископові з покаліченим носом, чемно прохаючи його відкласти можливу нічну візиту, а коли ми опинилися біля свяченої води, то їй знов заманулося зачарувати мене в осла.

Чи то це місце навіяло на мене такий настрій, чи мене скортіло якнайшвидше покласти край цим жартам, що мене дратували, — не знаю, але я, набравши належного патосу, сказав їй:

— Міледі, я не люблю тих жінок, що ненавидять релігію. Вродливі нерелігійні жінки — це квіти без пахощів; вони подібні до тих холодних мертвих тюльпанів, що порцеляновими очима позирають на нас із китайських порцелянових ваз; коли б вони вміли говорити, то напевне розказали б нам, як вони цілком природно вирости з цибульки, і що досить того, коли на цьому світі хоч не воняєш, та що, зрештою, торкається пахощів, то розумна квітка не потребує жодного запаху.

Уже почувши слово тюльпан, міледі почала гаряче сіпа-

тись, а коли я далі говорив, то її ідіосинкразія проти цих квітів так дуже розігралась, що вона слухала мене, затуливши з розпуки свої вуха руками. Це була наполовину комедія, а наполовину безперечно й ображене самолюбство. Вона кинула на мене докірливим поглядом і гострим голосом, що виходив із самої глибини її серця, глузливо спитала мене:

— А ви, любий квіте, якої ви релігії?

— Я, міледі, визнаю їх усіх; пахощі моєї душі підносяться до неба і запаморочують голови навіть одвічним богам!

Розділ дванадцятий

Що сеньйора Франческа не розуміла нашої розмови, бо ми здебільшого говорили по-англійськи, то їй здалося — хто його знає чому, — що ми сперечаємося з міледі з приводу того, який нарід кращий, її чи мій. І вона заходила вихвалити англійців однаково як і німців, хоч у душі вона мала перших за нікчемних, а німців за дурнів. Дуже негарної думки була вона про прусаків (за її географією, ця країна лежить десь далеченько від Німеччини й Англії) а надто поганої — про пруського короля «великого Фредеріго», бо ролю його минулого року виконувала під час свого бенефісного балетного виступу її ворог — сеньйора Серафіна; як воно взагалі й не дивно, цей король, а саме Фрідріх Великий, живе на сценах італійських театрів і в свідомості італійського народу.

— Ні, — казала міледі про мене, не зважаючи на любецвірінькання Франчески, — ні, цього чоловіка тепер не треба навіть і в осла зачаровувати; він не тільки щосроку міняє свої погляди й суперечить сам собі — він обертається на місіонера; на мою думку, він просто замаскований єзуїт.

Ради моєї власної безпеки, я мушу кривити тепер обличчя побожними гримасами, а то він разом із своїм товариством дурисвітів во ім'я Христове викаже мене святим дилетантам інквізиції, що спалять мене «in effigie», бо поліція ще не дозволяє собі власними руками кидати людей у вогонь. Ах, шановний добродію! даремне ви вважаєте мене за таку розумну, якою я здаюся; я зовсім не є нерелігійна, я з жодного погляду не тюльпан, — ради самого бога, я не тюльпан! А коли так, то я волю краще вірити в усе, геть в усе! Я вже вірю у найголовніше з написаного в біблійі. Я вірю в те, що Авраам родив Ісаака, Ісаак Якова, а Яків знов Юду, так само, як цей пізнався зі своєю невісткою на сільській дорозі. Я вірю, що Лот забагато пиячив зі своїми доньками. Я вірю, що Потіферова дружина тримала в руках одержу благочестивого Йосифа. Я вірю, що ті дідугани, які сполохали Сусанну в купелі, були дуже старі. Опріч цього я вірю ще, що прадід Яків обдурив спершу свого брата, а потім уже тестя, що цар Давид дав Урієві гарну посаду в армії, що Соломон взяв тисячу жінок, а потім лементував, що це, мовляв, тільки «суєта суєт». Ще вірю в десять заповідів і додержую навіть найголовніших; я ніколи не заздрю на вола, що належить моєму ближньому, ні на служницю його, ні на корову, ні на осла його. Я не працюю в суботу, в сьомий день, коли бог відпочиває; так, а щоб бути обережною — бож не відомо напевне, який саме той сьомий день відпочинку — я частенько нічого не роблю цілий тиждень. А щодо заповідів Христових, то я завсіди додержувала найважливішої, тобто: люби навіть ворогів своїх. Бо, ах! ті самі люди, яких я найбільше любила, були, — а я навіть і не знала — мої найлютіші вороги.

— Ради бога, не плачте, Матільдо! — крикнув я, коли

звук найболючішої гіркости, мов гадюка з квітника, винирнув знову з найвеселішого глуму. Я знав цей звук, коли кришталеве серце цієї надзвичайної жінки здригається, хоч завсіди дуже сильно, алеж не надовго. І я знав, що першим-ліпшим веселим зауваженням, сказаним їй, або яке вона сама вигідає, воно може швидко заспокоїтися. Тим часом, як вона, притулившись до монастирської брами, припала гарячим лицем до холодного муру й обтирала своїм довгим волоссям сліди сліз, я хотів збудити в ній знову гарний настрій, намагаючись із властивою їй глузливою манірою містифікувати бідолашну Франческу, розказуючи їй найвидатніші новини з семилітньої війни, що очевидно дуже цікавила її, бо на її думку вона ще й досі триває. Я розповів їй багато цікавого за «Великого Фредеріго», який створив пруську монархію і, буди юнаком, чудово грав на флейту та ще складав французькі вірші. Франческа спитала мене, хто переможе — чи німці чи прусаки? Вже згадувалося вище, що вона вважала їх за два окремих народи, а в Італії загалом звикли під назвою німців мати на думці тільки австрійців. Сеньйора дуже дивувалась, почувши, що мені самому доводилося чималий час жити в *capitale della Prussia*, а саме в *Berelino*, у місті, яке за її географією міститься десь угорі, недалеко до північного бігуна. Вона зжахнулася, на які небезпеки там можна часом наражатися, зустрівшись на вулиці з білим ведмедем. — «Бо, люба Франческо, — тлумачив я їй, — у Шпіцбергенському гарнізоні занадто багато ведмедів, отже часом вони бігають до Берліну, щоб з почуття патріотизму позирнути на «*Väg-a й на Bassa*» або завітати до Беєрмана у «Кафе-Рояль», смачно попоїсти і випити шампанського. За це їм доводиться часом платити більше, ніж вони з собою принесли в гаманцях; у такому випадку якогось ведмедя прив'язують

до стола й тримають його так, доки його товариші не повернуться й не поквитаються. Звідти ота приказка «взяти ведмедя на прив'язь». Чимало ведмедів живуть у самому місті; кажуть навіть, що й назва Берлін завдячує своє походження ведмедям і називається власне Bärln. А втім, міські ведмеді дуже приручені, а деякі з них такі вже освічені, що пишуть навіть чудові трагедії й komponують прекрасну музику. Чимало водиться там і вовків, але що вони ходять через холоднечу в варшавських овечих кожухах, то їх важко впізнати. Північні гуси літають у повітрі, співають всяких бравурних арій, а олені ганяють по вулицях, як мистецтвознавці. А загалом, берлінці живуть дуже повздержливо й працьовито; проте, більшість їх сидять аж по пупа в снігу і пишуть догматики, повчальні книжки, релігійні оповідання для дівчат освічених кіл, катехізиси, складають молитви на кожен день року, елогім-вірші і до того вони дуже моральні, бо сидять загрузши по пупа в снігу.

— Хіба берлінці християни? — вигукнула сеньйора Франческа, до краю здивована.

— У них цілком своєрідне християнство. Власне кажучи, у них його зовсім немає, та вони й занадто розумні, щоб серйозно подвизатися в ньому. Алеж вони добре розуміють, що християнство потрібне державі, щоб змушувати підданців покірливо коритися владі, а крім цього, щоб не занадто вже багато крали та вбивали; отож вони дуже красномовно беруться наvertати на християнство принаймні хоч своїх близьких, шукаючи разом з тим і представників тої релігії, яку вони хочуть запровадити, але самим їм виконати це завдання не сила. У такому сутужному стані вони використовують службову завзятість бідних євреїв; вони змушують їх бути християнами замість себе, а що цей народ ладен дозволити робити з собою, що кому завгодно,

то євреї вже так умуштрувалися в християнство, що вже добре таки галасують проти невір'я, обстоюють не на життя а на смерть триєдиність — навіть під час вакацій вірять у це, — лютують проти раціоналістів, нишпорять по країні як клерикальні шпигуни й місіонери, і нишпорять повчальні трактатики, в церкві найкраще з усіх завертають очі вгору, кривлять дуже вдавано-побожні гримаси, і таким користуються успіхом, що де-не-де вже ворухиться в них фахова заздрість, а старші майстрі цього ремесла нишком скаржаться: християнство вже цілком потрапило до єврейських рук.

Розділ тринадцятий

Якщо сеньйора мене й не зовсім гаразд зрозуміла, то ти, любий читачу, напевне мене зрозумієш краще. Міледі так само зрозуміла мене, і це повернуло їй гарний настрій. Але — коли я — вже не пам'ятаю, чи з серйозним виразом обличчя — хотів висловити погляд, що народові потрібна якась релігія, вона не втерпіла, щоб не посперечатися зо мною за своєю звичайною манірою.

— Народ повинен мати релігію? — вигукнула вона. — Я чую, як тисячі дурних і понад тисячі святих дурисвітів проповідують цей самий погляд.

— А все ж таки це правда, міледі. Як мати не може правдиво відповісти на всі запитання дитини, бо дитина не може ще всього збагнути, так мусить бути й позитивна релігія — церква, яка б на всі надприродні запитання народу могла, в міру його розуміння, давати відповідь.

— Ох, лишенько! Докторе, ваше порівняння нагадує мені якусь історію, зовсім не на користь вашого погляду. Як я була ще зовсім малою, у Дубліні...

— І лежала горілиць...

— Алез, докторе, з вами не можна серйозно говорити! Не всміхайтесь так безсоромно, а слухайте краще: як я була ще зовсім маленька, у Дубліні, і сиділа біля матірніх ніг, я запитала якимось: — «куди дівається старий місяць уповні?» — «Люба дитино, — відповіла мати, — старі місяці боженька розбиває на шматочки і робить із них маленькі зірочки». Матері не можна закинути цієї видимо неправдивої відповіді, бо найкращими астрономічними доводами вона не могла б пояснити мені всю зоряну, місячну й соняшну систему; отже мої надчуттєві запитання вона задовольняла зрозумілими для мене відповідями. Справді було б краще, якби вона свої пояснення відклала до пізнішого часу, або принаймні не вигадувала ніяких нісенітниць. Бо коли я гуляла з моєю подругою Люцією, а на небі саме світив місяць уповні, і я почала розказувати їй тлумачити їй, як незабаром з нього робитимуть, невеличкі зірочки, то вона висміяла мене і сказала потім, що її бабка, стара О'Міра, так оповідала: повні місяці правлять у пеклі за вогняні дині, а що там немає цукру, то їх мусять посипати сіллю й перцем. Якщо Люція їй поглузувала з мого трохи наївного євангелічного погляду, то я ще гостріше висміяла її суворо католицький погляд. Од глузування прийшло згодом до справжньої сварки, ми доти билися й дряпали одна одну, що аж кров нас заюшила, ми полемічно плювали одна на одну, аж поки малий О'Доннель не прийшов зі школи й не розборонив нас. Цей хлопець мав кращі відомості за небесні справи, розумівся на математиці й спокійно з'ясував нам наші обопільні помилки й безпідставність нашої суперечки та бійки. Що ж трапилось далі? Ми, дівчата, покинули тим часом змагатися за наші погляди та об'єдналися, щоб добре набити нашого спокійного маленького математика.

— Міледі, я серджуся, бо ви маєте рацію. Проте, цього

не можна змінити — люди завсіди обстоюватимуть перевагу того релігійного переконання, яке вони сприйняли раніше, а найрозумніший терпітиме завсіди удвоє. Колись було дійсно зовсім інакше; тоді нікому не спадало на думку особливо цінувати істину й святощі своєї релігії, та ще примушувати й інших визнавати їх за такі. Релігія була приємна традиція, святі легенди, святі спогади й містерії, що їх переказували представники її, а зараз — родинні святощі народу; грекові здавалося б жахливим, коли б хтось не з його племені вимагав від нього спільности релігії; а ще вважав би він за найгірше варварство — примушувати когось, силою чи хитрощами, відвернутися від своєї природженої релігії й повернутися на чужу. Але вийшов один народ із Єгипту, з батьківщини крокодилів і жерців, і крім нашірних хвороб і краденого золотого й срібного посуду, приніс із собою, так звану, позитивну релігію, з так званою церквою, з цілою побудовою догматів, у які треба, мовляв, вірити, зі святими церемоніями, які треба, мовляв, святкувати — прообраз пізніших державних релігій. Отже, почалося вербування людей і навернення їх на свою віру, релігійний примус і всі оті святі жахи, що через них людство пролило так багато крові й сліз.

— God damn! — Той прапроклятий народ!

— О, Матільдо, він давно вже проклятий і несе тягар свого прокляття цілі тисячоліття. О, той Єгипет! його фабрики протистоять вікам, його піраміди ще й досі непорушні, його мумії такі ж непорушні, як і колись, і так само не руйнується ота мумія-народ, що мандрує по землі, загорнута в стародавній покров букви закону, закам'янілий уламок світової історії, примара, що торгує старими штанами й векселями, щоб забезпечити своє існування... Чи бачите, міледі, онде того старого чоловіка з сивою бородою,

якої кінчик, здається, знову починає чорнішати, отого з надхненними очима?..

— Чи там, часом, не руїна стародавніх римських гробниць?

— Так, саме там сидить старий чоловік, Матільдо, і може він творить свою молитву, вбогу молитву, де він оплакує своє горе й проклинає ті народи, що давно вже зникли з землі й живуть тільки в казках наших няньок; проте, він так заглибився в свої скорботи, що майже не помічає, що сидить на могилах колишніх ворогів і благає бога знищити їх.....

Розділ чотирнадцятий

... Для самої релігії, для її святощів навіть шкідливо, коли держава дає їй привілеї, коли переважно й утримує її служителів та дає їм дотації, а релігія за ці привілеї й дотації повинна зі свого боку захищати її, заступати державу; коли таким чином рука руку миє — церковна державну й навпаки — то таке помийництво, що виходить із цього, є для господа-бога безглуздя, а для людей — гидота й жах. Якщо є в держави вороги, то вони будуть вороги й релігії, яку підтримує держава, а тому є її співниця; навіть той, хто вірний — стане недовірливий, пронюхавши в релігії політичні наміри. Найогидніше вражіння справляє пиха священників, бо за всякі послуги державі вони мають право сподіватися від неї підтримки, бо за той духовний ланцюг, який вони позичили, щоб зв'язати народи, вони мають змогу керувати державними багнетами. Ніколи релігія не може так підупасти як тоді, коли вона стає державною релігією; тоді втрачає вона всю свою внутрішню силу і стає такою нахабною, як публічно здеклярована коханка. Правда, тоді вона здобуває більше поверхової шанобливості й послу-

шенства, більше присяг на вірність, і з цього погляду може щодня святкувати нову перемогу всілякими пишними процесіями; під час таких тріумфів навіть генерали-бонапартисти несуть перед нею свічки, якнайгордіші розуми присягають її хоругві, щодня об'являються новонавернені, нововихрищені — а проте, від такого підливання води юшка не стає маснішою, а нові рекрути державної релігії подібні до салдатів, що їх наwerbував Фальстаф — вони переповнюють церкву. За самопожертву й відданість тут не може вже бути й мови. Немов комівояжери зі своїми зразками краму, їздять тепер місіонери зі своїми трактатиками, брошурками й повчальними книжечками для навернення на віру. За наших часів це ремесло цілком безпечне; і розвивається воно в цілком меркантильно-економічних формах...

... Адже вдавана їх зацікавленість у престолі й олтарі є лише безглуздий фарс, щоб морочити ним народові голови! Хто вивідав їх цехові таємниці, той знає, що попи шанують свого бога менше за світську людину, хоч і вміють для власної користи цілком самовільно молоти про нього воду в ступі; що дворяни куди менше, ніж холопи поважають короля, ба навіть зневажливо глузують і з самої королівської влади, якій прилюдно віддають стільки шаноби, вимагаючи й від інших шаноби до неї; справді, вони скидаються на тих людей, що на ярмарку по балаганах показують за гроші публіці, яка продає витрішки, якогось геркулеса або велетня, або карлика, або дикуна, або вогнековтателя, або чимсь іншим знамениту людину, і з якнайперебільшеним красномовством вихваляють її силу, велич, відвагу, невразливість, — а коли мова за карлика, то його мудрість, — і при тому грають у сурми і носять барвисту куртку, а в той час у душі висміюють легковірність здивованого люду та глузують із нещасного, ними ж самими так прослав-

леного оригінала, бо привикши щодня його бачити, вони втратили до нього всяку цікавість і занадто добре знають його вади та лише муштрою набуті штуки.

Чи господь-бог довго ще терпітиме, щоб попи робили з нього бридке опудало й заробляли на цьому гроші, — не знаю; принаймні, мене б не здивувало, якби я одного дня прочитав у «Гамбурзькому безпартійному кореспонденті», що: «старий бог Єгова попереджає, ні в кого не купувати релігії од його імени, хоч би це була й найповажніша людина, хай це був би навіть його рідний син». Та я переконаний, що ми з часом доживемо ще до того, що королі не захочуть бути ярмарковими ляльками в руках зневажників-шляхтичів, що вони, зламавши етикети, повискакують із своїх мармурових яток і з обуренням скинуть із себе все блискуче лахміття, яке мало б імпонувати народові: червону мантію, що завдавала страху своїм катівським виглядом, діамантовий обруч, якого насували їм на вуха, щоб до них не долітав голос народу, і золотий ціпок, якого їм втиснули до рук як символ влади — і визволені королі будуть такими вільними, як і всі ми решта людей, і вільно ходитимуть поміж нами, будуть вільно відчувати й вільно одружуватись, і вільно висловлювати свої власні погляди, — оце й є емансипація королів.

Розділ п'ятнадцятий

Що ж залишиться аристократам, коли вони позбудуться своїх коронованих засобів на прожиток? Коли королі стануть народньою власністю і чесно й безпечно правитимуть з волі народу, єдиного джерела всякої влади? Що робитимуть попи, коли королі переконаються, що крапля священого елею не може жодну голову людську зробити гільйотино-тривалою, так само як і народ щодня все більше пере-

конується, що з проскури ситий не будеш? Розуміється, аристократам та клерикам не залишиться тоді нічого іншого, як об'єднатися разом і робити інтриги та каверзи проти нового ладу на світі.

Даремні зусилля! Полумінним велетнем ступає собі час супокійно далі, не зважаючи на безупинне гавкання зубастих попиків та юнкерчиків десь під ногами, внизу. Як же живуть вони щоразу, коли обсмалять собі хвоста об ногу велетня, або як цей ненароком настолочить їм голови так міцно, що з них аж чорна отрута бризне! Їх люті тим лукавіш тоді обертається на окремих дітей сучасності, і, безсилі проти маси, вони намагаються остудити свою боягузку відвагочку на окремих одиницях.

Ах! ми мусимо признатися — деяким нещасним дітям сучасності не менше болю завдають ті уколи, що їх нишком попи та дворянчики спритно й уміло наносять їм десь у темному закутку, — і ах, хоч сяйво слави й покриває рани переможців-подвижників, алеж ті рани кривавляться і дуже болять! Це якесь незвичайне мучеництво, що його в наші дні переносять такі звитяжці, — воно не кінчиться зо сміливим визнанням, як за давніх часів, коли обвинувачений діставав бистрий ешафот чи радісний стос вогневий. Суть мучеництва — все земне своє віддати в жертву за небесний жарт — залишається все ще та сама; але воно вже багато дечого втратило зі своєї внутрішньої радості віри, воно стало більш самовідреченим терпінням, терплячим перестражданням, умиранням упродовж цілого життя, а тут часто-густо буває навіть і так, що в сірі холодні години й найсвятіших мучеників починає мучити сумнів. Немає нічого гіршого за ці жахливі години, коли Маркус Брут почав сумніватися в силі добродетності, якій офірував він усе! І, ах! той був римлянин і жив під час розквіту Стої; а ми

виліплені з м'якшої, модерної глини, а до того ж бачимо ще й розквіт філософії, яка за всяким ентузіазмом визнає тільки відносне значіння і таким чином нищить його в собі самому, або, в кожному разі, неутралізує його, зводячи до свідомого донкіхотства!

Холодні й розумні філософи! з яким співчуттям позирають вони згори на безглуздя й страждання нещасного Дон Кіхота й у всій своїй шкільній премудрості все таки не покмічають, що те донкіхотство й єсть найцінніше в житті, або навіть саме життя, і що це донкіхотство окрилює цілий світ — з усіма тими, що філософують, грають, музикують, орють і позіхають — до майбутнього сміливішого льоту. Бо вся велика народня маса, разом зо всіма філософами, є, сама несвідома того, ніщо інше, як колосальний Санчо Панса, який, не дивлячись на свій тверезий острах перед боями й на свою доморослу розсудливість, іде таки врешті слідком за своїм безглуздим лицарем і товаришує йому в найнебезпечніших пригодах — спокушений обіцяною нагородою, бо він вірить у неї тому, що хоче її, але ще більше спонуканий містичною силою, яку завше має ентузіазм на велику юрбу, як це ми можемо бачити у всіх політичних та релігійних революціях, а може щодня в якнайнезначніших подіях.

Так, наприклад, ти, любий читачу, є мимоволі Санчо Панса божевільного поета, за яким ти слідкуєш у блуканнях цієї книжки, похитуючи, правда, головою, але все таки слідкуєш.

Розділ шістнадцятий

Дивне диво! «Життя й пригоди дотепного лицаря Дон Кіхота з Ляманчи, описані від Мігуеля де Сервантеса Сааведри», була та перша книжка, що її я прочитав, як дійшов

до розумного хлоп'ячого віку і вже дещо тямив у справі книжкових літер. Я ще досить докладно пригадую собі той часок, коли я одного раннього ранку викрався з дому й побіг до двірського парку, щоб там без перешкоди читати собі Дон Кіхота. Був чудовий травневий день, квітчаста весна лежала в тихомірному світлі ранку, заслухана в соловейка, і давала йому, своєму ніжному облесникові, волю вихваляти її, а він так пестливо-лагідно співав їй хвалу, так зворушливо, з таким піднесенням, що аж найсоромливіші бруньки розпукалися, і жагучі травинки палкіш цілувалися з запашним промінням сонця, а дерева і квіти аж здригалися од самого захоплення. А я сів на стару, мохом покриту, кам'яну лавку, на так званій «алеї зідхання», недалеко водоспаду, і впивав у своє мале серце солодкий напій надзвичайних пригод сміливого лицаря. Моя дитяча щирість приймала все це за істотну правду; дарма що доля глузувала з бідолашного героя, — я був переконаний, що воно й справді так повинно бути, що герой і справді повинен зазнати і глузу, і ран на тілі. Адже це обурювало мене так дуже, ніби ті рани боліли в моїй власній душі. Я був дитиною і не знав тієї іронії, що її бог посіяв у світі, а великий поет наслідував у своєму маленькому друкованому світі — і гіркими сльозами вмивався я, коли шляхетний лицар зазнавав самих тільки вдарів і невдячності за всі свої лицарські вчинки; а що я не вмів ще як слід читати і голосно вимовляв кожне слово, то всі пташки, дерева, струмочки й квіти могли прислухатися до мого читання, а що й ці наївні діти природи, мов справжні діти, зовсім не розуміли світової іронії, то й вони приймали це все за правду і плакали разом зо мною над стражданням нещасного лицаря; схлипував навіть старий заслужений дуб, а водоспад сильніше трусив своєю сивою бородою і кляв, як

здавалося, лихо цього світу. Ми відчували, що геройський лицарів дух заслуговує не меншого визнання й слави, хоча б лев і не хотів змагатися з ним, обернувшись до нього спиною, а його подвиги здавалися нам тим більше гідними слави, що знесиленіше й виснаженіше було його тіло, що гірша й непридатніша була його зброя, і що мізерніша ташкапина, яка його носила. Ми з погордою дивимось на ту нищу голоту, що так по-грубіянському й так жорстоко поводилася з бідолашним героєм, а ще гірше на ту вельможну голоту, що, вбрана в яскраві шовкові плащі, пишномовні фрази та герцогські титули, глузувала з людини, вищої за всіх них своїм піднесеним духом і шляхетністю почувань. Лицар Дульцінеї збуджував у нас щоразу більшу повагу, і я щодалі все більше любив його.

Я читав його щодня в тому самому саду і восени прочитав книжку до кінця.

Довіку не забуду того дня, коли я прочитав про сумний поєдинок, де мій лицар мусів зазнати такої жалюгідної поразки.

То був похмурий день; огидні туманні хмари тягнулися вздовж неба, пожовкле листя падало з дерев, важкі краплини сліз зрошували останні осінні квіти; вони так тужливо понахиляли свої голівки; давно одлетіли соловейки, з усіх-усюд зловісно дивилися на мене образи тління, і серце моє трохи не розривалося, коли я читав, як бідолашний шляхетний лицар лежав побитий, приголомшений на землі і, не піднісши заборола, наче з могили, кволим, болізним голосом промовляв до свого переможця: «Дульцінея — найкраща жінка на цілому світі, а я найнещасливіший лицар на землі, алеж не подоба, щоб кволість моя заперечувала цю правду — проколить мене списом, лицарю!»

Ах! той ясний лицар срібного місяця, що переміг най-

відважнішу, найшляхетнішу людину цього світу, був замаскований перукар!

Розділ сімнадцятий

Це було так давно! Чимало розквітло нових весен, та всі вони не були вже такі принадно-чарівні, бо, — ах! — я не вірив уже в солодку брехню соловейка, співця весни. Тепер я вже знаю, як швидко в'яне її краса, і коли я бачу найюніший пуп'янок троянди, то прозираю в душі задалегідь, як він болісно розквітає яскравим цвітом, блякне, а тоді вітер геть розвіє пелюстки. Я скрізь прозираю замасковану зиму.

Але в грудях моїх ще цвіте колишня полумінна любов, що тужливо підноситься над землею і врочисто літає в широких розхланнях неба, відштовхується від холодних зір і падає знову на маленьку землю; з зідханнями й лементами мушу признатися, що з усього творіння немає нічого кращого над людське серце.

Ця любов єсть ентузіязм, що завжди небесного походження, байдуже, чи безглузді чи мудрі робить вона вчинки... Отож малий хлопець цілком не дурно проливав свої сльози, коли плакав над стражданням безглузлого лицаря, так само як не марно проливав він їх згодом юнаком, коли оплакував у своїй робочій кімнатці смерть найсвятіших героїв-борців за волю. Він плакав над спартанським королем Агісом, над римлянами Кайєм та Тіберієм Гракхом, над Ісусом з Єрусалиму, над французами Робесп'єром і Сен-Жюстом. Тепер, коли я одягнувся в тогу *virilis* і сам хочу стати чоловіком, я перестав плакати, тепер настав час діяти, як мужеві й подобає, наслідуючи великих попередників, щоб у майбутньому (якщо божа воля на це), мене оплакували хлопчики й юнаки. Авжеж, на них ще тільки й можна покладатися

в нашу сувору холодну добу, бо їх ще запалює вогненний подих давніх книжок, тим то вони й розуміють полумінні серця сучасности. Юнацтво в своїх думках і почуттях некорисливе, тим то воно й глибше розуміє й відчуває правду, і не вагається там, де треба сміливого вчинку чи слова. Літні люди — егоїстичні й дріб'язкові; вони дбають більш за інтереси своїх капіталів ніж інтереси людства; вони дають волю своїм кораблям спокійненько плавати по водозбіжних потоках життя, дуже мало турбуючись за того моряка, що бореться з хвилями в широкому морі; або з липкою впертістю деруться на височини бурмістерства чи головства-президенства в своїх клюбах і знизують плечима, позираючи звідти образи героїв, скинутих бурею з п'єдесталів слави; до того ж вони може ще й розказують, як за молодих літ і вони ладні були битися головою об мур, але згодом помирилися з тим муром, бо той мур є щось абсолютне, встановлене, те, що існує в собі, те, що розумне, бо воно існує; і тому, мовляв, нерозумний той, хто не хоче коритися розумнішому, безперечному, непорушному, навіки встановленому абсолютизмові того муру. Ах! ті негідники, що своєю філософією хочуть загнати нас в лагідне рабство розуму, все таки гідні більшої поваги, ніж ті ганебники, що в обороні деспотизму не спираються навіть на докази розуму, але, як знавці історії, вважають його за звичайне право, до якого люди потроху попривикали, і через те він, мовляв, незаперечний і слухний з погляду права й закону.

Ах! я не хочу, як Хам, оголювати ганьбу своєї батьківщини, алеж бо просто огидно дивитись, як зуміли в нас зробити рабство навіть балакучим, і як наші німецькі філософи та історики мордують свій мозок, щоб краще боронити всякий деспотизм, як розумний або як законний, хоч який би він був незграбний та безглуздий. «Мовчання — честь

рабів», — каже Таціт, а оті філософи й історики доводять протилежне, і вказують на стрічки орденів у своїх петлицях.

Може ви й маєте рацію, може тільки я Дон Кіхот, може, начитавшись усяких чудернацьких книжок, у мене голова запаморочилась, так само як у бідолашного Ля-Манчця, і Жан Жак Руссо був мені за Амадіса Гальського, а Мірабо — моїм Роляндом або Аграмантом, і я занадто може заглибився в геройські вчинки французьких палядинів і круглого стола національного Конвенту? Правда, моє божевілля і мої *idées fixes*, що їх зачерпнув я з тих книжок, цілком іншого ґатунку, ніж безглуздя й *idées fixes* лицаря з Ля-Манчу; той хотів відродити занепале лицарство, а я, навпаки, маю охоту дощенту знищити тепер геть усе, що залишилося з тих часів; отже ми діємо з цілком протилежних поглядів. Мій колеґа вважав вітряки за велетнів, а я навпаки — в сучасних велетнях можу вбачати лише хвальків-вітряків; шкуратяні міхи з вином здавалися йому могутніми чарівниками, а я в сучасних чарівниках бачу лише шкуратяні міхи од вина; він уважав убогі корчми за палаци, погоничів ослів — за лицарів, повій за вельможних паній, а на мою думку палаци — це злодійські кубла, наші кавалери — це погоничі ослів, наші вельможні панії — це повії; він уважав лялькові комедії за п'єси з державного життя, а на мою думку наші події державного життя є тільки лялькові комедії... Проте ж, я хоробро, не згірш за хороброго Ля-Манчця грюкаю в дерев'яне царство. Ах! через оцей геройський подвиг я часто й густо, так само як і він, зазнаю поразок і лиха, і не менш за нього зазнаю страждань заради чести дами мого серця. Якби я через нужденне боягузтво чи мерзенне користолюбство був зрікся її, то мені б добре жилося в цім наявнім розумнім світі, і я був би повів до вівтаря якусь красуню Маріторну, і діставши благо-

словення від товстопузих чарівників, я бенкетував би зі шляхетними погоничами ослів; творив би без кінця-краю всякі безпечні новельки та інших маленьких рабів! А замість того — я, прикрашений трьома кольорами своєї дами, мушу вічно стояти на поєдинку, продиратися крізь невимовні скрути, і не здобуваю жодної перемоги, яка не коштувала б мені хоч трохи крові з серця. На мене день і ніч чатує горе; бо ті вороги такі лукаві, деякі з них, що їх я поцілив на смерть, ще й досі вдають, що живуть, і перекидаючись у різні постаті, можуть день і ніч дошкуляти мені. Скільки страждання зазнав я вже від цих фатальних привидів! Де тільки розквітне щось любе моєму серцю, — негайно туди закрадались нишком вони, ті лукаві примари, і розчавлювали навіть найневинніші бростки та пуп'янки. Всюди, навіть там, де я найменше цього сподівався б, нахожу я на землі сліди їх лютої слинявої отрути, і коли не постережуся, то можу на загибель свою посковзнутись — навіть у домах моїх найближчих друзів. Ви можете собі посміхатися і вважати такі побоювання за одні лише порожні уявлення, подібні до фантазій Дон Кіхота. Але й уявлений біль болить не менш од того, що він є уявлений, і коли уявиш собі, що ти проковтнув трохи блекоти, то вже від самої цієї думки засохнеш як тріска, в усякому разі від цього ситий не будеш. А що ніби я трохи погладшав — це просто наклеп, принаймні я досі не дістав ще жодної ситної синекури, хоча й мав для цього потрібний хист. Не знайти на мені й найменшого шматочка сала вигідного родичівства. Я уявляю собі, що вживано всіх можливих заходів, щоб тримати мене худорлявим; коли я був голодний — мене годували гадюками; коли я хотів пити — мене поїли полинем, у серце мені впорскували пекельної отрути, я навіть плакав отрутою й зідхав огнем; залізали навіть у сни моїх ночей —

ось я бачу їх, оті жахливі страховища, шляхетсько-льокайські обличчя з вишкіреними зубами, загрозливі банкірські носи, пагубні очі, що визирають з-під каптурів, білі руки в манжетках з блискучими ножами...

Та й стара сусідка, що живе в суміжній кімнаті, вона теж вважає мене за божевільного і запевняє, що спросонку я говорю найбезглуздіші речі, і що ніби минулої ночі вона виразно чула, як я кричав: — «Дульцінея — найкраща жінка на цілому світі, а я найнещасливіший лицар на землі; але не подоба, щоб кволість моя заперечувала цю правду — проколить мене списом, лицарю!»

Пізніша дописка

Не знаю, яке дивачне благочестя не дало мені хоч трошки змінити ті вирази, що під час пізнішого перегляду попередніх сторінок видались мені занадто гострими. Рукопис був уже пожовклий як небіжчик, і мені якось моторошно було калічити його. Все, що вже дуже давно написане, має право на недоторкальність, а надто ці сторінки, що до деякої мри належать темному минулому. Бож їх було написано майже за рік до третьої бурбонської геджри, за тих часів, що були гостріші за найгостріші вирази, за тих часів, коли здавалося, що надії на перемогу вагі треба відкласти ще на цілий вік. Ця перемога здавалася принаймні сумнівною, коли ми бачили, як наші лицарі набирали такого самовпевненого виразу, як давали свіжо-барвисто підмальовувати свої полинялі герби, як, узброєні в списи та щити, виступали вони на турнірах в Мюнхені й Потсдамі, як гордовито сиділи вони на своїх високих конях, наче збиралися їхати до Кведлінбургу, щоб геть відремонтуватись у Готфріда Бассе. Ще нестерпніші були переможно-лукаві оченята наших попиків, які вміли так хитро заховати свої

довгі вуха під каптурами, що ми вже сподівалися від них найпагубніших витівок... Ніяк не можна було вгадати наперед, що шляхетні наші лицарі так жалко повистрілюють свої стріли і то здебільшого анонімно або, принаймні, відвернувши обличчя й тікаючи щодуху, мов башкіри. Так само не було підстав сподіватися, що гадюче лукавство наших попиків покриється такою неславою — ах! трохи жаль не бере, коли бачиш, як кепсько вміють вони використовувати свою щонайкращу отруту, жбурляючи зі злости нам у голови цілими грудми аршеніку, замість того, щоб любовно підсипати його нам у юшку маленькими дозами, — аж наче жалко тобі, коли бачиш, як вони зі старої дитячої білизни витягають поношені пелюшки своїх ворогів, щоб винюхати там якусь нечисть, як вони навіть із могил вигрібають батьків своїх ворогів, щоб побачити, чи вони часом не обрізані... Ох, дурні! вони гадають, що зробили відкриття, дізнавшись, що лев належить до котячої породи, і доти з сичанням носитимуться з цим природознавчим відкриттям, поки велика здорова кішка не покаже на власнім їх тілі своє *ex ungue leonem!* О! негідні обскуранти, що просвітяться тільки тоді, коли їх самих повісять на ліхтарі! Із кишок отих ослів хотів би я натягнути струни на моїй лірі, щоб гідно оспівати вас, острижені туполоби!

Буйні радощі охоплюють мене! Тим часом, як я тут сиджу і пишу, під вікном моїм лунає музика, і з елегійної злоби протяжної мелодії я пізнаю той марсельський гімн, що ним гарний Барбару з товариством вітали Париж, ту пастушу пісню волі, що зачувши її, швайцарці відчули в Тюільрі глибоку тугу до батьківщини, — переможну пісню смерти, пісню Жіронди, стару, солодку колисанку...

О, яка це пісня! вона пронизує мене вогнем і втіхою, запалює в мені жагучі зорі надхнення й ракетці глузувань.

Так, цих ракет не повинно забракнути великому фюєрверковій сучасности! Дзвінки, полумінні потоки пісень хай поллються з верхів'я радощів волі буйними каскадами, мов Ганг, що паде з Гімалаїв. А ти, прекрасна Сати́ро, дочко справедливої Теміди і Козлоногого Пана, стань на підмогу мені, — ти ж по матері з роду титанів, ти так само як і я, ненавидиш ворогів свого роду, нікчемних узурпаторів Олімпу. Позич мені меча твоєї матері, щоб карати це ненависне кодро, і дай мені сопілку твого батька, засвистати це кодро до смерти...

Вже чують вони смертельний цей посвист, вже хапає їх панічний страх, і вони знову втікають у постатях звірів, як тоді, коли ми нагромаджували Пеліон на Оссу —

Aux armes, citoyens!

Нас, нещасних титанів, дуже зневажають і кривдять, ганьблячи наше понуре дикунство, що буйно штурмувало небо — ах! там насподі, в підземному Тартарі було так жаско, так темно, там чули ми тільки виття Цербера та брязкіт ланцюгів, і нам можна пробачити, якщо ми показали себе трохи нешляхетними перед тими богами *comme il faut*, такими витонченими й освіченими, що п'ють так багато розкішного нектару і приємно розважаються чарівними концертами муз у веселих сальонах Олімпу.

Я не можу далі писати, бо музика під моїм вікном п'янить мені голову і щораз потужніше вривається в неї рефрен:

Aux armes, citoyens!

ПРИМІТКИ Й ПОЯСНЕННЯ

„ПОДОРОЖ НА ГАРЦ“.

„Подорож та Гарц“ написав Гайне під свіжими вражіннями од своєї чотиритижневої мандрівки (у вересні 1824 р.), що її відбув поет здебільшого сам. Він проходив пішки не лише Верхній Гарц, якого він тут описав, але й Нижчий Гарц та більшу частину Тюрингії. У Ваймарі за цієї нагоди він відвідав і Гете. Опрацьовувати свою мандрівку Гайне почав 25 жовтня. У листі до Мозера від тієї дати, читаємо: „Тут мають бути й вірші тобі до вподоби, прекрасні шляхетні почуття й тому подібне сміття настроїв. Що зробиш! — Справді опозиція до ватасканого звичайновживаного в невдячне заняття“. — 30 жовтня праця була вже напівготова, і поет боявся, що, перервавши її, він не так легко зможе знову натрапити на „живий, ентузіастичний стиль“. Наприкінці листопада твір закінчено, а в грудні Гайне послав його своєму дядькові Генрі Гайне, „щоб йому і жінкам справити цим особливу втіху,“ гадаючи, що їм надто сподобається новий сорт віршів; але взагалі весь твір, як цілість, автор уважав за „на одну купу наверхане лахміття“ (лист до Мозера 11. I. 1825 р.). Таку ж думку висловив поет перед Мозером ще й 1. VI. 1825 р. „Нічого тобі так цікавитися моєю „Подорожжю на Гарц“, ще раз тобі це кажу. Я написав її з грошевих та подібних до цього причин“. Але в листі до Людвіга Роберта (4. III. 1825 р.), читаємо навпаки: „Найкраще, що я за того часу написав, це опис однієї прогулянки на Гарц, виготований минулої осені; це мішанина з описів природи, дотепів, віршів та спостережень у манері Вашингтона Ірвінга“. А вродливий Фрідріці Роберт поет писав 15. I: „Вірші в моїй „Подорожі на Гарц“ є цілком нового сорту, чарівні й прекрасні. А втім, я може й помиляюсь“. Редакторові Губідові, пересилаючи йому рукописа (23/XI 1825), Гайне пише: „Цей манускрипт... посилаю вам до „Gesellschafter'a“ і я певний, що він Вам, особливо друга його половина, надзвичайно подобатъся. Я писав його з особливою дбайливістю, потім, як це, з гарними речами й слід робити, залишив його на цілий рік лежати, тепер знову геть поодшліфовував і бачу — ця річ своїм матеріалом і легкою його трактовкою цілком до нашого часопису годиться“.. Рукопис довго залежувався по різних редакційних шухлядах і тільки в лютому 1826 року в „Gesellschafter'i“ появилъся цей твір у друку, пошматований і геть спотворений. У травні того ж року Гайне вмістив його в першому томі своїх „Картин з подорожей“ після „Повороту на батьківщину“ і перед „Північним морем“ (перший цикл). Твір мав не абиякий успіх. Видавець Кампе в Гамбурзі сам протягом п'яти місяців розпродав 500 примірників — як на ті часи — це було

багато. Про книжку всюди заговорили. Протягом двох років у німецькій і французькій пресі появилось кілька десятків прихильних і з дюжина гостронегативних оцінок та рецензій. Гайневі приятелі з кола молодой, опозиційно настроеної буржуазії, засипали автора „Подорожі на Гарц“ нестриманими похвалами, підносячи сатиричний бік твору, його випадки проти німецького обскурантизму, філістерства та обмежености. Деяким подобався гумор, з яким Гайне висміяв романтиків типу Гарденберга (Новаліса) та „патріотичних“ поетів Німеччини. Особливо не скупувались на похвали Й. Легман, Варнгаген та Мозер. Зате в „патріотичних“ буржуазних колах на автора таких сміливих випадів посипались лайки. Лаяли його „цинізм“, з яким він „висміював“ народню пісенну творчість, закидали плиткість, банальність і дешевість дотепів Гайне, „студентську розв'язність“ (особливо там, де мова за місто Геттінген та його університет), а найбільшу „брутальність“ і „подлість“ добачив критик Віг із „Ляйпцігської літературної газети“ саме в тому, що Гайне порівняв статуї імператорів у Гослярі „з печеними університетськими педелями“. За життя поета цей його твір витримав у Кампе цілих шість видань. Його перекладено геть на всі літературні мови світу. Перше українське видання „Подорожі на Гарц“ (переклад О. Черняхівського, редакція І. Франка) появилось 1902 р. накладом „Всеукраїнської видавничої спілки“ у Львові. В цьому нашому виданні містимо свій новий переклад цього незрівняного літературного репортажу.

До стор. 8. Людер Вільгельм — геттінгенський студент, що славився своєю фізичною силою, вмінням фехтуватись та взагалі гімнастичною спритністю. Народився 1804 р., довгий час був генерал-авдитором 10 армійського ганноверського корпусу. Помер в 70-х роках минулого віку... — „після чого мене хутко було й виключено“... в оригіналі: ...„після чого мене хутко й консілювали“... тобто зробили йому „consilium abeundi“, — виключили постановою університетської ради за поєдинок (1821 р.). Муркотали — студентська назва для нічних вартових. Пудлі — педелі, професори, як їх студенти образливо звали. — Théédansants — чайні з танцями. — Компендії — ті, що вивчають якусь науку з коротких підручників та автори скорочених підручників. — Гвельфи — в старовину так називались члени норманського роду вельфів в Італії; потім прихильники папської світської влади, партія, що боролася проти гібелінів, прихильників імператорської влади; за часів Гайне гвельфами називали сторонників ексратора ганноверського; крім того, слово „вельф“ значить також „щени“, „левеня“. Гайне вжив слова „Гвельфський орден“ у двох значеннях: орден прихильників ганноверського роду королівського й орден (орда), тічня щенят. — Промоція — нагороджування вченим ступенем. — Гофрат — придворний радник. — Юстицрат — судовий радник; релігаціонсрат — член університетської ради, що має право звільняти студентів з університету за якісь провини проти університетської дисципліни. — Профаксами називали студенти своїх професорів; факсами звали студенти професорів, фахівців окремих наукових дисциплін, ототожнюючи

їх з „бланнями“, що по-німецькому теж називається факсами. — „Кожне німецьке плем'я залишило по одному розтріпаному примірникові своїх членів“... — в оригіналі слово „ungebundenes Exemplar“ має двояке значення: 1) неоправлений примірник книжки і 2) розбещений представник якоїсь студентської корпорації. Гайне навмисне ототожнює ці два поняття, граючи весь час на подібних калямбурах, що їх у перекладі годі передати.

До стор. 9. „Вандали, фрізи, шваби, сакси, тевтони, тюрінгці і т. д.“ назва колишніх германських племен (як, напр., у нас: дуліби, тиверці, уличі, деревляни, сіверяни, поляни і т. д.), а так само члени студентських буршівських організацій, земляцтв, що ще й до сьогодні називаються цими старими іменами: „Швабія“, „Саксонія“, „Тевтонія“ і т. д. — Разенмюле Рітченкруг — околиці міста Геттінгену, куди ходили студенти поединкуватись. — Бовден, Бовенден — село за годину ходи від Геттінгену. — „Коммент“ — так називаються студентські звичаї, студентське звичайове право — „In legibus barbarorum“ — „у законах варварів“, у законах дикунів. — „Філістрами“ німецькі студенти називають здавна всіх міщан, що нічого спільного з університетом не мають. Це слово „філістер“ походить від німецької назви біблійного народу „філістимлян“, що воювали в Палестині з євреями. „Філістер“ у німецькій мові має ще кілька інших значень; напр.: буржуй; господар студентської квартири; обмежена людина, тупак; на студентському жаргоні філістром називають ще рештку пива в кружці, звідки, рештку тютюну в люльці, недокурок і т. д. — „Ординарних та неординарних професорів“... в оригіналі „ordentlicher und unordentlicher Professoren“ має двояке значення: „ординарних та неординарних“ і „порядних і непорядних“. Цей калямбур по-українськи віддати неможливо. — „Збілими рахунками“ на обличчях — з обличчями, покарбованими шпагами під час поединків і тому позаклеюваних білими шматками плястру. У кого з студентів більше таких шрамів-рахунків, того інші студенти бурші вважають за більшого героя рубаку. — К. Ф. Г. Маркс — геттінгенський лікар за часів Гайне, автор книжки „Геттінген з медичинського, фізичного та історичного погляду“, що вийшла в Геттінгені 1824 р. — „Робив витяг із щонайрідкіших творів“... — в оригіналі *seltenste Bücher* має двояке значення: книжки, що їх рідко можна дістати, і твори, дуже незвичайні своїм змістом.

До стор. 10. „У геттінгенок надто великі ноги“... — Це місце в Марксовій книжці таке: „Деякі з наших прихильників голого критиканства намагаються заперечувати красу цих гарно збудованих ніг; вони, безперечно, не мають рації. Бо хоч наші жінки подекуди, з огляду на мозолі, й носять великі черевики, щоб вони не муляли, алеж кожний мусить визнати, що хоч дехто й ходить у широких черевиках, то все ж таки більшість із них стоять на своїх власних „ногах“. Це незугарне з кожного погляду місце Гайне й висміяв у своєму творі. — „Вчений***“ — у французькому перекладі „Les montanges de Hartz“ (1824) Гайне розшифрував ці три зірки, вставивши замість них „le savant Eichhorn“. Айхгорн, Карл Фрідріх (1781 —

1854) дослідник з обсягу історії німецької державности й права. Між р.р. 1817 — 1829 був професор геттінгенського університету. Цей Айхгорн був один із оснувачів т. зв. німецької „історичної школи права“, що не визнавала за тодішньою епохою здатности до законодавства, бо, мовляв, французька революція та наполеонівський кодекс законів призвели до занепаду „правди, справедливости, моралі та рідного німецького національного права“. „Історична школа“ через те звернулась до минулого, знаходячи в ньому ідеал „німецького права“. Шовіністичний напрямок у німецькій юридичній науці був під час реакції в першу половину XIX стол. „захистом“ для німецької буржуазії, що перелякалася революції та її наслідків для себе. До історичної школи, крім Айхгорна належали ще Антон Юстус Тібо, Фрідріх Савіньї, Густав Гуго та ін. Гайне не раз нападав у своїх творах на цю школу, ненавидячи її „патріотизм“ (див. III том, стор. 219 та примітку до того місця). Головні праці Айхгорна: „Історія німецької держави й німецького права“ (1823 р.) та „Вступ до німецького права“. У своїх працях ці „історики“ зовсім не зважали на історію матеріальної культури, обмежившись, „чисто-політичним“ світоглядом. — „Mensa“ — „стіл“ по-латинськи. — „В е л ь м и у ч о н о ї“ замість „вельмивченої“, як в оригіналі: „hochgelarhten“ замість „hochgelehrten“. — „Г е о р г і я А в г у с т а“ — так називається Геттінгенський університет по імені Георгія Августа, короля ганноверського.

До стор. 11. П а н д е к т и — збірники законів; с т а й н я п а н д е к т і в — юриспруденція, правознавство. — Т р і б о н і я н (помер 545 р.) — старовинний учитель права, родом із Пафлягонії; разом з іншими правознавцями впорядкував (десь коло 530 р.) юстиніянську кодифікацію римського права („Codex Justinianus“). — Г е р м о г е н і я н — римський юрист із часів імператора Константина Великого; зібрав у збірникові законів, так званому „Codex Hermogenianus“, усі найважливіші конституції (установлення законів) римських імператорів. — „Д у р е н ь - Я н“ — в оригіналі „Dummerjahn“ — дурний Ян. — C o r p u s j u r i s — звід законів, спис законів. „Г е с н е р, Соломон (1730—1787) — письменник, що його твір „Schäfer und Doris“ та інші вигадливо вицяцьковані ідилії колись по всій Європі зустріли були надмірну похвалу. — „П і в р і ч н і п и с а н н я — списки студентів. — Ц и т у в а т и, ц и т а ц і я — має тут подвійне значення; цитувати когось — наводити чийсь слова, і цитувати — кликати до університетського суду, притягти до дисциплінарної відповідальности за якусь провину.

До стор. 12. Р о с с і н і — відомий італійський композитор, з яким Гайне 1832 р. познайомився особисто в Парижі. — „П о н ъ ж е“ — перекладач цим архаїзмом хоче передати архаїзм оригіналу „sintemal“. — „Ф у з і я К а н і н а“ — „собача тічка“, собаче парування. — „Т р и т т в о г е л“ — „птиця, що її топчуть“ — так студенти називали повій. — „Б у с е н і я“ — „поцілуйниця“.

До стор. 13. „Ц а р Н а в у х о д о н о с о р“ у Вавилоні, за переказами біблії, „обернувся на тварину; його одділили від людей, він їв траву, як вів, роса небесна кропила його (він не жив у будинкові, а під голим небом) так, що волосся в нього виростило, як у лева, і нігті,

як у птиці“. Так нібито покарав його за гордощі бог. — „К и ш а ч и й“, де аж кишить, бо карцер „Brühbach“ завжди кишить, густо — набитий покараними студентами.

До стор. 14. „Велетень-жінка“ — богиня права й справедливості — Теміда. — „D o c t o r e s j u r i s“ — доктори права, правознавці. — „Р у с т і к у с“ — латинський переклад німецького прізвища „Bauer“ (селянин). Тут Гайне має на думці реакційного вчителя кримінального права, криміналіста Антона Бауера (1772—1843), що від 1813 року був професором у Геттінгені й на замовлення уряду виготовував чимало законодавчих праць. — „Л і к у р г“ — мітичний оснудач законодавства у Спарті (одній із старовинних грецьких держав). Раніш Лікурґ був Пелопонеським божеством, а згодом з нього зробили державного мужа. — „C a v a l i e r s e r v e n t e“ — готовий до послуг лицар. — К у я ц і ю с — тут Гайне має на увазі німецького знавця римського права (з т. зв. „історичної школи“), Густава Гуґо (1764—1844), якого Гайне колись поважав. К у я ц і ю с (властиво Jaques de Cujas), із яким Гайне порівнює Густава Гуґо, був французький вчений — юрист XVI сторіччя (1522—1590).

До стор. 15. „Робиш деревам обрізання“ — натяк на Гуґове роз'яснення одного місця в „Corpus juris“, яке ще й досі мабуть спірне. Питання тут у тому, чи дерева, що ростуть на межі, треба лише обрубувати від галуззя на 15 стіп уверху, чи може й саму верхівку, що сягає понад 15 стіп угору, треба зрізати. Гуґо у своїй „Історії права“ доводив слушність другого тлумачення цього місця (що верхівки треба зрубувати). — М ю н х г а в з е н, Герлях Адольф барон Мюнхгавзен (1688—1770), німецький державний діяч, перший попечитель геттінгенського університету, в якому Гайне слухав курс правознавства.

До стор. 16. Готшальк, Фрідріх, що написав „Кишенькову книжечку для мандрівців на Гарц“. Гайне читав мабуть третє видання цієї книжки, що вийшло 1823 р. у м. Маґдебурзі.

До стор. 18. „Я здибався в мандрівним челядником і в Бравишвайґу...“ — як згодом (після виходу в світ Гайневої „Подорожі на Гарц“) виявилось, цей „мандрівний кравчик“, як його назвав Гайне, нічого спільного з кравецтвом не мав, а був це подорожуючий, торговець із Остероде, Карл Дерне, що цікавився й літературою, і здивовано прочитав у „Gesellschafter'i“, як його Гайне змалював. У цьому самому часописі Дерне дав свою паралель до Гайневої картини, щоб в'ясувати, як було воно в дійсності. Подаємо цю відповідь на твір Гайне скорочено:

„Восени 1824 р. я повертався із своєї торговельної поїздки в Остероде назад до Клявсталю. Пляшка вина, що я її випив з моїм старим другом, так підстьобнула мій настрій, що мене можна було вважати за розбещеного. Серед шляху зустрів я молодого чоловіка, якого точно описую, щоб він переконався, що я тоді його справді бачив... Вино завинило, що я зараз же після привітання почав питати його, хто він, звідки й куди йде. Він поглянув на мене скося в сардонічною посмішкою, назвався „Peregrinus“ і сказав, що він кос-

мополіт, і їде коштом турецького царя вербувати рекрутів. — „Маєте охоту?“ — спитав він мене. — „Зоставайся дома й годуйся чесно!“ — відповів я і широко подякував. А щоб не залишитись перед ним у боргу, я видав себе за челядника й розповів турецькому агентові: я йду з Бравншвайгу, де ходить чутка, що молодого пана краю по дорозі до святої землі схопили турки й вимагають за нього величезного викупу. Пан Peregrinus пообіцяв заступитися за нього перед султаном і розказав мені про велике значення, яке він у його величності султана має. Так розмовившись, йшли ми далі, а щоб свою розпочату ролю дограти вже до кінця, я співав різних народніх пісень, не забуваючи псувати їх текст, і, взагалі, поводився в дусі мандрівного челядника. Я звірився своєму товаришеві мандрівки з тим, що маю з собою гарненьку сумку грошей, важко загаровані пфеніги, тож для мене тим приємніше знайти такого мужнього товариша, на якого можу покластись, коли б на нас напали розбишаки. Невірний без вагання прирік мені, що буде боронити мене. — „Тут з розбишаками легка справа“, — провадив він далі, — „а поїдьте до Туреччини, то там і кроку не зробиш, щоб не напоротись на велику озброєну розбишацьку ватагу; тому кожний подорожній в тих околицях мусить возити з собою для захисту гармати важкого калібру, і все таки ледве з душею рятується“. — Я висловив агентові його величності свій подив і принагідно похвалив німецьку поліцію, яка своєю рішучістю добилась того, що бідний мандрівець має тепер змогу цілими годинами мандрувати й не боятися, що його зараз же пограбують. — „Що б ми робили“, — казав я далі, — „якби з-за кожного куца і з кожного шанця вискакувало до декілька небезпечних лобурів і від переляканого мандрівця заграбастували все, як жебрак у байці Геллерта.“ — „Ви читали Геллерта.“ — спитав мене мій супутник. — „Так“, — відповів я — „я хлоп'ячі роки вчився читати й писати, свої роки науки відбув у кравецького майстра Зандера в Гальберштадті на Ліхтенграбені, і з того часу працював у багатьох кассельських та бравншвайгських майстрів, щоб вивчити добре властивий характер чоловічого одягу, бо цей характер важче вивчати, ніж характер чоловіка, що носить піджак“. — Тут пан Перегрінус подивився знову на мене скоса, щодалі робився все більш небалакучим, а нарешті цілком, замовк. — На ньому взагалі була помітна якась придворна холодність, що завжди тримала мене від нього трохи осторонь; і щоб покінчити з тим жартом, я поскаржився на втому, сів на пень зрубаного дерева й запропонував своєму супутникові зробити те саме. Але він, як я й сподівався, відповів, що сьогодні йому відпочивати ніколи, здійняв кашкета й пішов своєю дорогою, запрохуючи мене податися хутко за ним... Я вже давно забув би цю пригоду, якби, на своє велике здивування, не прочитав у ч. 11 „Gesellchafter'a“ „Подорож на Гарц Г. Гайне восени 1824 р.“, і не знайшов там себе, зображеного досить гумористично в ролі кравецького челядника. Я заспокоївся, вичитавши далі, що мій тодішній супутник зветься не Перегрінус, а Г. Гайне, що він не агент його величності султана, а юрист, що йшов з Геттінгену і, як сам каже, мав у голові забагато юриспруденції та кепських віршів (мабуть чу-

жих)... Мою скромну особу Г. Гайне описав у своїй „Подорожі на Гарц“ так... Щождо „подвійної поезії“, яку я приписав одному товаришеві в Касселі, і про яку п. Гайне гадає, що під цим я розумів подвійно зримовані рядки або станси, то в ім'я правди мушу признатися, що я про це й не думав, а хотів лише сказати, що той мій товариш з природи поет, а коли він нап'ється, то бачить уже подвійно, отже й віршує подвійну поезію. — Речення, що їх п. Гайне вкладає мені в уста, дослівно вірні й належали до моєї ролі. Пан Гайне і я таким чином жартома одне одного одурили. А тепер жарти набік. Запевняю д. Гайне, що хоч я й мусів йому дати до його „Подорожі на Гарц“ декілька своїх волосків, проте я тут все таки на нього не гніваюсь, а навпаки, його гумористичний опис я прочитав із справжнім задоволенням“...

До стор. 18. Герцог Ернст II Швабський (помер 1030 р.), що потрапив у неласку свого вітчима, імператора Конрада II, за те, що не хотів воювати проти свого друга Вернера Кобургського. Імператор позбавив його престолу й вигнав з країни. Цю вірність Ернстову своєму другові реакційні шляхетські німецькі поети від XII до самого XIX віку не переставали оспівувати в численних героїчних поемах та оповіданнях, що їх підхоплював народ та прикрашував від себе вигаданими пригодами Ернста на Сході, де герцог ніколи й не бував. — Оссіянові примари — староскандинавські боги та герої з відомого твору „Пісні Оссіяна“, що їх написав англійський поет Макферсон, видавши за народні. — „Сидів жучок на паркані“... німецька народня пісня, в якій гумористично оспівано нещасне кохання жука до мухи.

До стор. 19. „Freudvoll und leidvoll Gedanken sind frei“ — це відома поезія німецького поета В. Гете: „Freudvoll und leidvoll, gedankenvoll sein“ (Бути повним страждання, втіх і дум...) найкраща мелодія до цих слів — композитора Бетговена. — „Льотхен на могилі свого Вертера сумує“, — цей вірш склав німецький поет Райценштайн; вперше надруковано його 1775 року. Льотхен і Вертер — герої з роману Гете „Страждання молодого Вертера“. — Станса — так німці називають середньовічну віршову, канонічну строфу, що ми її називаємо октавою. Октава складається з вісьмох, десяти чи одинадцяти складових рядків (здебільшого ямбічних), які римуються між собою так: перший — з третім і п'ятим, другий — з четвертим і шостим, а сьомий з восьмим.

До стор. 20. Гофман — мова тут за Ернста-Теодора-Амедея Гофмана, одного з головніших та найфантастичніших представників німецької поетичної школи романтиків; Гофман був не тільки поет, а й музикант та художник (Народ. 1776 р., помер 1832 р.) — Альбіноси — люди, що зустрічаються по всіх майже європейських країнах, переважно на півночі. Колір обличчя й волосся в таких людей дуже білі, а очі здебільшого ясноблакитні. Такий колір мають ці люди внаслідок відсутности т. зв. пігменту в шкірі. Тіло альбіноса покрито де-не-де чорними або червоними плямами. В Німеччині на 20 тисяч чолов. припадає один альбінос.

До стор. 22. пропущено один рядок.

До стор. 24. „Hurrah, Lafayette“ („слава Ляфаетові!“) — Ляфает (1757—1834) французький генерал і політичний діяч, що брав активну участь у бурхливому житті Франції за революційних часів, стоячи на боці буржуазії. До того він, як військовий, уславився під час війни американських держав за незалежність від Англії. Саме тоді, коли Гайне писав свої оповідання, Ляфает перебував знову в Америці, як „гість американської нації“, де його дуже врочно вітали. — Як сам Гайне ставився до особи цього генерала, свідчить одне місце його твору „Французькі обставини“, де він цілком приєднується до вислову французького революційного поета Барб'є (в „Ямбах“), що на пам'ятник того генерала, як і на пам'ятник Наполеона, французькі жінки не можуть дивитися без прокльонів. — „Я рік тому... пережив на Північному морі“... — це було 22 серпня 1823 р. під час подорожі з Куксгавену до Гельголянду.

Буря була така велика, що капітан корабля з-перед самого острова мусів завернути назад. У листі до Мозера Гайне описав цю бурю дуже яскравими барвами, назвавши її найдикішою із всіх бур. Про цю бурю згадує він і в вірші „До танцю буря свище“ (том I, стор. 46, №—7).

До стор. 25. „Герцог Кембріджський“ — Адольф - Фрідрік Кембріджський (1774—1850), наймолодший син короля Георга III, був генеральний намісник Ганноверу (від 1816 року) і віцекороль (1831—1837).

До стор. 28 „Гофрат Б“ — під цим криптонімом деякі німецькі літературознавці хочуть бачити проф. Фрідріха Бутервека (1765—1828), що викладав (з 1802 р.) філософію, як ординарний професор геттінгенського університету; він відомий, як естетик, історик літератури та автор „Історії новітньої поезії й красномовства“. (Бутербек став гофратом 1806 р.). Інші літературознавці догадуються, що під ініціалом „Б.“ Гайне мав на увазі другого геттінгенського професора Юрга Бенека, якого лекції з обсягу старогерманської філології Гайне слухав теж у Геттінгені. — А д а л ь б е р т Ш а м і с с о — німецький природник, поет і повістяр Люї - Шарль де - Шаміссо (1781—1838), з походження французький дворянин із Шампаньї. 1789 р. утік з батьками од французької революції до Німеччини, тут знімчився й став німецьким поетом. 1813 р. написав, а 1814 р. видав свою романтичну казку „Петер Шлеміль“. Герой казки продав свою тінь, а потім шукав її по цілому світі, доки не заспокоїв себе науковою роботою. Казка автобіографічна: людина без тіні — це сам автор, що втратив „свою батьківщину“ й мусить шукати її на чужині.

До стор. 31. — „Собор розвалено“ — це сталося за три - чотири роки до того, як Гайне був у Гослярі, а саме 1820 р. З собору залишився лише притвор північного бокового порталу.

До стор. 32. „Хазяїн... з заплившим обличчям“ — німецьке слово „überflüssig“ має два значення: „запливний жиром“ і „зайвий, непотрібний“. Гайне, мабуть, вживши цього виразу, мав на увазі обидва значення, як це трапляється й у багатьох інших місцях

„Подорожі на Гарц“, де він користується з подібних гомонімів для калямбуру. — *Quis? quid? ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando?* і т. д. латинські запити: хто? що? де? за чією допомогою? чому? яким чином? коли? і т. д. Ці й подібні запитання так званої „хрїї“ давали в старій школі формулярні приписи для опрацювання шкільних тематичних завдань.

До стор. 35. „... мене одвідав гофрат Б“ ... — у рукописі стоїть виразно: „Бутервек.“ (Про нього див. вище).

До стор. 36. „Австрійський споглядач“ — дуже обскурантний офіційний часопис, що виходив 1816 — 1832 р. у Відні.

До стор. 37. „Савль Амер — доктор філософії, єврей, добрий знайомий Гайне, палкий кантіянець, при тому видатний діяч єврейського буржуазного суспільства, що заходився піднести повагу й освіту своїх коннаціоналів та боронив їх рівноправність у Німеччині. З цього обсягу його діяльності відомий твір „Германоманія“, що вийшов 1816 р. у Берліні. — „Варнгаген фон Ензе, Август - Людвіг (1785 — 1858) — пізніший приятель Гайнів, колись голосний і впливовий німецький письменник, тепер цілком позабутий. Головний його фах — дипломатія. В його домі часто збиралися німецькі письменники - романтики Шаміссо, Алексіс, Фуке, Гайне та інші. Оповідання, що про нього згадує Гайне, називається „Пересторога примари“ міститься в книжці „Німецькі оповідання“, що появилася 1815 року в Берліні.

До стор. 44. „яко велій он і благ“ — далі тут пропущено сім строфок (див. том I стор. 86 — 87).

До стор. 48. *Dejeuner dinatoire* — сніданок перед обідом.

До стор. 50. *Геновефа* — персонаж із середньовічної легенди, опрацьованої в т. зв. „народніх книжках“ (*Volksbücher*). Сина побожної Геновефи (за легендою) вигодували своїм молоком лісові лані, олениці.

До стор. 51. „Майстер Рецш“ — Фрідріх - Август - Моріц Рецш (1779—1857) видатний художник (маляр і рисувальник), що виготовував гарні ілюстрації до „Фавста“ Гете. Ці ілюстрації (26 рисунків), видано згодом (1828 р.) у Штутгарті.

До стор. 52. „Раткліф“ та „Альманзор“ — дві трагедії Гайне, що вийшли з друку 1823 р. разом з циклом віршів „Ліричне Інтермеццо“. Ці трагедії не дуже високої літературної вартости, тому й не зустріли прихильности в публіки, яку Гайне тут назвав „белетристичними дамами“. — „Трагедію доктора Фавста“. — Гайне тоді справді носився з пляном написати й собі „трагедію Фавста“; пізніше написав він лише балет „Фавст“.

До стор. 54. *Клавдіюс Маттіяс* — німецький буржуазний поет кінця XVIII віку; близько стояв до поетів „Бурі й натиску“. Рядок, що його цитує Гайне, взято з *Клавдіюсової „Пісні про райнське вино“*, яка починається словами: „Вінчайте листям любий повний келех“,

До стор. 55. „Шіркета Еленд“ — назви сіл біля підніжжя Брокену.

До стор. 56. „*Codex palimpsestus*“ або „*codex rescri*

tus" — називається пергаменований рукопис, на якому витерто чи замальовано колишнє письмо, а поверх нього написано щось нове. Ченці християнських монастирів часто, не мавши чистого готового пергамену, зтирали колишній текст (грецький чи латинський) і писали свої життя святих, гімни, молитви, літописи, монастирські хроніки тощо.

До стор. 57. Палестріна, Джованні П'єтро Альозіо П'єрлюїджи да-Палястріна (1514 — 1594) — італійській композитор, що писав церковні хорали. Гайне тут мабуть, натякає на його „Missa rarae Marcelli“. — „Цитатою з одного Гетевого листа"... в Гетевих „Листах із Швайцарії“, част. 2 (від 3 жовтня 1779 р.) сказано, що при частішому спогляданні краси природи душа, сама того не відаючи, стає ширша. Людині здається, що вона втратила, а вона, навпаки, придбала: що втратила на розкоші, те придбала на внутрішньому зростові.

До стор. 58. Баронеса Еліза Гогенгавзен (1791 — 1857) — маловідома письменниця першої половини ХІХ віку; написала збірку поезій та чимало оповідань; переклала німецькою мовою Байрона (ліричні поезії та поему „Корсар“). — „... ведмедів прив'язують до шинків"... — гра слів: по німецьки: „ведмедя прив'язати“ — обдурити когось. — Гофрат Шюц, — Християн Готфрід Шюц (1747 — 1832) — разом з Віляндом і Бертухом заснував 1787 р. „Літературну газету“ (Allgemeine Literaturzeitung в Єні); з 1804 р. був професором у м. Галле, де видавав „Гальську літературну газету“ (Hallesche Literaturzeitung), як продовження єнської; написав кілька цінних філологічних праць, які зробили його ім'я широко відомим у науковому світі. — „... на кін виступили два китаїці“... тих китайських учених у квітні 1823 р. показували в Берліні за шість грошів. Гайне кепкував з них ще в своєму листі до Вольвілля, де казав, що один з цих китаїців, на ім'я Ганг-Гог, подібний до Вольвілля; про Едуарда Ганса (див. примітку до стор. 54 першого тому нашого видання) сказано, що він у своїй новій книжці при нагоді покликатиметься на цих китаїців у справі китайського спадкового права; нарешті запевняли, що ці два китаїці є переодягнені австрійці, яких підослав Метерніх, щоб вони допомагали Пруссії виробити собі пруську конституцію.

До стор. 59. Марія Стюарт, королева Англії — дійова особа однойменної драми Шіллера. — Гумпель, Християн — властиво Лазар Гумпель, гамбурзький банкір (помер 1843 р.), що його Гайне описав під ім'ям маркіза Гумпеліно в другій частині „Картин з подорожей“ („Лукські води). — „... інтендант перш за все повинен дбати за колір бороди"... — іронічний натяк на графа Карла Моріца Брюля, що 1815 — 1823 р. був за інтенданта Берлінського королівського театру й суворо стежив за вірністю театральних костюмів; але цією своєю дбайливістю за костюми, де він часто допускався чималих огріхів, не придбав собі прихильности від публіки, тим менше, що він мало дбав про самий текст виставлюваних на сцені п'єс.

До стор. 60. „Професор Ліхтенштайн“ — Мартін Гайрріх Карл Ліхтенштайн (1780 — 1857), пруський природознавець, від 1811 року професор зоології в Берліні й оскувач Берлінського зоологічного саду. — „Ненависть і каяття“ (Menschenhass und Reue) — найпопулярніша п'еса драматурга Августа Коцебу; появилася 1789 р., її перекладено майже всіма літературними мовами й багато разів ставлено по всіх головніших сценах Європи. Про Коцебу див. примітку до стор. 44 другого тому. — Бухгольц, Павль Фердінанд (1768 — 1843) — берлінський вчений, автор „Історії Наполеона Бонапарта“, видавець багатьох історично-політичних часописів. Від 1814 до 1837 року видавав у Берліні „Історичний довідник або історію європейських держав по віденському замиренню.“ „Екзотерики“ — ті, що судять про речі з їх зверхнього вигляду; езотерики — ті, що розуміють внутрішню суть речей.

До стор. 61. „Апіс“ — бог-бик у стародавніх єгиптян.

До стор. 62. „... була це гладка людина, отже й добра людина“ — цитоване місце знаходиться в „Дон Кіхоті“ Сервантеса (частина перша, розділ другий). „Герман і Тевтобурзький ліс“ див. т. III нашого видання примітку до стор. 176. Ономастично — наслідуючи в творі природні звуки.

До стор. 63. „Ляндесфатер“ („Батько країни“) — старовинна німецька патріотична пісня і танок. „Вільгельм Мюллер (1794 — 1827), поет із т. зв. „швабської поетичної школи“, що про неї Гайне часто згадує в інших місцях (див. т. II і III цього видання). У своїй творчості Мюллер наслідував народній пісні. Найбільшу популярність із його поезій мав вірш „Das Wandern ist des Müllers Lust...“ („Мандрівка-втіха мельника“), що зробився згодом народньою піснею. (Прізвище Мюллер — мельник). — Рюккерт Фрідріх (1788—1866) — реакційний поет т. зв. „визвольних воєн“. Німецькі патріотичні критики вважають (незаслужено) Рюккерта за другого після Гете лірика. Особливо прославився Рюккерт своєю збіркою віршів „Сонети в панцирях“ („Geharnischte Sonette“). З більших його творів мали колись вагу: поема-епос із індуського життя „Нал і Дамаянти“, де поет прославляє рабську жіночу вірність своєму чоловікові, та дидактична поема „Мудрість браміна“, написана олександрійськими віршами. „Улянд Людвіг“ (1787 — 1862) — ватажок і метр „швабської школи“, романтик-націоналіст. З 1830 року був деякий час професором літератури, але хутко кинув професуру. За революції 1848 р. його разом з поетом Арндтом (див. далі) обрано на депутата до німецького національного парламенту в м. Франкфурті над Майном. З Уляндових творів найбільше славились балади, в яких він дорівнює Гете й Шіллерові, та „пісні“. По-українськи маємо декілька з його балад. Крім своїх численних драматичних творів (на славу німецьких князів та героїв) та кількох розвідок із старонімецького письменства, Улянд зробив і видав гарний вибір старонімецьких народніх пісень. — Метфессель, Альберт Готліб (1784 — 1869 — учитель співів у Гамбурзі, німецький композитор, що поклав на музику популярні німецькі пісні й вірші. Його музикальній творчості Гайне

в 1823 році присвятив окрему статтейку. — Арндт, Ернст Моріц (1769 — 1860) — німецький патріотичний поет з часів боротьби німецької буржуазії за „волю від французів“, професор історії в м. Грайфсвальді. Писав шовіністичні та релігійні вірші. Од переслідування з боку Наполеона емігрував до Швеції, потім до Росії, де написав ультраршовіністичний „Катехізм для німецьких вояків“. Після французької влади повернувся до Німеччини й професорував у Бонні. Фрідріх Вільгельм IV дав йому за заслуги перед німецькою реакцією й монархізмом якийсь вищий чин. Вісімдесятлітнім дідусем „батько Арндт“ став членом франкфуртського парламенту й від імени „німецького народу“ підніс своєму патроніві-королеві імператорську корону.

До стор. 64. — Адоніс — стародавнє фінікійське божество, споріднене іменем із старогрецьким Адонаєм; згодом це божество перейшло до грецького культу. Греки уявляли собі Адоніса молодим юнаком, коханцем Афродіти, богині кохання. Смерть і воскресіння Адоніса в культурі фінікійців та греків перейняло християнство, зробивши з Адонісового воскресіння Христове. — „...але душа моя сумна“... — в цьому уступі Гайне іронізує з творчости німецьких поетів-романтиків, головно Новаліса (Гарденберга), що з туги за своєю померлою коханкою Софією помер і собі на 29 році життя (1801 р.). Весь цей уступ — пародія на „Гімни ночі“ та „Щоденник“ Новаліса.

До стор. 66. „Я можу багато випити“... — відомо, що Гайне, як за своїх студентських років так і пізніше, дуже мало пив.

До стор. 67. „Фальцідія“ — римський закон, виданий 40 р. до нашої ери на внесення народнього римського трибуна Фальцідія, т. зв. „lex Falcidia“, за яким спадкоємець не може більше визначити своїм спадкоємцям, як тільки $\frac{3}{4}$ свого маєтку. „Ганс Едуард, учень Гегеля (див. прим. до стор. 118 першого тому), професор спадкового права в Берліні; здобув собі славу книгою „Право спадковости у всесвітньо-історичному розвитку“ (Берлін, 1824 р.) саме тоді, коли Гайне мандрував по Гарцові. — Сервіліус Азніюс — латинські ймення, що їх Гайне вигадав, значать „Прислужник Ослович“. Гешенус — Йоган Фрідріх Людвіг Гешен (1778 — 1837) — ординарний професор права в Берліні, потім у Геттінгені. Налезав до т. зв. „Історичної школи“ в правознавстві (див. про цю школу в примітках до стор. 10 „Вчений***“). Від 1815 р. видавав разом із Савіньї „Часопис історичного правознавства“, — „Маркус Тулліус Ельверсус“ — Хрестіян Фрідріх Ельверс (1797 — 1858) — професор правознавства в Геттінгені (1819 — 1828); потім у Ростокі; був судовим радником у Касселі; учень Гуга й Айхгорна, прихильник їхньої „історичної школи“; працював успішно в різних галузях правознавства. — „Legataria“ — спадкоємча. „Quisunque civis Romanus“ „який би то не був римський громадянин“ — початкові слова другого розділу закону Фальцідія. Референдарії — кандидати на судові посади. „Дванадцять таблиць“ — найдавніший відомий кодекс римського права, списано було 45 р. до нашої ери на 12 таблицях і виставлено на римському ринку. „Симопі

е а и с а* — термін в римського законодавства: „із всім, що сюди належить“.

До стор. 69. „Б у л ь-б у л ь“ — соловейко (в східній: арабській, турецькій і перській поезії). — „...К он г р е в с ь к и м и п о г л я д а м и“ — сер Вільям Конгрев (1772-1828), англійський винахідник, що 1804 р. винайшов названі його іменем вогняні ракети. — „Г у р і ї — райські дівчата в магометанських віруваннях; за магометанською релігією ці дівчата-янголи мають утішати в раю блаженних правовірних мусулман. — „В п а л а ц і П а л л а г о н с ь к о г о п р и н ц а“ — тут Гайне мав мабуть на думці одне місце з Гетевої „Італійської мандрівки“, де під даю: „Палермо, 9 квітня 1787 р.“ описано цей палац досить докладно. — „Д о б р о д і й Й о г а н Г а г е л ь“ — (Jahn-Hagel) як і в багатьох інших місцях у Гайневих творах, це не справжнє ім'я й прізвище, а загальне, для визначення будь-якого, міщанина. — К л я в р е н с — псевдонім другорядного німецького романіста Карла Готліба Самуїла Гойна (1771-1854), що написав чимало віршів, оповідань, драм та романів, які за часів реставрації залюбки читало німецьке міщанство; міщанству подобалась у цих романах та оповіданнях нудка, солодкава похабщина. Твори Кляврена хутко набридли й пішли в забуття.

До стор. 70. Т е о ф р а с т (нар. 390 до нашої ери) із Лесбосу, учень Платона й Арістотеля, що продовжував науку Арістотеля в т. зв. перипатетській школі; написав „Історію рослин“ та „Про причини рослин“. шостий розділ цього твору трактує про запах та смак рослин,

До стор. 75. „...р о д и ч е в і, щ о л е ж и т ь п о х о в а н и й у М е л ь н і“ — (Mölln) біля Любека ще й досі показують надгробок Тіля Ойленшпігеля, славетного жартуна та фігляра XV віку. На надгробку зображено сову й дзеркало („Eule“ und „Spiegel“). Тіль Ойленшпігель герой середньовічної німецької легенди з народніх книг; в новіші часи про нього вийшов роман де-Костера „Тіль Уйленшпігель“, що його мавмо і в українських перекладах (напр. В. Бобинського), — Г о т ш а л ь к Ф р і д р і х — див. примітку до сторінки 16. Гайне цитує не точно.

До стор. 76. „О д и н з н а ш и х н а й в і д о м і ш и х п о е т і в“, — кого тут мав Гайне на думці, догадатися неважко. (див. сторінку 73 цього тому). — Н і м а н, Людвіг Фрідріх, автор „Провідника по Гарцу“ що вийшов з друку 1824 р. у Гальберштадті.

До стор. 77. „ножицями невблаганної парки“ — за грецькою мітологією, в підземеллі в три парки (мойри), богині долі, що прядуть нитку людського життя, а потім її обрізують ножицями (див. вірш Гайне на стор. 184 другого тому) „Сидять на розпутті три баби“)

До стор. 78. Г е о р г С а р т о р і ю с ф о н В а л ь д е р с т а в з е н (1765-1826) — професор історії в Геттінгенському університеті за тих часів, коли там учився Гайне. Сарторіус дуже прихильно ставився до студента Гайне, часто ходив з ним на прогулянки й по-батьківському піклувався за нього. Гайне присвятив йому один з кращих своїх сонетів: „Надворному радникові Георгові Сарторіюсові в Геттінгені.“

До стор. 79. „...і о с ь, я П а р и с, т р и б о г и н і с т о я т ь п е р е д о м н о ю“... — див. том 1 примітку до стор. 11 нашого видання. — Юнгфернштіг — вулиця в Гамбурзі („Дівочий завулок“).

До стор. 80. „...чорний, ще не повішений маклер“... — той маклер був Йосиф Фрідлендер, гамбурський банкір, який згодом хвалявся, що за цю зневагу він особисто набив автора „Подорожі на Гарц“ по пиці. Про це писав Гайне в листі до Мозера (14 жовтня 1826 р.) так: „Собака свиня тільки зачепив мене на вулиці; це людина, з якою я ніколи в житті не розмовляв“. На скандал збіглися люди, обидва вони, банкір і поет, потрапили до поліції, де банкір заперечував те, що він сам зачепив поета, а набрехав буцім Гайне ще 1815 року із злоби понаписував на нього в своїх творах багато образ (Гайне тоді й у Гамбурзі не було), а тепер хотів його ще й любити. Цю історію потім використовували вороги, щоб принизити ім'я поета. Коли Гайне покинув Гамбург, то просив свого друга Меркеля мати бачне око на цього „чорного“ і зараз же йому написати, коли простежить з боку „цього шибеника“ якусь злісну витівку. Врешті Гайнів видавець Кампе якось утихомирив того банкіра.

„КНИГА ЛЕ-ГРАН“

Друга частина „Картин з подорожей“ появилася вперше в квітні 1827р. Цей том містив у собі другу й третю (прозову) частину „Північного моря“, „Книгу Ле-Гран“ і „Листи з Берліну“. В дальших виданнях Гайне викинув другий цикл „Північного моря“ й „Листи з Берліну“, а замість них дав на прикінці книжки цикл віршів „Нова Весна“ (див. перший том нашого видання). З другого тому „Картин з подорожей“ ми містимо лише „Книгу Ле-Гран“, твір, що про нього сам Гайне був дуже високої думки, називаючи його „найчудовішим і найцікавішим з усього, що тепер появляється з друку“. І справді, ця книга викликала своєю появою чимало галасу. Її всюди зустріли або з подивом, або з захопленням, або з суворим осудом і докорами. Друзі не знали, як їм до книжки поставитись, вони вагалися, чи їм ховати своє задоволення од книжки, чи просто це задоволення прилюдно заперечувати. Уряди Ганноверу, Прусії, Австрії, Мекленбургу і т. д. наклали на книжку заборону, але це за тих обставин ще більше сприяло її успіхові. За життя поетового книжка витримала з півдюжини великих накладів. Протягом кількох місяців на цей твір появилось до десятка прихильних і гостро негативних рецензій.— По-українськи твір появилсь вперше 1908 р. в перекладі О. Черняхівського за редакцією І. Франка. В цьому виданні містимо свій повний переклад, виготований спеціально для цього видання, бо надто далекий від оригіналу переклад О. Черняхівського зредагувати важко — він скорочений, неточний, неритмічний і взагалі художньо-вбогий, як стилем речення, так і словником та образами.

До стор. 82. В. М ю л ь н е р. (W. Müllner). Романтик, автор кількох фаталістичних драм („Двадцять дев'яте лютого“ „Портрет“, „Маяк“ і т. д.), в яких він наслідував драми Вернера із гуртка Гофмана (т. зв. „Серапіонових братів“). Гайне в своїх драмах теж ішов цим шляхом. З Мюльнером Гайне був особисто знайомий і високо ставив його,

коли, ще сам був романтиком; головна його драма „Провина“ подобалась Гайне. 1824 р. під час своєї мандрівки на Гарці в Тюрінгію Гайне відвідав Мюльнера в Вайсенфельсі.

До стор. 83. Яг о р — власник одного берлінського ресторану. В „Листах із Берліну“, Гайне каже про цього Ягора, що він „збільшив кількість геніяльних винахідників тим, що приготував морозиво з трюфелів“ — „Excusez!“ — пробачте! — „Au contraire“ — навпаки.

До стор. 85. „Via B u r s t a h“ — вулиця в Гамбурзі „Burstahstrasse“ — С у с а н н а — відома з біблійних переказів єврейська красуня, що до неї загоріли пристрасстю два судді єврейські, побачивши її голою, як вона купалася в своєму ставку. Сусанна не піддалась їм на підмову і через те судді вигадали, що застали її з юнаком, який утік. За такий гріх Сусанна мусіла загинути, але її врятував Даніїл-пророк, довівши перед народом брехню суддів. — Л е д а — мітична особа з грецької мітології, що її звів Зевес, перекинувшись на Лебедя. — С а б і н я н к и — із староримського переказу. — „Л ю к р е ц і я Б о р д ж і я“ — картина відомого італійського художника Леонардо да Вінчі. — Б е т м а н, Фредеріка Августа Конрадіна (Bethmann — 1760-1814) — одна в найкращих акторок свого часу. — „La belle ferronnière“ — вродлива продавниця. — „Strada San Giovanni“ вулиця Johannisstrasse в Гамбурзі.

До стор. 87. „В старих казках...“ — т. д. — монолог із Гайневої трагедії „Альманзор“, написаний ще в ранній молодості поета.

До стор. 88. „Ala française“ — за звичаєм французів.

До стор. 89. „Г о м б у р з ь к и й п р и н ц“ — трагедія Гайнріха Кляйста, що закінчив життя самогубством, доведений до такого стану військовою службою, де йому доводилось зазнавати багато неприємностей, зневаг та злигоднів. — Г а й н р і х К л я й с т (1776-1811) — найбільший поет із школи німецьких романтиків. Найвидатніші з його творів: комедія „Розбитий глечик“, драми: „Катька з Гайльброну“, „Битва Германа“, „Пентесілея“, „Родина Шроффенштайн“, „Принц Гомбурзький“, новелі: „Землетрус у Чілі“, „Маркіза д' О...“, „Міхаель Кольгаас“ і т. п. З українських письменників його високо цінував І. Франко, що переклав „Маркізу д' О“. — Е г м о н т — персонаж із однойменної трагедії Вольфганга Гете. — І м м е р м а н К а р л (1796-1840) — другорядний поет і драматург другого покоління німецьких романтиків. Писав невдалі вірші й кепські драми, поеми та романи („Мерлін“, „Трістан“, „Епігоні“, „Мюнганзен“ і т. д.). „Не розважай мене в смерті. моїй Одисею шляхетний“ і т. д. — цитата з Гомерової „Одісеї“; пісня XI, рядки 488-491. Гайне в своїх віршах не раз це місце згадував, високо його цінуючи. — „Краще вже мені бути живим собакою ніж мертвим левом“ — анекдот, заснований на грі слів „Леве“ і „лев“. Відповідь Леве — цитата з біблії: „Краще живому собаці ніж мертвому леву“ (Екклезіяст“, розділ IX, вірш 4.).

До стор. 91. Брента — річка й долина в Північній Італії: впливає в Тірольських Альпів і кількома рукавами впадає до Венеціанської затоки Адріатичного моря.

До стор. 92. Я г е р н а в т (правильніш Джаггарнат) — відоме „святе

місце“ в Бенгалії (дистрикт Пури), куди завжди йде на прощу велика кількість індуських прочан. — „Калькуттська печеня“ — в оригіналі: Kalkutenbraten „ — печеня з індики. Калькутта (місто в Бенгалії) „Калькуттська печеня“ — гра слів, що її по-нашому годі передати По-руськи її передають так: „Я также мало был в Индии, как и жареная индейка“. — Вальмікіс — старо-індуський поет, якому приписують авторство відомої індуської епопеї „Рамаяна“, що звеличує життя й подвиги мітичного ватажка арійців — Раму та завоювання арійцями сучасної Індії (за кілька десятків тисяч років). Р а м а — герой „Рамаяни“; він мусів через каверзи своєї лихої мачухи жити 12 років на вигнанні, потім король демонів викрав у нього через повітря вірну жінку Сіту, але нарешті Рамі щастить відвоювати свою жінку й знову правити своєю батьківщиною. — К а л і д а с а — славетний старо-індуський поет-драматург (IV сторіччя нашої ери) автор найкращих індуських драматичних творів „Шьякунталя“ (єсть і в укр. перекладі Г. Хоткевича) „Вікрама і Урваші“ та „Малавіка й Агнімітра“, — Б о п п Франц (1791—1867) — визначний мовознавець (лінгвіст) і оснущач т. зв. порівняльного мовознавства; від 1821 р. професор берлінського університету, де Гайне пильно слухав його лекції. Праця Боппа „Про систему коньюгації в мові санскритській у порівнянні до коньюгації мов грецької, латинської, перської та германської“ вийшла в Франкфурті над Майном 1816 р.; в своєму „Налусі“, що вийшов 1819 р. у Лондоні, Бопп видав першу частину „Магабгарати“, а пізніше видавав поступово й інші частини цієї старо-індуської епопеї. — М о в а с а н с к р и т — (тобто „досконала мова“) була старо-індуською мовою релігії й культу (на зразок церковнослов'янської) в одміну до мови простої, народньої старо-індуської мови, що називалася „пракрит“ (первісною мовою). Старо-індуські жерці дбали про те, щоб санскрит був мовою вищою, досконалішою, ніж прості діалекти індуської мови, і тому штучно виробляли й культивували цю мову „святого письма“. Таким чином, санскрит являється штучним витвором індуських жерців-брамінів. „Магабгарата“ — величезний старо-індуський епос.

До стор. 93. „Тіотіо, тіотіо, тіотінкс“ і т. д. — У пісні солов'я в Арістофановій комедії „Птиці“ слова соловейка перериваються одним або другим рядком цих звуків. (Про Арістофана див. у примітках до стор. 222, том III нашого видання). — Йоган Гайнріх Ф о с с, класичний німецький поет і перекладач із грецьких та латинських класиків, у своєму перекладі, що вийшов у Бравншвайгу 1821 р., залишив ці звуки неперекладеними. „ — M o n d i e u “! — боже мій (по-французьки).

До стор. 94. Г е р р е с, Якоб Йосиф (1776-1848) — публіцист і багатосторонній учений, романтик з нахилу, пізніше став ревним поборником католицизму (ультрамонтанства), головню в заснованому ним журналі „Історично-політичні листки“. Докладніш про нього див. примітку до стор. 140-144, том II нашого видання п. сл. „собака Геррес“.

До стор. 95 „E n s a n a i l l e “ — як з собакою, по-собачому, — Л ь о р е - Л е я — див. поезію Гайне на стор. 42 і тому нашого видання.

До стор. 96. Шільдда — казкове місто, що його мешканці балакають, як мудреці, а поступають, як діти; це місто описано в народній німецькій книзі XVI віку н. з. „Громадяни Шільдії“ („Schildbürger“). — Крегвінкель — казкове місто тупоумних, дуже обмежених людей, що люблять плітки, сварити і т. д. Його вигадав німецький драматург Коцебу, зобразивши його мешканців у одній із своїх численних драм. Гайне згадує це місто в своїй поезії „Із жахливих днів Воронокутська“ (дослівний переклад слова „Воронячий Куток“). Див. стор. 44—45 II тому нашого видання. — „Виразно зазначаю це про той випадок, якщо після моєї смерті сім міст... почали б сперечатись за честь бути моїм рідним містом“... — Гайне згадує тут грецького мітичного чи історичного поета Гомера („сліпця“), автора „Іліади“ й „Одісеї“, що за честь називатись місцем його народження сперечалися грецькі міста: Кума, Смірна, Хіос, Колофон, Патос, Аргос і Ацени.

До стор. 97. — Герфон-Гельдерн — дід поета з матиного боку; Др. Сімон ван Гельдерн — дядько поетів з матиного боку. — „І малого Вільгельма поховано там“... — хлопець цей, як доказав Штротман, звався не Вільгельм, а Фрідріх фон-Віцевські. Гайне, забувши мабуть справжнє ім'я й прізвище свого нещасного шкільного товариша, що загинув через нього, назвав його Вільгельм Вісецькі. (Див. поезію „Спогад“ на стор. 157, том II нашого видання). — Болькерштрассе — Гайне народився в Дюссельдорфі на Болькерштрассе, будинок ч. 602. На тому місці стоїть тепер новий будинок ч. 53, а на ньому пропам'ятна табличка (з 1867 року): „Будинок, в якому народився Гайнріх Гайне“. — Каррара — місто в Італії, де добувають мармур на пам'ятники.

До стор. 98. Ян Вільгельм, пфальцський курфюрст (помер 1716 р.). Його залізна статуя, роботи скульптора Групелло, стоїть ще й досі на площі міста. Ця статуя зображує курфюрста верхи на коні. Друга статуя Яна Вільгельма стоїть на подвір'ї замку.

До стор. 100. „Ça ira, ça ira!“ — слова з відомої французької революційної пісні.

До стор. 101. Великий герцог Йоакім Мюра (Murat), швагер Наполеона Бонапарта, в'їхав до Дюссельдорфу 25 березня 1806 р. 26 березня його вітали в міській ратуші городські стани. Протокол про цю подію є в „Часописі Бергського історичного союзу“, том II, стор. 191 і далі. — „Point d'honneur“ — гордості, пиша, пишання собою. — „Вольтіжери — звинні верхівці.“

До стор. 103. Нібур, Бартольд Георг (1776 — 1831), німецький історик, вперше вказав у своїй „Римській історії“, що в Лівієвій хроніці римських королів є чимало казкового й неймовірного. Банкір Гумпель — див. примітку до стор. 59.

До стор. 104. Гамана, як відомо повішено. (Книга Естери, розд. 7). — Вадцек, — як гадають, це Франц Даніель Фрідріх Вадцек (1762 — 1823), заслужений вчитель і народній письменник у Берліні, що видавав тижневик „Корисний і цікавий Берлін“. Гайнів натяк на нього незрозумілий німецьким літературознавцям.

До стор. 105. Катал, каталта, каталті — він убив, ти вбив, я вбив; кіттель, кітталта, кітталті — старогєбрейські дієслівні форми: він повбивав, ти повбивав, я повбивав; покат, покадеті — він відшукав, я відшукав; пікат — він повишукував. Старогєбрейська мова вже мертва, бо сучасні євреї нею не розмовляють, хібащо представники єврейського релігійного культу та шовіністи з сїоністичних кіл, що забивали дітям голову мертвими формами цієї мертвої мови, яка мала відрізнити панівні класи від трудящої маси єврейства і зробити трудящим доступ до освіти важчим.

До стор. 106. Аделюнг, Йоган Хрістоф (1732 — 1806) німецький граматик; крім того відомий його словник німецької мови „Наука про мову німецьку“ та інші праці. — Шальмаєр — ректор дюссельдорфського ліцею, де вчився Гайне, див. вступні статті до першого тому; — Шрамм Йосиф, професор права в Дюссельдорфі за часів Гайневого перебування в ліцеї. Шрамм писав про поліпшення школи, про виховання судових урядовців, про потребу чисто філософської освіти для державних урядовців; та ще випустив книжку „Маленький причинок до всесвітнього миру“ (Ельберфельд, 1815), що на неї Гайне тут і натякає.

До стор. 107. Art poétique — „наука віршування;“ Histoire allemande — історія Німеччини. — Bête allemande — німецька худобина.

До стор. 108. „Le credit“ — кредит. — „Apprendre par coeur“ вивчити на пам'ять. — „Cafe Royal“ — назва кав'ярні. — „Rableu!“ — чорт візьми. — Ганс Міхель Мартенс — це, як догадуються, мабуть, Карл фон-Мартенс (небіж відомого дипломата Георга Фрідріха фон-Мартенса, що помер у Франкфурті над Майном 1821 р.). Карл фон-Мартенс написав м. ін. „Manuel diplomatique“ (Підручник для дипломатів, Ляйпціг, 1823 р.).

До стор. 109. „Les jours de fête sont passés — дні вчорашнього бенкету минули. — Liberté — воля. Égalité — рівність. Les aristocrates à la lanterne — аристократів на ліхтар. Bêtise — дурість. — L'Allemagne — Німеччина. — Dum-dum-dum — звуки, що нагадують німецьке dum, дурний.

До стор. 110. Теодор Антон Гайнріх Шмальц (1760 — 1831) — перший ректор та ординаріус юридичного факультету берлінського університету; своїм твором „Виправлення одного місця в Вентуринській хроніці під роком 1808“, викликав 1810 р. вибух обурення серед аристократії та буржуазії Німеччини, бо запідозрів „Юнацький союз“ та патріотичні змагання німецької молоді як революційний рух. — Павзаніас у своїй книжці „Periägesis Hellados („Graeciae Descriptio“, опис Греції, кн. 10, розд. 18/3) оповідає таке: „Коли молосяни в засаді чатували на амбракіотів, поуз їх криївки хтось випадково гнав осла. Осел побачив десь осла, зняв голосний крик і побіг до неї. Погонич осла розлютувався на осла й почав лаяти його незрозумілими для молосян словами. Ці гадали, що їх викрито, перелякались і покинули засаду. Амбракіоти небавом їх перемогли й посвятили своєму божеству в подяку за послуги статую залізного осла“. — С а л

люстий Крісп — в „De conjuratione Catilinae“ („Про змову Катіліни“) розділ 23, 26, 28 описує викриття змови Катіліни.

До стор. 111. Зальфельд Йоган Хрістоф (Saalfeld Joh. Christ. нар. 1785 р. в Ганновері), з 1811 р. екстраординарний, а з 1823 р. ординарний професор філософії в Геттінгені, автор численних історичних праць, а також „Історії Наполеона Бонапарта“ (2 томи, Ляйпціг і Альтенбург, 1815 — 1817) відмовився 1833 р. від професорства й помер божевільним під кінець 1834 р.

До стор. 113. „...власними очима... побачив імператора“ — це було двічі, 1811 і 1812 року.

До стор. 113. „Et là Prusse n'existait plus“ — „і Прусії більше, як не було“.

До стор. 114. Кліо — муза історії. — Сер Гедзон — Sir Hudson Lowe (1769 — 1844), англійський генерал, від 1815 р. губернатор на острові св. Олени й вартовий Наполеона. Він брутально повадився з Наполеоном і через це придбав собі погану славу. Щоб виправдатись, він написав „Memorial relatif à la captivité de Napoléon à Ste-Hélène“ („Меморіал про ув'язнення Наполеона на острові св. Олени“ (2 томи, видано в Парижі 1830 р.). — Лондондеррі — Viscount Henry Robert Stewart Castlereagh, Marquis von Londonderry (1769 — 1822), людина якнайреакційніших поглядів, добивався весь час повалення влади Наполеона й через це зажив собі після впадку імператора чималої слави на континенті та в Англії.

До стор. 115. „Наче те листя в лісах“... — і т. д. — цитата із Гомерової „Іліади“, пісня VI, рядки 146 — 149.

До стор. 119. Про що стара пісня співає“... — Цю пісню взяв Гайне мабуть із збірника німецьких народніх пісень „Des Klappen Wunderhorn“, що видали романтики Ахім Арнім і Клеменс Brentano. Починається вона словами: „Уранці з трьох до чотирьох“... і надписана заголовком „Rewelge“. Наведені у Гайне дві строфки — це кінець пісні. Рефрен (приспів) оригіналу не такий, як у Гайне, а „тра-ля-лі, тра-ля-ляй, тра-ля-ля“.

До стор. 121. „De sublime au ridicule il n'y a qu'un pas...“ французька приказка: „Од величного до смішного не більш, як один крок... — „Воп mots“ — дотепи. — Noblesse — шляхта.

До стор. 122. Testamentum militare — солдатський заповіт.

До стор. 124. A propos — до речі. — „Під родільними гемісферами Леди“... — натяк на те, що в грецькому міті Гелена, яка спричинила троянську війну, була дочкою Зевеса й Леди.

До стор. 123. „Мій приятель Г“ — це Едуард Ганс, що заснував у Берліні 1818 року „Спілку для єврейської культури й науки“, до якої належав раніш і Гайне (див. примітку до стор. 174).

До стор. 124. Міхаель Беер (1800 — 1833) — романтик, автор драми „Парія“ й „Струензе“, брат відомого композитора Маєрбера. — „Ponce de Leon“ — комедія Клеменса Brentano (вийшла в Геттінгені 1804 р.). Згадане тут місце взято з другої сцени п'ятої дії. У розмові Валерія й Валерії з учителем Альонсом, Валерій висловлюється дослівно так: „Ці кепські музиканти й гарні люди зберуться під вашим проводом“

у лісі, де вони будуть тримати себе якомога тихше“. — Філіп Спітта — піп у Штутгарті (помер 1864 р.), другорядний німецький поет клерикального напрямку. Найвидатніша збірка його поезії — „Псалтир і гарфа“.

До стор. 125. Штайнвег — вулиця в Гамбурзі, заселена переважно євреями. „я перецитовав би цілий Штайнвег“ — слово „цитувати“ тут у значенні: тягнути до суду, як у кількох місцях „Подорожі на Гарц“ — „Як гуманно про єврейську їжу висловлювалися численні берлінські вчені“... — Гайне має тут на увазі передусім берлінського професора історії Хр. Фр. Рюгса, який у багатьох своїх писаннях боровся проти надання євреям німецького права громадянства і т. п. Між іншим, він писав і про „християнську кров“, що її будімто євреї вживають для маці. — Я міг би захищати ще й Таціта“... — Гайне має тут на увазі місце з Таціта „Historiarum liber V, cap. 4.—vid. Pentateuch...lib.—„дивись „П'ятикнижжя“... книга...“ — Injuriarum — судовим шляхом.

До стор. 126. „vid. Gesneri: De antiqua honestate asinorum (In comment. Gött, t II розд. 32). — „дивись Геснера: Про пристойність ослів (у „записках Геттінгенського Університету“, том. II, картка 32). — Геснер (1691 — 1761) — Йоганн Маттіас Геснер, філолог-професор і бібліотекар Геттінгенського університету. Названий трактат знаходиться у „Commentarii societatis Regiae scientiarum goettingensis“, том II стор. 32. (Геттінген, 1753 р.) — Ісахар — одно з колін ізраїльських. — Гомер порівнює з ним свого героя Аякса — Іліада, II пісня, рядки 558 — 565. — Абельяр (Abälard) — відомий своїм нещасним коханням та своїми творами схоластик (1073 — 1142). — Піко Мірандоля (Giovanni Pico da Mirandola 1463 — 1493) — один із видатніших і багатосторонніших учених свого часу. — Борбоній — історія літератури знає двох поетів з ім'ям Nicolas Bourbon; перший, прозваний L'Ancien (старший), жив 1503 — 1550, пробував довгий час при дворі королеви Маргаріти Наварської, і виховував її дочку Жанну д'Альберт, матір Генріха IV. Цей Бурбон, написав чимало латинських віршів („Nugae“, Париж 1633). Другий поет з цим ім'ям, прозваний „le Jeune“ (молодший), родич першого, писав так само латинські вірші, жив 1574 — 1644 р.; найбільший його твір в „Dirae in parricidam“ („Прокляття вбивцеві“) — Равальякові, що 1610 р. замордував короля Генріха IV. Куртезі — падуанець, автор світських і церковних італійських віршів (пом. 1688 р.). — Ангел Поліціян — італійський поет і вчений (1454 — 1494), попередник Аріоста. Він довго перебував при дворі Льоренца Медічі й приятелював із Піком Мірандоля. — Раймунд Люль (Lull), — 1234 — 1315) — середньовічний схоластик, багатий на дотепності, що їх він списав у своїй логіці „Ars magna Lullii“ — Юстиніян Гуго — дивись примітки до стор. 14 і 11. — Мабільйон — (Jean Mabillon, — 1632 — 1707) вчений чернець бенедиктинського ордену. 1683 року його послано до Німеччини вивчати джерела до французької історії по німецьких архівах. Свою подорож описав він у четвертому томі своєї праці „Vetera analecta“ (Париж 1675—1685). — „Itinere Germanico“ — Мандрівні но-

татки з подорожі по Німеччині, — „quod molestus ipse fuerit...“ і т. д. — „що сам аж занедужав од важкого тютюнового вонючого чаду“. — Рафаель Торіус — лікар і автор латинських віршів жив на початку XVII віку в Англії. Його вірш на похвалу тютюну колись дуже славився. — Іссак Ельзевір — давній друкар у Ляйдені. Його родичі Ельзевіри були так само друкарі в Амстердамі й Ляйдені протягом XVI і XVII віку. — In quarto — аркуш, вчетверо складений. — Людвіг Кіншот — особа невідома. Кіншоти — ім'я голляндської шляхетської родини XVI і XVII сторіччя, в якій вийшло чимало вчених та письменників, що свого часу мали чималу славу. — Гревіус — Johann Georg Graevius (1632 — 1703) — філолог та історик, історіограф Вільгельма III, короля англійського. — Боксгорніус — Marcus Zueringus Boxhornius (1632 — 1653) — голляндський критик, професор у Ляйдені, автор багатьох видатних творів. — *Diction. hist. et critique.* — Історично-критичний словник.

До стор. 127. „...дали себе загнати в баранячий ріг“... — гра слів, що її в перекладі неможливо передати; заснована на значенні прізвища — „цапиний ріг“ і прислів'я: „загнати в цапиний ріг“ („ins Bockhorn jagen“ — залякати, настрашити). — Байль — Pierre Bayle (1647 — 1706), із попередників французьких енциклопедистів XVIII в., вільнодумець і багатосторонній вчений. — Joh. Georg Martius (1676 — 1726) пастор у Мітвайді. Його курйозний твір „De fuga litteratorum ob singularia divinae providentiae documenta memorabili disputatio“ — („Міркування про втечу письменників ради окремих виявів божого провидіння“...) появилася в Ляйпцігу 1706 р. Лот патріарх, що за біблійною легендою втік перед кінцем Содому („Битіє“, розд. 19). — Тарквіній Гордий — Tarquinius Superbus, останній король римський з етрусської династії Тарквініїв, що правили в старовинному Римі. Повстання плебеїв проти патриціїв поклало край пануванню Тарквініїв і взагалі королівській владі в Римі, який відтоді став республікою патриціїв (вельмож). — Мойсей — за біблійною легендою, вбив одного єгипетського вельможу за переслідування євреїв і мусів утікати з Єгипту в землю Мадіямську („Ісход“, 2, II — 15). — Юпітер — за мітом мусів утікати від свого батька Хроноса, що хотів його вбити. — Сталь — Madame de Stael, — відома французька буржуазна письменниця, мусіла під час французької революції тікати, щоб не загинути на ешафоті, як запідозрена в контрреволюції. — Бенювський — угорський магнат, граф Август Бенювський (1741 — 1786), що пристав до польського поветання проти Росії; 1769 р. його полонено, а 1770 р. заслано на Камчатку. Тут він придбав собі довіру губернатора Стилова і втік з його дочкою Афанасією й сотнею інших засланців у травні 1771 р. — Магомет. — За східньою легендою, оснуватель магометанства, втік з Мекки до Медіни (т. зв. „геджра“ 15 липня 622 р.), — Григорій VII папа римський, що намагався захопити в свої руки світську владу, помер на вигнанні 1085 р. — Равві Іцхок Абарбанель — Ісаак бен Єгуда Абарбанель (1437 — 1508), єврейський вчений, колись улюбленець короля Альфонса V Арагонського, мусів 1482 р. втікати до Кастилії, а згодом, під час вигнання

вреїв з Еспанії, мусів назавжди покинути цю країну. — Руссо — (див. прим. до стор. 45 II тому) — мусів двічі втікати, після того, як паризький парламент об'явив його твір „Emile“ за безбожний.

До стор. 128. Геєрен Арнольд Герман Людвіг (1760 — 1842), — професор — історик в Геттінгені, що (1793—1796) видавав свої „Ідеї“ — про політику, взаємини й торгівлю найпереводіших народів старого світу (п'ять томів, п'яте видання вийшло в Геттінгені 1824 р.).

До стор. 129. Елоаг, старо-єврейський бог.

До стор. 130. Губід Фрідріх Вільгельм (1786 — 1870) — вчитель сницарства й письменник, автор багатьох народніх оповідань, видавець „Gesellschafter'a“ (1817 — 1848) — і „Німецького народнього календаря“. — „Nonum prematur i annum“ — щоб переховувати до дев'ятого року. — Горацій і Меценат — див. прим. до стор. 177 III тому.

До стор. 132. Пангльос — у Вольтеровому „Кандіді“ (Candide au l'optimisme) вчитель молодого Кандіда, заступає там погляд Ляйбніца, що цей світ найкращий з усіх, які тільки й можна собі уявити. — Марр — був прекрасний трактирник, „славний чолов'яга й кепський письменник“. Писав він комедії й трагедії та читав їх своїм друзям (помер 1837 р.). Гайне вважав манускрипти Маррових трагедій за диковинку Гамбургу. — „La reine est morte, vive la reine“ — „королева померла, хай живе (нова) королева“. — Шупп — Йог. Бальтазар Шупп (1610 — 1661), від 1679 р. був пастором у Гамбурзі; автор сатиричних творів.

До стор. 133. „Chaise persee“ — так делікатно називають нічний стілець („пробіте диряве крісло“).

До стор. 135. Chronique scandaleuse — хроніка скандалів.

До стор. 136. „Mais, y verrez-vous plus clair alors?“ — Але хіба ж ви тоді краще це побачите? — „In natura“ — в природному вигляді — In effigie — заочно. — „Над Райном, Райном стигнуть наші грона“ — з пісні поета Маттіяна. — „Пан фон-Вайс“ — (Weiss — білий), під цим „Білим“ треба розуміти того самого „ще не повішеного чорного маклера“, що про його Гайне вже згадував у „Подорожі на Гарц“ (див. примітку до стор. 80 цього тому), себто Йосифа Фрідлендера.

До стор. 137. Агасфер — ціле речення відноситься до опису в книзі „Естера“ (I, I і далі). — Філосо в уха — (в оригіналі „Philoschnaps“ „філогорілка“ аматор горілки, п'янюга“). Тут німецькі критики вбачають натяк на Шеллінга, що проти його реакційної філософії Гайне часто виступав у віршах і в прозі. — „Гекатомби“ — сотні жертв. — „Кухарки, свідущої в мистецтві“ — мова мабуть про Людвіга Тіка, що написав передмову до драми Фрідріха Іхтріца „Олександр і Дарій“, трагедії на п'ять дій (Берлін 1827). Цього Іхтріца (Uchtritz — 1800 — 1875) тут і згадав Гайне, назвавши його „сумним автором трагедій“.

До стор. 138. Про Кляврена див. примітку до стор. 69. — „Кишеньковим бордельчиком“ Гайне називає багатотомову збірку оповідань Кляврена, що виходила в Берліні протягом 1820 — 1828 рр. під заг. „Мартівливе й поважне“. — Під „салатою“ Вілі-

бальда Алексіса Гайне розуміє твори Вільгельма Герінга (1797 — 1871), що під ім'ям англійського романіста Вальтер Скотта опублікував свої романи „Валлядмор“ (3 томи) і „Замок Авалон“ (3 томи) і цією сміливою містифікацією викликав у публіки чимало галасу в першу чвертку XIX сторіччя. — „Міліярдурень“ — не цілком вірно передаємо калямбурний новотвір Гайне „Millionarr“.

До стор. 139. „C'est la guerre“ — „це війна!“ — Обскурний — темний. — „Вже в 5588 року“ — за обрахунком равина Гіллея (жив у IV сторіччі до нашої ери), єврейська релігійна ера (рахування років) починається від 3761 року до нашої ери. Коли додамо до цього числа ще 1827, тобто той рік, коли появилася другий том Гайневих „Подорожніх картин“, то матимемо 5588. — „Les paroles sont faites pour cacher nos pensées“ — „слова створено на те, щоб приховувати наші думки“. Цей вислів дуже давнього походження, і не Фуше його перший сказав. Не вигадав його й Талейран, якого колись уважали за автора цих слів.

До стор. 141. „Понєже“, — тому що, бож; уживаю цього старого слова, щоб передати архаїзм Гайне: „sintemal“.

До стор. 142. Пісня пісень — книгу любовних віршів у біблій приписують цареві Соломонові. Християнські тлумачі цієї книги, гадаючи, що в такій поважній книжці як біблія не може бути звичайної лірики кохання, вигадали, що тут, мовляв, символічно оспівано любов Христа до своєї церкви. Старо-єврейські тлумачі, виходячи з таких міркувань, гадають, що тут мова йде про любов Єгови до єврейської нації.

До стор. 143. Слова Агура, сина Якеввого: „Справді, я більший невіглах, ніж хтонебудь інший зміж людей і розуму людського у мене немає“. — взято з книги „Приповістки Соломонові“ (розділ 30, рядок 2). — „Eh bien!“ — ну, то й гаразд!“ — „Філістимляни, філістри“ — передаємо двома словами німецьке „Philister“, що має обидва значення. Гайне і вжив цього слова для калямбур, бо воно тут стоїть між „євреями“ — колишніми сусідами філістимлян у Палестині й франкфуртцями, тобто франкфуртськими єврейськими міщанами (філістрами). — „Берлінці“ Гайне наводить як окрему націю, теж у тому розумінні, в якому говорить про них у 12 розділі „Місто Лукка“, де він описує їх, як північних ведмедів „Bärliner“. — „... мамині дурки“ — невірно передаємо калямбурне „Kümmeltürken“, дослівно — „кміно-турки“, себто „мамині синки“, провінціяли. — Геродот — грецький історик. — Лівій — римський історик. — Корнелій Непот — теж. Курціус Ернст — німецький історик XIX віку. Відома його праця — „Історія Греції“.

До стор. 144. „God d — n!“ — Будь ти проклята! („God damn!“) — „F — e!“ — Божевільна. („Folle!“). (?)

До стор. 146. „Томас Пен — англійський буржуазно-ліберальний політик і письменник, (Paine, 1737 — 1809); довгий час був на державній службі в Америці; з 1792 року — член французького національ-конвенту: заарештований з наказу Робесп'єра, довго просидів у в'язниці; його твір „The rights of man“ („Права людини“), скерований особливо

проти Берка (див. примітку до стор. 176 II тому) — „Systeme de la nature“ — „Система природи“ головний твір барона Павля Гайнріха Дітріха фон-Гольбаха (1723 — 1789), написаний за допомогою його друзів — французьких енциклопедистів, найдосконаліше зображує французький матеріалізм XVIII віку. Появився цей твір 1770 року у „Rheisch-westfälischen Anzeiger'i“ (що виходив у Гаммі за редакцією Шульца й Вундермана). Гайне, почавши від 1819 р., публікував різні вірші, свої переклади з Байрона та деякі прозові речі. — Ш л я е р м а х е р Фрідріх Ернст Данієль (1768 — 1834) відомий німецький філософ-ідеаліст, богослов і проповідник. Опозиційна буржуазна інтелігенція свого часу захоплювалася ним; особливо підкреслювали вільнодумний бік його вчення.

До стор. 148. „Vous pleurez madame?“ — Ви плачете, пані?

До стор. 150. Г а н е с а — Ганеша або Пулеар (син бога Шіви), що їхав на миші і мав слоновий хобот, славився в індусів своєю силою; індуси колись шанували його, як першого між богами. — І н д р а — найвищий бог (бог неба й сонця) у старовинних індусів. — Ві с м а м і т р а — за старо-індуською легендою, у розкаяного грішника Васішті була божественна корова, що мала силу давати людям усі добра землі. Цар Віссамітра всякими способами намагався відняти ту корову, але вона не давала себе взяти й допомагала Васішті боронити себе від нещасного царя. Про це у Гайне є окремий вірш у циклі „Поворот на батьківщину“ (в нашому виданні пропущений).

До стор. 152. „...про дівочий віночок“ (Jungfern kranz). — У першому виданні Гайне наприкінці другого тому своїх „Подорожніх картин“ умістив „Листи з Берліну“, де докладно розповів про твір письменника Вебера „Freischütz“ (Браконьєр, дикий стрілець) в якому є й пісня про дівочий вінок.

„ЛУККСЬКІ ВОДИ“

До стор. 153. Третя частина „Картин з подорожей“ появилася з друку 1829 р. Цей том містив опис подорожі „Від Мюнхену до Генуї“ й „Луккські води“. В Італії Гайне пробув від середини липня до кінця листопада 1828 р. і відвідав по дорозі міста Креут, Інсбрук, Штайнах, Бріксен, Боцен, Трієнт, Верону, Брешію, Бергамо, Монцу, Мілан, Геную, Ліворно, Лукку й Фльоренцію. В останньому місті поет зупинився на цілих сім тижнів. Під кінець листопада його схопила непереможна туга до батька і він дуже спішно подався через Венецію додому. У Венеції він довідався, що батько дуже хворий, а у Вірцбургу його застала звістка про батькову смерть (2 грудня), яка його тим важче вразила, що в Італії поет жив дуже весело й безжурно (про це свідчать його листи до друзів Шенка, Мозера та інших). У Луккських водах Гайне пильно взявся до праці і вже наприкінці свого перебування тут прислав до свого видавця Котти більшу частину „Подорожі від Мюнхена до Генуї“. Всі твори цього тому „Картин з подорожей“ друкувалися раніш у періодичній пресі. Полеміку проти Плятена

(X та XI розділ „Луккських вод“) написано вже після друку книжки й прилучено до неї як закінчення. Ця полеміка викликала чимало нарікань та обурення проти Гайне через деяку непристойність та й несправедливість памфлета. З третього тому „Картин з подорожей“ до цього нашого видання не ввійшла перша частина „Італії“ („Від Мюнхену до Генуї“). В українському перекладі „Луккські води“, як і „Місто Лукка“ тут появляються вперше.

До стор. 153. Граф Август фон-Плятен Галлермюнде. — див. примітку до стор. 144 — 145 II тому нашого видання. — Сорокова газеля Плятена починається такими словами:

„Мов духу тіло — я, мов тілу дух тобі.
Як мужу жінка — я, як жінці муж тобі“.

До стор. 154. Нью Бедлам і Сент Лук — будинки для божевільних у Лондоні.

До стор. 158. Маркв Хрістофоро ді Гумпеліно — це гамбурзький банкір Гумпель (про нього див. у примітці до 204 сторінки II тому).

До стор. 160. Едмунд Кін (Кеан, 1787 — 1833) — талановитий англійський актор. — „Річард III“ — належить до найкращих його ролей. — „Тепер, на коневі, признатися могу“... — слова Парсі в Шекспіровій драмі „Генріх IV“ (перший акт, друга відміна, третя сцена).

До стор. 162. — Гольцбежер Юлія — першорядна німецька акторка, що грала в Берлінському драматичному театрі; її заангажував директор театру, граф Брюль (Brüll).

До стор. 164. — Гірш — особа справжня, не вигадана. Біограф Гайне — Штродтман пише про цього Гірша таке: „Це був убогий льотерійний післанець — Ісаак Рокамора. Це ім'я, що згучить так почужому, дуже веселило Гайне, так, що поет одного разу вигукнув: „Рокамора! привабний заголовок до книжки! Доки помру, мушу написати вірша „Рокамора“. Під час свого перебування в Гамбурзі молодий поет давав цій інтелігентній людині деякі дрібні доручення. Рокамора був наче якась жива рахункова машина; він досконало знав, як часто кожний льотерійний номер протягом десятиріччів виходив з порожнім льосом. Він виправив т. зв. „льотерійні цифрові довідники“, і в правильності його записів порожніх номерів не можна було сумніватись. Протягом 30 років він записував та перевіряв ці порожні номери, та й сам був ціле своє життя, як порожній квиток льотерії. Не надбавши собі жадного майна, помер цей бідолаха 1865 р., залишивши жінку й кількох дітей у великих злиднях, але з доброю славою чесної людини, якій Г. Гайне в історії про таємного грача в льотерію, Клотца, поставив зворушливого пам'ятника“ (2 видання Штродтманової „Біографії Г. Гайне“ том I, стор. 613 і т. д.).

До стор. 168. „Мовчки в шатах вечора понурих“... — перші рядки „Елегії“ німецького поета Фр. Маттісона (1761 — 1831). Ця „Елегія“, присвячена руїнам старого замку, вважалась колись серед німецьких читачів і критиків за шедевр ліричного мистецтва. Особливо припала вона до вподоби Шіллерові.

До стор. 170. Вільгельм Нойман (Neumann, 1784 — 1834) — радник інтендантства пруського військового міністерства (від 1813 року), автор багатьох оповідань та віршів, що успіху не мали майже жадного. Біші Шеллі (Percy Bysshe Shelley, 1792—1822) — відомий англійський, лірик-романтик, проповідник атеїзму, приятель Байронів з 1818 року. Шеллі, хоч аристократ з народження, радикал, у своїх творах, таких, як „Королева Меб“, „Лаон і Цігна“, „Пісня до британців“, „Машкари анархії“, „Розкутий Прометей“, і т. п., був співцем революції й робітничого руху.

До стор. 171. „Аксур“ — опера Бомарше на п'ять дій; музику до неї написав відомий італійський композитор Антоніо Сальєрі (1750 — 1825), учень Глюка. Первісна назва цієї опери „Тарар“; виставлено її вперше в Парижі 1787 р. Аж в італійській обробці, перекладеній згодом по-німецьки, дістала ця опера нову назву „Аксур“ („Achur, rè d'Ormus“). Бомарше — відомий французький буржуазний письменник П'єр Огюстен Карон (1732 — 1799), годинникар з професії. Пізніше він додав до свого прізвища ще „Бомарше“ („Beaumarchais“) „В особі Бомарше втілені“, як каже ак. П. Коган, „агресивні настрої буржуазії, її інстинкти, дух ініціативи й заповзятости, верткість нової кляси. Ці настрої відбилися і в літературній діяльності Бомарше. П'єси його — один із найбільших художніх пам'яток, що відбили стан умів у Франції напередодні великої французької революції“. У нас відомі його твори „Севільський цилюрник“ і „Весілля Фігаро“. Його опери ставлять у музичному опрацюванні композиторів Моцарта й Россіні. Ярке, Карл Ернст (Jarske, 1801 — 1852) — професор юридичного факультету в боннському університеті, автор книжки „Підручник у справах звичайного карного права“; його політичні й релігійні погляди були ультраконсервативні.

До стор. 173. Джузеппе Меццофанті (1774—1840) — італієць-поліглот, знавець чужих мов, що під кінець свого життя добре розмовляв 58 мовами.

До стор. 174. „Коли вона вперше виступала в ролі Аріядни“ — чимала кількість опер на цю тему (італійських, французьких та німецьких) не дає змоги визначити, в якій саме опері вона виступала. „Сервітути справжнього patito“... — повинності справжнього кохання. — Гуго — див. примітку до стор. 14 цього тому.

До стор. 176. „Тібо“ — Anton Friedrich Justus Thibout (1774—1840), учений юрист, проф. гайдельберзького університету (з 1805 р.), автор „Системи пандектового права“ (Єна 1803 і д.); виступав після упадку Наполеона за відновлення загального цивільного кодексу законів, проти чого висказувався Савіньї. — Ганс, Едуард, — професор спадкового права в Берліні, автор відомої в юридичній літературі праці „Право спадковости у всесвітньо-історичному розвитку“ (Берлін, 1824 р.). Про нього див. іще примітку до стор. 118 I тому). — Савіньї Карл — оснущач т. зв. „історичної школи“ у правознавстві; про неї див. примітку до стор. 10. — Diable boiteux — кривий чорт. — Лемієр — це була солістка берлінського балету за часів Гайне.

До стор. 177. Г е ш е н (Joh. Friedr. Ludwig Göschen, 1778 — 1837) — з 1813 року ордин. професор юридичних наук у Берліні, а з 1822 р. у Геттінгені. Разом із Савіньї видавав він „Часопис історичного правознавства“ (починаючи з 1815 року). Цей часопис придбав йому чималу славу серед юристів націоналістичного напрямку.

До стор. 178. „Di tanti palpiti, di tante pene, mio bene, spero mercé...“ арія Танкреда в опері Россіні „Танкред“ (перший акт): „Хоч скільки ти мук і страждань завдаєш мені, люба моя, а всеж я не трачу надії“...

До стор. 192. Натан Маєр фон-Ротшільд (1777—1896)— директор лондонської торговельної фірми (банку). Гайне познайомився з ним особисто в Лондоні 1832 р. — Соломон Маєр барон Ротшільд (1774—1855)—голова віденського банку Ротшільдів; жив то в Парижі, то у Відні, то в Франкфурті.

До стор. 204. Креллінгер, Августа (1796 — 1865) — видатна акторка Берлінського королівського театру. — „Моя душа в блаженстві мліє, очам одверті небеса“—рядки з Шіллерової „Пісні про дзвін“.

До стор. 206. „Що? Ти вже йдеш?..“ — рядки з Шекспірової драми „Ромео й Джульєта“ (3 дія, 5 сцена). — „Ragot plaisir“ — з власної охоти. — І удель з Дреквалю“ — див. примітку до стор. 7 і вірш „Пиха“ на стор. 6—7 II тому нашого видання.

До стор. 209. Міллер, Софія—видатна акторка міського театру в Відні, „зразок прекрасної жіночости, що її ще більш підкреслює срібний голосок щонайпривабливішої мови“, як висловився про неї Деврієн (Devrient, Werke, IV, 88) — „..Холодний жах тече у мене в жилах“...—і т. д.; „Чекай, Тібальдо“... і т. д.—слова з 4 дії, 3 сцени „Ромео й Джульєти“ Шекспіра.

До стор. 210. „Горе мені, блазневі долі!“—Там само, 3 акт, 1 сцена.

До стор. 213. „... на Каварняній, а він жив на Фулент-вітській вулиці“—в Гамбурзі.

До стор. 214. „Коли Кандід прибув до Ельдорадо“...— у Вольтеровому творі „Candide au l'optimisme“ розділ 17-й.—Au desespoir—в безнадії.

До стор. 219. „Не примхидів твій турбували спокій“ — п'ятий сонет: „Шекспір у своїх сонетах“, Плятена — Галлермюнде („Твори“, том II, стор. 90), видання накладом Cotta, Гамбург, 1853). — „Der Hoffnung Schaumgebäude fällt zusammen...“ — 90 газеля Плятена (II том, стор. 50). Перекласти цей вірш так, щоб передати всі його властивості в укр. перекладі, неможливо; через те ми залишили його неперекладеним. Тут подаємо його прозовий переклад.

„Надії замок з піни валиться на купу,
ми мучимось, та ах! не зійдемоь до купи;
мое ім'я згучить в устах твоїх мелодійно,
та рідко ти цей вірш складеш до купи;
мов сонце з місяцем, щоб тримати нас завжди роз'єднаних,
на це запряглися разом обов'язок і звичай.“

Схилимось головами одне до одного, бо до пари
твій темний волос і моє біле обличчя.
Та ах! Я мрію, бо ти від'їжджаєш звідси.
Доки ще щастя нас щільно пригорнуло до купи!
Кривавляться душі, бо тіла в розпуці,
о, якби це були квіти, що їх сплітають до купи“.

До стор. 220. „...до коряє бай дужістю...“—наприклад у № 125
126 „Газелів“ (Твори Плятена, Штутгарт і Тюбінген 1853. том II,
стор. 65 і далі, в № 70 „Сонетів“ (там же стор. 131 і 134) і на інших
місцях. — „вигадую пляни, як побачитися з ним...“ — у
№ 21, стор. 101.—„ремствує на звичай...“ — див. вище рядки:
„заприсяглись обов'язок і звичай, щоб, як сонце з місяцем, тримати
нас в розлуці“..., також у № 122 — на стор. 64: „Нас роз'єднує все,
мова і звичай, простір і час“...—„з любов'ю обняти за поперек
свого друга...“ — „із всіх тенет мій дух вирвався
хутко, бо любо рука моя оповила твій поперек...“
(Газеля № 117 на стор. 61) — „скаржиться на завидників,
які змовляються, щоб стати нам на перешкоді й роз-
лучити нас“. — Так само, сонет № 69, стор. 134. — „образи,
яких зазнає від свого друга“ — сонет № 67, стор. 132. —
„жадним словом не потурбувати його слуху“ — сонет
№ 12, стор. 95. — „Моя бажання відхилили інші“—і т. д. —
сонет № 21, стор. 101.

До стор. 221. „Conto finto“ — мабуть „conto finito“ — остаточний
розрахунок.

До стор. 222. „в...Одензейській тюрмі сидить певний
хтось...“ — у своєму листі до К. Іммермана (з 22 грудня 1829 р.)
Гайне писав: „Той злодій, що сидить в Одензейській тюрмі, в граф
Плятен“.

До стор. 225. „Public characters“ характерні риси чесного грома-
дянина.

До стор. 226. Шмальц — про нього згадує Гайне в „Книзі Ле
Гран“ (VII розділ) „Смалець“.

До стор. 228. „Русява юнь твоя“ — і т. д. у „Творах“ Плятена
том. II, стор. 133, № 68. — „на його чолі пізнати тінь лав-
рового листка“ — там же, сонет № 58, стор. 127. — „зробити
безсмертним через свої невмирущі вірші“ — там же,
сонет № 56, стор. 125.

До стор. 229.—„ти юнак пристойний, соромливий...“ —
і т. д. К. Іммерман, „Кавалер, що блукає заплутаними стежечками
в лісі метрики“ (стор. 34, у сонеті п. заг. „Правда й поезія“). —
Груйтгуйзен Франц-Павль (1774 — 1852) — німецький астро-
ном і природник, від 1826 року професор мюнхенського університету. —
„Ліричні листки № 1“ — вийшли накладом Бракгавза в Ляйпцігу
1821 р., сторінок VIII і 152,8⁰. — „Кілька драматизованих
казок та оповідань“. — „П'єси Авґ. графа фон-Плятен-Гал-
лермюнде“. I томик (Ерланген, 1824 р.).—„...на Мюльнера“ — „Die

verhängnisvolle Gabel“ („Фатальна виделка“, видана в Штутгарті 1828 р.).—Про Мюльнера див. вище, прим. на стор. 82, — „Гофрат Еріндур“ — Гуго фон-Еріндур (Örindur), герой Мюльнерової драми „Провина.“

До стор. 230. „Силлябічні заслуги“ — в листі до Іммермана (25 квітня 1830 р.) Гайне зауважує, що він, властиво, не надає великого значення метричним досягненням графа Плятена: „я залишив за ними деяку вагу, лише зрадивши самого себе, лише ради показної любови до справедливости. І метрика має свої джерела, що б'ють лише із справжнього поетичного настрою, і наслідувати її не можна“.

До стор. 232. „...великим ділом у словах“ — слова з Плятенового віршу „Відповідь одному неназваному в „Morgenblatt'i“, („Твори“, 1853, том I, стор. 265):

„Eber nicht an eure Herzen klopf ich an, an eure Pforten,
Bis das Schönste nicht getan ich, eine grosse Tat in Worten...“ („Я постукаю не швидше в ваші сёрця, в ваші брами, доки не зроблю найкраще — діло величі словами.“) — „...заздрив... приміром Кляврену...“ — „там, де якийнебудь Кляврен навіть багатства збиває собі з писання, наче б він був могутнім Байроном“ (З „Парабази“, до першого акту „Едіпа“. — Твори Плятена, 1853, том IV, стор. 105). — „Ксенія“ — „Ксенія“ Іммермана проти Плятена, що їх Гайне вмістив наприкінці третього розділу „Північного моря“, викликали жовчну злобу графову. З тих „Ксеній“ (подарунків) до Плятена могли стосуватись такі:

Сад ширазький обкрадають, рвуть у нім плоди веселі, об'їдаються, нещасні, тож вибльовують газелі („Східні поети“).

„Мову геть опанував він“, так що зó сміху вмираю; ах, які пляжки скажені робить мова та з одчаю“. („Звуки дэвонів“).

Плятен відповів на ці „Ксенії“ п'ятиактовою комедією „Романтичний Едіп“, в якій хотів за одним заходом поразити „всю скажену кумпанію поетчуків“ того часу, але по суті спрямував її, головню, проти Іммермана і, мимохідь, проти Гайне. Цей до того часу не виступав проти Плятена вороже. В листі до Іммермана (22.XX 1829 р.) Гайне про це писав: „У той час, коли Плятен підлабузювався до Котти (видавця), то писав Шенкові, що Котта примушує його здихати з голоду, що треба, щоб хтось за нього вступився перед королем, бож він далі так не може жити, він помирав. Тоді то закликав мене Беер, щоб я нічого кепського перед Шенком про Плятена не говорив, бо від Шенка залежить королівська милостиня в 600 гульденів. Я балакав на його користь, я настроїв пані Котту прихильно до нього, я зробив ще більше, про що тепер мушу мовчати, — а в той самий час отой злиденник писав свого „Едіпа...“ Плятен віддячив за це нашому поетові ще до виходу „Едіпа“: „А щодо того єврея Гайне, то я дуже хотів би, щоб мої мюнхенські приятелі(бо він зараз у Мюнхені) його при нагоді трохи змістифікували й примусили відповісти, що спонукало його відважитись на такий крок, так безсердежно поведтись з безперечно більшим за нього, який міг би його просто зчэвити? Хай же він настроїться трохи ласкавіше і бодай не зневажає мої

газеті, про які з похвалою висловились Гете, Шеллінг і Сільвестр де Сасі...“ („Літ. спадщина графа Плятена“, том II, стор. 87, 89, 99, Штродтман I, 572). Гайне довідався про такий настрій Плятена відносно себе ще перед поїздкою в Італію від Кольба, і в Фльоренції, здибавшись із Плятеновим приятелем, бароном Румором, дав йому пізнати як він міг би відповісти на ці графові вихвати. В листі до Іммермана (17.XI) Гайне пише, що, довідавшись від Румора про те, як Плятен саме через одну Іммерманову „Ксенію“ розлютився, не може стриматись від сміху. „Нещасна Ксенія вона привела мене до загибелі! Коли б у мене було більше часу, я б засипав Вас найстрашнішими докорами“. Хоч Гайне й хотів через Румора попередити графа, то „Романтичний Едіп“ з нешляхетними випадками проти Гайне все таки появилсь в світ. В цьому творі-пасквілі Плятен висміює Іммермана за те, що той у „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik“ (1827, стор. 767 і далі) вмістив докладну, прихильну рецензію на перший том „Картин з подорожей“, порівнюючи Гайне („вихрищеного юдея“, як каже Плятен) до Байрона та до Петрарки. Плятен називає тут Гайне „Піндаром найменшого коліна Веніямінового; „насінням Авраамовим“, „першим трагіком сучасности“, „Петраркою свята лаврових кущів“, „гордощами синагоги“, „кавалером, що поцілунки його воняють часником“ і т. д.. Треба зауважити, що, крім кількох пісень, граф Плятен, висміюючи Гайне, нічого з його творів не читав. Цей негідний Плятенів випад ліг незмитою плямою на честь самого Плятена, але німецька критика замовчує його через те, що відповідь Гайне була ще лютіша, а головню, без порівняння дотепніша. Гайне був не перший, що висміяв „дружню“ поезію Плятена. Ще перед ним зробив це Людвіг Роберт у „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik“ (1820, том I, стор. 601). Нападаючи на напасника, Гайне узагальнив свій випад, б'ючи не тільки Плятена, але разом і всю аристократію, попівство та антисемітство в цілому, чим дуже собі пошкодив ув очах тодішньої публіки, поміщанському й реакційно настроєній. — „...Кльопшток ні Гете, після яких граф Плятен називає себе, як третього“. — Це висказав Плятен у „Кінцевій парабазі“ „Едіпа“ (твори Плятена, том IV, стор. 188). — Про Кльопштока див. примітку до стор. 210 III тому цього видання. — „Шлегель — див. примітку до стор. 28 II тому. — „Рамлер, Карл Вільгельм (1725 — 1798) — другорядний, але перехвалений колись німецький поет, що складав переважно оди.

До стор. 233. Лессінг — буржуазний німецький поет клясик XVIII сторіччя: див. прим. до стор. 144 II тому. Лессінг доручив Рамлерові виправляти свої поезії, бо й він уважав його за майстра поетичної форми. Навіть щодо рядків „Натана Мудреця“ Лессінг просив у Рамлера поради.

До стор. 234. „Chacun à son goût“ — „у кожного свій смак“. — „Корова Васішти“ — див примітку до стор. 150 цього тому. — „Щорічники наукової критики“ — „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik“. Стаття належить згаданому вже Людвігові Робертowi, письменникові, що був приятелем Гайне у Берліні й часом бачився з ним у салоні

Рахілі Варнгаген. — У газеті „Morgenblatt“ — від 21 листопада 1829 року; статтю „Із щоденника читача“, написав хтось із численних друзів графа Плятена. Гайне гадав, що цю статтю написав про себе сам Плятен. Стаття появилася без підпису автора. — „За їх думку він довідався з третіх рук“ — про Гайневі закиди граф Плятен міг довідатися від барона Румора, з яким Гайне про це розмовляв у Фльоренції (див. вище). „Cuncta denique spectata quae etiam in femine pox operit“ — цитата з Таціта (Tacitus, Annales, liber XV, caput.

До стор. 235. 37 (кінець). — Серайль хлоп'ячий — хлоп'ячий гарем. — „Пітагорейчик“ — від Пітагора, Неронового любовника, а не від філософа Пітагора. — Петроній — (Petronius Arbiter, мабуть тотожній з Гаєм Петронієм, що помер 67 р. нашої ери), автор сатиричного роману, написаного то прозою, то віршами, де дуже яскравими барвами описано моральну розбещеність за часів римських імператорів.

До стор. 236. „Ти любиш мовчки... і т. д.“ — сонет Плятена № 57 („Твори“, том II, стор. 126.) № — „... суворого красуня-юнака“.. (сонет № 57, твори Плятена, том II, стор. 126).

До стор. 238. „... що навіть свої Іліяди й Одисеї створить тільки в майбутньому“ — про це див. вірш Гайне, п. 3. „Плятеніди“ на стор. 144 — 145 другого тому нашого видання. — У своїй „Відповіді неназваному“ (Твори Плятена, том II, стор. 265) Плятен писав:

„Винайду й я Одисеї, як стану на берег Гомера,
Швидко в узброєнні повним за ними підуть Іліяди“.

До стор. 239. Фальстаф — негативний персонаж кількох драм у Шекспіра, — брехун, боягуз, чванько, підлиза, нахаба і т. д. „Апологія — словесна оборона.

До стор. 240. „Так, я поет, поет!... — останнє речення, що кінчається цією цитатою, взято з „Парабази до першого акту“ „Едіпа“ (том IV, стор. 106);

„Як лиш намісник його запитав:“ „Так, ти цар ізраїльський?“
він не відмовився скромно, а твердо сказав: „Ти сказав це!“

Так вам говорить поет: — Я поет!...“ і т. д.

До стор. 241 — 242. „З нічого в світ стрибнув ти молодцем“ і т. д. — сонет К. Іммермана п. 3. „Довчасна дозрілість“ (Frühe Vollendung). „Скарги на видавця Котта“ — див. у примітці до стор. 232. — Доктор Кольб — див. там же.

До стор. 243. „... моя прихильність до антиаристократичного Фосса“... — 1819 року Фосс почав завзяту літературну полеміку проти свого колишнього приятеля, графа Фріца Штольберга, що перейшов на католицьку віру („Як Фріц Штольберг став невільник“ у творі „Sophonizon“)

До стор. 244. „... Куди мене несподівано покликала смерть мого батька“... — див. примітку до стор. 153 цього тому.

До стор. 245. „... в основі кожної Арістофанової ко-

медії...“ — свої погляди про Арістофанових „Птиць“ Гайне висловив у листі до Фрідеріки Роберт (12. XI — 1825 р.), а також у „Німеччині“ (передостанній розділ, див. у третьому томі, на стор. 221—222).

До стор. 246 „... коросту, тож треба нам...“ й т. д. — репліка Терезія в 4 акті „Романтичного Едіпа“ Плятенового („Твори“, том IV, стор. 104). — Мефітичний — задушливий, дуже вонючий. „Він примусив його робити за ширмою таке“... — „Твори“ Плятена, том IV, стор. 95. А posteriori — тут у значенні „заднім числом“ — „... Дотепом влучним на смерть повалив“... — у парабазі до першого акту „Романтичного Едіпа“ (там же, стор. 104).

До стор. 246. — „співець Фрауенльоб“ — лицар - міннезігер XIV сторіччя. Справжнє його ім'я було Гайнріх фон - Майсен (Meissen). „Фрауенльоб“ (хвалитель жінок) — було його літературне, приbrane ім'я, відповідно до характеру його творів.

До стор. 247. — „Єврейчик Равпель“ — у „Едіпі“, акт 4 (там же, стор. 153). Правду сказати, Равпах був зовсім не єврейського походження; він син євангелитського священника. — Йокаста і Лай — див. прим. до стор. 183 II тому нашого видання під словом „Сфінкс“

До стор. 248. — „Газельний Іфлянд“ — відомий колись буржуазний драматург і режисер (August Wilhelm Iffand, 1759 — 1814), що мав чималу славу в міщанських колах Німеччини, як захисник міщанської моралі. „Coup de théâtre“ — переверот на сцені. — Вурм колись дуже улюблений в колах міщанської публіки, німецький комік-актор (помер 1834 р.); деякий час належав він до берлінського театрального дому, але 1816 року його звідти усунено через якийсь скандальний процес.

До стор. 249. „Так, я б хотів як Нерон, і т. д.“ — цитата з „Едіпа“, акт V, репліка „Розуму“ (том IV, стор. 178).

До стор. 250. — „Ах! Жеруть, жеруть те тіло, що найбільш грішить кортіло“... — вільна цитата з „Дон Кіхота“ Сервантесового (том II, розділ 35), де те місце згучить дослівно так: „Есть романса, в якій оповідається, що короля Родріго вкинули в яму, повну ящурів, гадюк і жаб, і що два дні пізніше король слабим, жалібним голосом кричав з ями:

„Кусають, шматують, гризуть, жеруть
Те, чим я найбільше грішив мабуть“.

„МІСТО ЛУККА“.

До стор. 251. — „Місто Лукка“ появилось друком уперше 1831 року, в четвертому томі „Картин з подорожей“ під заголовком „Додатки до подорожніх картин“. В книжці вміщено було кінець „Луккських вод“, „Англійські фрагменти“ і „Місто Лукка“. Деякі частини цього тому й окремих творів появились раніше в періодичній пресі. — По-українськи цей твір появляється тут уперше. „Листи небіжчика“ —

твір князя Пюклер-Мюскава, що в чотирьох томах описує свої враження з подорожей по Англії, Голляндії й Німеччині. Гайне з похвалою відозвався про перший том цього щоденника в листі до Варнгагена (19. XI 1830 р.). З цього першого тому взяв він і цитату, що стала за епіграф. До першого видання четвертого тому своїх „Подорожніх картин“ Гайне дав передмову, з якої самий тільки початок містимо в нашому виданні:

„Місто Лукка“, що прилучається безпосередньо до „Луккських вод“, а написане під ту саму пору, я подаю тут не як окремий твір, а як кінцівку до певного періоду мого життя, що збігається з кінцем певного періоду в світовій історії. „Англійські фрагменти“, що їх я тут додаю, написано два роки тому, здебільшого на вимогу часу для журналу „Політичні анали“, що їх я тоді разом з Лінднером видавав; вважаючи на їх інтересність, я прилучив їх до „Подорожніх картин“ як додаток. Для тих, що мають перше видання, ця книжка буде, мабуть, бажаним додатком“...—„О р ф е й“ — напівмітичний античний грецький співець.

До стор. 252.—„Темпльовська гора і Берлінські липи“ („Unter den Linden“ — „Під липами“) — місця в Берліні.

До стор. 253.—„Атлантида“ — мітичний острів Атлантичного океану, про якого писав колись грецький філософ Платон. Той острів був ніби більший за цілу Азію з Лібією. Питання про Атлантиду ще й досі остаточно не вирішено.

До стор. 254.—„...я дав йому слово честі не виказувати їх“...—Шеллінг справді гендлював своєю „філософією одкриття“ (Offenbarungphilosophie). Він не хотів давати її до друку, а тільки за гроші переказував її усно, та й то лише уривками, не висловлюючи своїх думок до кінця. Пізніше професор богословія в гайдельберзькому університеті — Гайнріх Павлюс, викравши деякі шпаргали з цього Шеллінгового твору, видав їх 1843 р. під заголовком: „Лекції Шеллінга про святе відкриття“, за що Шеллінг подав його до суду, але справу програв. Про це див. вірш Гайне „Церковний радник — Прометей“ у другому томі нашого видання, стор. 36. (Про Шеллінга див примітку до стор. 28 другого тому).

До стор. 255.—„Шехнер“, Нанетта Вааген (1806 — 1860) видатна співачка свого часу. Розквіт її кар'єри припадав на 1827 рік, коли вона разом із співачкою Зонтаґ співала в Берліні. 1835 року вона зовсім покинула сцену. Ліонне́ — Pierre Lyonnet із Маастріхту (1707 — 1789), природник, відомий французький ентомолог, а крім того й штихар по міді.

До стор. 257.—„Occhie, stelle mortale“ — „Очі, смертні зорі“; порівн. вірш Гайне на цей самий мотив: „Очі, смертні гарні зорі“ у томі II нашого видання, на стор. 207-ій.

До стор. 260. Шякунтала — твір старовинного індуського драматурга Калідаси. Часу його народження й смерті, навіть епохи, коли він жив, не встановлено. — Васантасена — головний персонаж у десятиактовій індуській драмі „Мріххаті“; її авторство приписують королеві Судраці, що жив мабуть у другому сторіччі. Ва-

сантасена — баядерка, закохана в брахмана Карудатта, який теж її кохав. Карудатта походженням з багатой шляхетської родини, але через свою щедрість зубожів. Німецький переклад (з англ. перекладу) появився 1828 р. у Ваймарі.

До стор. 261. Круг, Вільгельм Траугот (1770—1842) — дуже продуктивний буржуазний письменник, політик і філософ, від 1809 р. професор у Ляйпцігу; у своїх творах він глузує з католицизму. 1869 року в своїх фейлетонах виступав проти безженства духівництва. — Колишній оперовий генерал-інтендант — директор опери у Берліні (1815—1825), граф Карл Моріц Брюль.

До стор. 262. „Церковна газета“ — „Evangelische Kirchenzeitung“, що її видавав Е. В. Генгстенберг, відомий колись захисник правовірства (див. прим. до стор. 111 третього тому нашого видання). Газета почала виходити 1827 року й виходила протягом цілого ХІХ віку. Гезеніус, Фрідріх Гайнріх Вільгельм (1786 — 1842) — орієнталіст, клерикал, професор теології в Галле. Саме тоді, коли Гайне це писав, Гезеніуса переслідувала партія правовірних.

До стор. 266. Денон — Домінік Віван, барон Depon (1747—1825), французький знавець мистецтва й письменник. Йому саме доручив Наполеон вибрати з завойованих країн найкращі мистецькі твори до Парижу. Він супроводив Наполеона до Єгипту, а наслідки своїх дослідів опублікував у книжці „Мандрівка по горішньому й долішньому Єгипті“, 3 томи. (Париж, 1802). — Бельцоні, Джіованні Баттіста (1778 — 1823) — родом з Падуї; віддав усе своє життя на досліді пам'яток єгипетської культури, виявивши при тому чимало спритності й відваги. Свої відкриття описав він у книжці „Narrative of the operations and recent discoveries in Egypt and Nubia“ (London, 1821 р.)

До стор. 270. „Ось, він почав на бенкеті богів..“ — і т. д. — цигата з Гомерової „Іліади“ (9 пісня, рядки 597—604). — Вульгата — латинський переклад біблії і евангелій, виготований „блаженим Гієронімом“ (десь коло 400 р.). Католицька церква визнає цей переклад за єдине вірний і „богом надхненний“. Гайне для курйозу підписав словом „Вульгата“ наведене місце з „Іліади“ (в перекладі Фосса, який німецькі критики за часів Гайне вважали за переклад непомильний і найкращий), щоб підкреслити видиму достовірність тексту. Поет зв'язав релігійний старогрецький міт із мітичним Христом, оснувачем нової релігії, що порозганяв старих веселих богів з Олімпу, а на їх місце понасадив сумних мучеників та святих. Про це див. вірш Гайне під заголовком „Боги Еллади“ (на стор. 113—116 I тому нашого видання).

До стор. 271. Venus Dolorosa — „Скорботна Венера“, аналогічна до Mater Dolorosa — („Скорботна мати“, Марія з евангелії).

До стор. 273. „Кроче ді Мальта“ — Мальтійський хрест, назва готелю, взята мабуть з ордену мальтійських християнських лицарів середньовіччя.

До стор. 274. „Vitta delle mia vita!“ — „Життя мого життя!“

До стор. 275. „Цей собор...“ — Малюнок цього катедрального собору Гайне подарував 1831 року Августові Левальдові з таким написом

„Die Kirche siehst du auf diesem Bilde,
Worin, zur heiligen Stimmung bekehrt,
Signora Francesca und Lady Mathilde
Mit Doktor Heine Messe gehört“.

(Ти бачиш церкву на цій картині, в якій, навернені до святого настрою, сеньйора Франческа й леді Матільда з доктором Гайне слухали месу. — А. Левальд „Акварелі“, том II, Мангайм, 1836 року, стор. 113). — delightful! — весело, втішно!

До стор. 276. Каталани Анджеліка (1782—1849) оперова співачка, що чарувала, як своїм чудовим голосом, своєю красою та жвавою грою на сцені. Макіявеллі Нікколо (1469—1527) — державний муж та історик; ідеолог торговельного капіталу, його твір „Istorie Florentine.“

До стор. 277. Андреа дель Сарто (1488—1531) — відомий мистець-маляр, що належав до т. зв. флорентійської школи.

До стор. 278. „Як сказано в писанні... — євангелія од Йоанна, розд. 12.

До стор. 279. „Un bon dieu citoyen“ — добрий, міщанський бог, добрий буржуазний бог.

До стор. 281. „I like this man“ — ця людина мені до вподоби... — Прозелітство — від слова прозеліт, новонавернений на якусь віру, ревний послідовник її.

До стор. 283. „Плутарх — відомий грецький письменник-історик; жив у Римі. Крім своєї „Історії“ дав багато біографій історичних діячів, імператорів тощо. — Гайне часто читав його твори; так напр., у листі до Мозера (б. XI 1828 р.) він писав: „Я щовечора читаю Плутарха; чого ж би мені боягтися модерних убивць?“ —

До стор. 284. „дем цефардеїм кіннім“ — (властиво: „dam tsefarden kin-pim“) — старогєбрейські слова, що значать: кров, жаби, кусючі мухи — три перші єгипетські карі („Ісход“, розд. 7). Під час пасхальної вечері старовірні євреї, згадуючи якусь кару єгипетську, вмочують щоразу палець у вино, а потім струшують ті краплі, що залишилися на пальці, на знак того, що людина захищається від усіх цих кар. — „Präsentiert's Gewehr!“ „Fuss' Gewehr!“ „Schultert's Gewehr!“ „Rechts'um!“ „Halt!“ — слова німецької військової команди: „Готуй рушницю!“ „Рушницю до п'яти!“ „Рушницю на плече!“ „Поворот управо!“ „Стій!“ —

До стор. 286. „Політичні анали“ — „Нові загальні політичні анали“ (Neue allgemeine politische Annalen), що їх 26 і 27 том видав Гайне разом з Ліндером (Штутгарт і Тюбінген, 1828 р.) — Рамсгет (Ramsgate) — англійський курорт, де Гайне був 1830 року.

До стор. 287. (Примітка) „...і з страху перед демагогами“ — Гайне вживає слова „демагог“ не в сучасному розумінні, а в такому, як його вживали старовинні греки; демагог — проводир народу, вождь народу. — „Екко!“ — Гляньте! ось!

До стор. 288. Роксоляна — героїня кількох драматичних творів, опер, балетів. Роксоляна — особа історична, жінка турецького

султана Сулеймана II, з походження українка. Роксоляною назвали її тому, що вона з тієї країни, де колись у старовину жили „роксоляни“, що їх одні відносять до германського, інші знов до слов'янського племені.

До стор. 295. „in effigie“ — заочно (термін, що його вживають, коли говорять про заочний смертний вирок).

До стор. 296. „Capitale della Prussia“ — столиця Пруссії. „Berelino“ — Берлін. Vär — ведмідь. — „Vär und Bassa“ — одноактивка-опера, що її за французьким зразком написав Карл Блюм (1785 — 1844), який з 1822 р. був режисером Берлінської опери, а з 1827 року — директором Берлінського королівського драматичного театру. — Беерман — власник кав'ярні „café royale“ у Берліні.

До стор. 297. Взяти ведмедя на прив'язь — німецька поговорка: обдурити когось. — Värліп від „Vär“ — ведмідь. — „Міські ведмеді компонують музику“ — Гайне мав тут на увазі братів: драматурга Міхаеля Беера і композитора Маєрбеера. — „Елогім-вірші“ — від слова „elohim (i „eloah“), „бог“, по-староєврейському. — „І таким успіхом користуються“... і т. д. — Гайне мав тут на увазі Неандера, професора, родом єврея з Геттінгену. Справжнє ім'я й прізвище його — Давид Мендель.

До стор. 300. „God damn“ — англійський прокльон.

До стор. 301. 14 розділ подаємо на дві третини скороченим.

До стор. 304. Маркус Брут — див. примітку до стор. 37 — 38 другого тому нашого видання.

До стор. 307. „Проколіть мене списом, лицарю“. — Із „Дон Кіхота“, том II, розділ 64.

До стор. 308. „Агіс“ IV, король Спарти (з 244 року до нашої ери); намагався відновити стародавній державний лад і впорядкувати право власності; його 240 р. задушили підданці. — „Брати Гракхи прагнули скинути владу сенату (аристократії) в старовинному Римі й запровадити „справедливіше право власності“, а не таке, яке було за влади урядової аристократії (133 року до нашої ери). Тіберій Семпроній Гракх, що був тоді римським трибуном, подав відомий проєкт закону про розподіл державних земель, за яким жаден громадянин не мав би права орендувати більше, як 500 моргів землі. Тіберія вбито з намови аристократів того самого року, а його брата Гая — 121 року до нашої ери. — „Toga virilis“ — староримська одіж, яку носили державні мужі, судді і т. д.

До стор. 309. —... „те, що розумне, бо воно існує“ — натяки на Гегелівську філософію. Головною засадою її є твердження: все дійсне є розумне, а все розумне є дійсне. Хам — переказ про Хама з біблії.

До стор. 310. Амадіс Гальський — герой популярного французького роману, перекладеного в XVI сторіччі на німецьку мову. Цей роман в лицарських часів написав, як гадають, португалець Баско Лобейра 1370 р.; еспанська література запозичила цю тему на початку XVI сторіччя; звідси перейшов той роман до французької й інших літератур. В романі описано найнеймовірніші

пригоди. — Р о л я н д і А г р а м а н т — герої старовинної казки про дітей Гаймона. Про цю казку Гайне довідався мабуть з книжки Герреса „Deutsche Volksbücher“ (Німецькі народні книжки), виданої 1807 року у Гайдельберзі. Ролянда в цій казці виставлено, як найхоробрішого героя, подібного до античного Ахілла. Аграмант є Еґремонтів чародій Меладіс, що своїми хитрощами, досвідченістю й хистом дорівнює Одисеєві (Геррес, стор. 103 — 104). — П а л я д н и — так називались колись ті лицарі, що готові були завжди загинути в бою „за віру, короля й за свою даму серця“. — *Idées fixes* — настирливі, хворобливі ідеї. — М а р і т о р н а — ім'я астурської наймички в Сервантесовому романі „Дон Кіхот“. У 16 розділі першого тому про неї сказано таке: „У шинку usługувала наймичка (дівчина з Астурії); обличчя її було широке, потилиця плеската, ніс тупий, крива на одне око, та й друге око визом дивилося. Але принакність її примушувала забувати про цей гандж. Бо коли зміряти її зріст, то від п'ят до тім'я була вона не вища чотирьох стіп, а до того ще за плечима у неї була наче якась вага, бо вона мусіла дивитися додолу більше ніж сама того хотіла б“.

До стор. 312. „Г е д ж р а“ — втеча пророка Магомета з Мекки до Медіни (622 р.). „Б у р б о н с ь к а г е д ж р а“ — втеча бурбонської королівської династії з Парижу під час Великої французької революції. „Т р е т я в т е ч а“ — 1830 р. під час липневої революції у Франції. Г о т ф р і д Б а с с е (1778 — 1825) — німецький книготорговець, що видавав багато „романів для найнижчих верств народу“ та іншу бульварну літературу. Фалшивка „Роки мандрівки Вільгельма Майстера“ появились у нього.

До стор. 313. „Е х и н г у е л е о п е т“ — по пазурях лева (пізнати) Барбару Шарль (Charles Barbaroux), родом з Марселю (1767 — 1794) — один з найвидатніших жірондистів. Він боровся проти Марата й Робесп'єра; в травні 1793 року його заарештовано, а в червні 1794-го року страчено в Бордо на гільйотині.

До стор. 314. П е л і о н т а О с с а — гори в Греції. В грецькому міті про боротьбу титанів з богами сказано, що титани нагромаджували Пеліон та Оссу, щоб добратися до вищих богів і поскидати їх звідти у тартар. — Т е м і д а — богиня справедливости в грецькій мітології. — П а н — грецький бог — лісовик, бог весни і радощів. „Aux armes, citoyens!“ — громадяни, до зброї! — *С o m m e i l f a u t* — пристойний.

З М І С Т

„КАРТИНИ З ПОДОРОЖЕЙ“.

Перша частина — „Подорож на Гарц“ (пер. Д. Загул) . . .	7
Друга частина — Ідеї. Книга Le Grand (пер. Д. Загул) . .	82
Третя частина — Італія. Луккські водя. (пер. В. Колен, за редакцією Д. Загула)	153
Четверта частина — Місто Лукка (пер. В. Колен, за редакцією Д. Загула)	251
Примітки й пояснення.	315

Папір ф. 82 × 100 — 62 кгр. 5½ пап. арк. 1 арк. 138.077 літер.

№ видання 237. Здано в роботу 9/III-32 р. Підписано до друку 9/IV-32 р.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО „ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

**В СЕРІЇ ЧУЖОЗЕМНИХ КЛАСИКІВ ВИДАЄ ТВОРИ
ТАКИХ НІМЕЦЬКИХ ПОЕТІВ - КЛАСИКІВ**

І. ТВОРИ ЙОГАННА ВОЛЬФГАНГА ГЕТЕ

в десятих томах за загальною редакцією Д. ЗАГУЛА

- Том I.** Посвята. Пісні. З Вільгельма Майстера.
Баляди. Наближення до античної форми.
Римські елегії. Послання. Венеціянські
епиграми. Чотири пори року.
(Готується до друку).
- Том II.** Німецький Парнас. Вільні ритми. Мистецтво.
Параболічне. Епіграматичне. Бог і світ.
Душа і світ. Мішані вірші. Ксенії. Смирні
Ксенії. З західньо-східнього Дивану.
- Том III.** Райнеке - Лис. Герман і Доротея.
- Том IV.** Гец Фон Берліхенген. Клявіто. Егмонт.
- Том V.** Торквато Тассо. Іфігенія на Тавриді.
- Том VI.** Фавст, трагедії. Частина I й II.
- Том VII.** Страждання Молодого Вертера. Споріднення
душ.
- Том VIII.** Поезія й Правда. З мого життя. (Готується до друку).
- Том IX.** Роки навчання Вільгельма Майстера, ч. I.
- Том X.** Роки навчання Вільгельма Майстера, ч. II
-
-

II. ТВОРИ ФРІДРІХА ШЛЛЕРА

в шістьох томах, загальна редакція Д. ЗАГУЛА

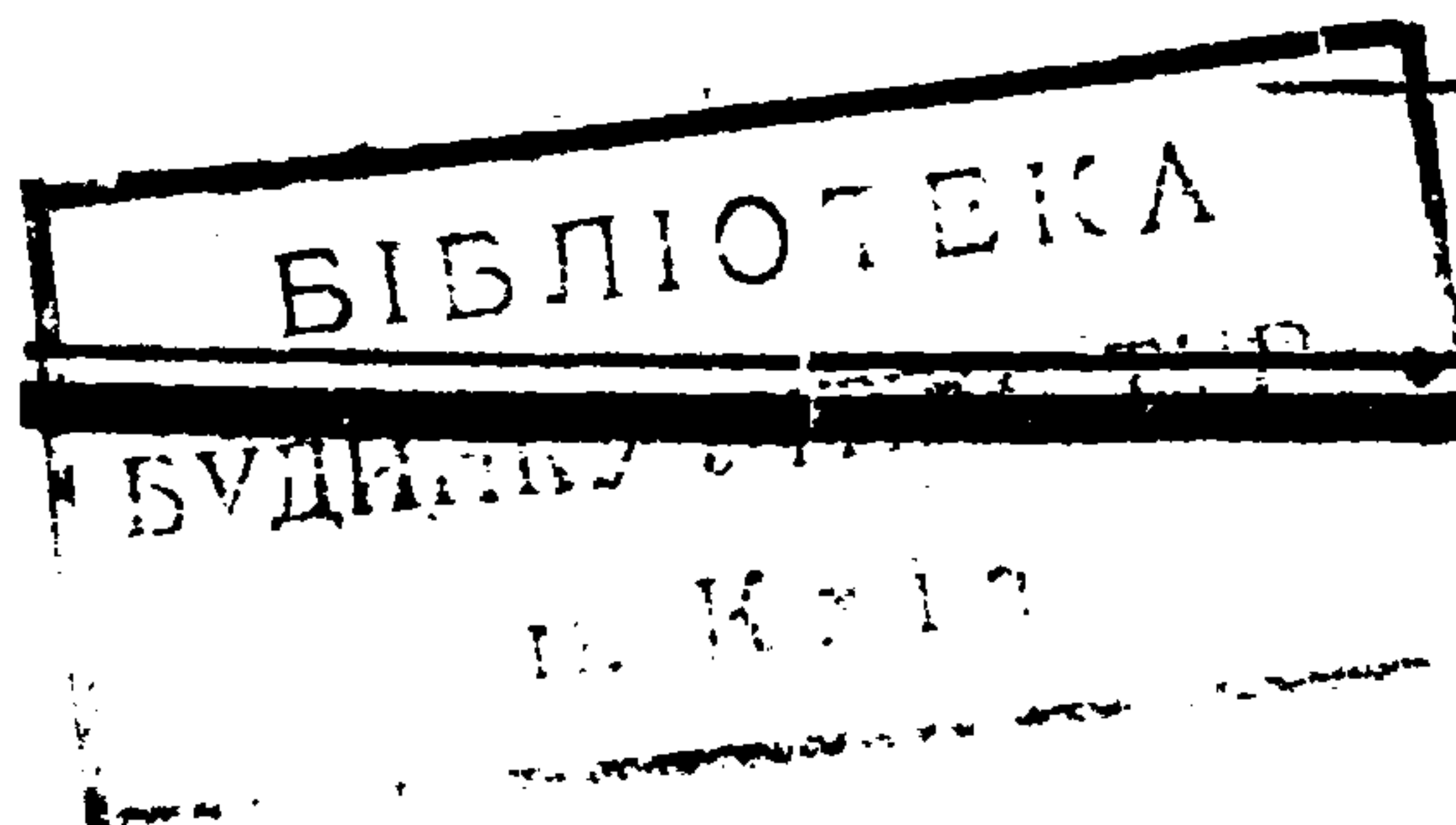
- Том I. Лірика. Баляди. Поєми. Ксенії, тощо.
Том II. Розбійники. Змова Фієско. Підступ і кохання.
Том III. Марія Стюарт. Орлеанська дівчина.
Том IV. Дон Карлос. Вільгельм Тель. (Друкується).
Том V. Табір Валленштайна. Пікколоміні. Смерть Валленштайна.
Том VI. Оповідання в прозі.

III. ВИБРАНІ ТВОРИ ГАЙНРІХА ГАЙНЕ

в 5-ьох томах, за редакцією Д. ЗАГУЛА

- Том I. (Лірика).
Том II. (Політичні й сатиричні вірші).
Том III. (Єврейські мелодії, Атта Троль, Німеччина).
Том IV. Подорож на Гарц, Книга Ле-Гран, Лукські води, місто Лукка. (Вийде найближчим часом).
Том V. Записки Шнабелевопського, Флорентійські ночі, Бахарахський рабів.

ТОМИ I, II І III ВЖЕ ВИЙШЛИ
НА ЧЕРВІ ТОМИ IV І V.

Ціна 4 крб.

Палітурка 65 коп.

Перкал. паліт. 1 крб.

